

એમાંનાં પહેલાં પચાસ મૂત્રો “મૂલપણ્ણાસક” તરીકે પ્રસિદ્ધ છે. આનો અનુવાદ અધ્યાપક કોસંબીએ લિન્ન લિન્ન સમયે કટકે કટકે કરી આપ્યો હતો. એ અનુવાદ ફરીવાર સળંગ તપાસી જવાનો એમનો વિચાર હતો. પણ તેમને રશિયાની રાજધાનીમાં ‘એકેડેમી ઓફ સાયન્સિસ’ તરફથી ચાલતા ખૌદ સંસ્કૃતિના અધ્યયન માટેની ખાસ સંસ્થામાં કામ કરવા જવાનું થયું. ત્યાંથી આવીને તેઓ પૂર્ણ—સ્વાતંત્ર્યની લડતમાં જોડાયા. એટલે આ અનુવાદ ઉપર ફરીવાર નજર ફેરવી જવાને જે સમય જરૂરનો હતો તે તેમને મળ્યો નહિ. ધર્માનંદજીની અનુવાદ કરવાની ચોકસાઈ સર્વવિશ્રુત છે. છેલ્લી ધડી સુધી ફરીફરી તપાસે નહિ ત્યાંસુધી તેમને સતોષ થતો નથી. પણ અનુવાદ ધર્માનંદજીનો છે એટલે સામાન્ય રીતે વાચકોને એ સતોષકારક હોય જ.

આજના અહિંસાયુદ્ધમાં અહિંસા કે અવેરને મોખરે રાખનાર એ ધર્માનું—જૈન અને શુદ્ધ ધર્માનું—અધ્યયન સામાન્ય જનતાને પણ રોચક થઈ પડ્યું છે. પાલી ભાષાના વિદ્યાર્થીઓને તો મજ્ઞિમનિકાયનો આ અનુવાદ વિશેષ લાલકારી નીવડવાનો છે. અ. ધર્માનંદ કોસંબીએ વિદ્યાપીઠ પ્રત્યેના પોતાના પ્રેમને લીધે મજ્ઞિમનિકાયનું આ રૂપાંતર અમને સોંપ્યું તે માટે તેમનો ખાસ આભાર માનવો ઘટે છે. તેમણે કરેલાં મરાઠી ભાષાંતરનો ગુજરાતી અનુવાદ દક્ષિણામૂર્તિવાળા ભાઈ ભારદ્વાજ વિદ્યાંસે કરી આપ્યો, તેમનો પણ આભાર માનવાની આ તક લઈએ છીએ.

અનુક્રમણિકા

	પૃષ્ઠ
નિવેદન	૩
[૧. મૂલપરિચાયવગ્ગ]	૧
૧ મૂલપરિચાયસુત	૧
૨ સખ્ખાસવસુત	૧
૩ ધમ્મદાયાદસુત	૧૪
૪ બયભેરવસુત	૨૦
૫ અનંગસુત	૨૬
૬ આકખેચસુત	૩૧
૭ વત્યૂપમસુત	૪૧
૮ સલ્લેખસુત	૪૭
૯ સમ્માદિટ્ઠિસુત	૫૧
૧૦ સત્તિપટ્ટાનસુત	૧૧
[૨. સીહનાદવગ્ગ]	૭૫
૧૧ ચૂળસીહનાદસુત	૭૫
૧૨ મહાસીહનાદસુત	૮૦
૧૩ મહાદુકખકખન્ધસુત	૯૪
૧૪ ચૂળદુકખકખન્ધસુત	૧૦૧
૧૫ અનુમાનસુત	૧

૧૬ ચેતોખિલ્લુત	૧૧૦
૧૭ વતપાલ્યુત	૧૧૩
૧૮ મધુપિન્ડિક્કુત	૧૧૫
૧૯ દ્વેષાવિતકુત	૧૨૦
૨૦ વિતકસંહાનુત	૧૨૫
[૩. ઔપચમવગ્ગ]	૧૨૬
૨૧ કકચૂપમુત	૧૨૬
૨૨ અલ્લગદ્વપમુત	૧૩૬
૨૩ વમ્મીકુત	૧૪૭
૨૪ રથવિનીતુત	૧૫૦
૨૫ નિવાપમુત	૧૫૭
૨૬ અરિયપરિચેસનુત	૧૬૨
૨૭ ચૂળદત્તિપદોપમુત	૧૭૪
૨૮ મદાદત્તિપદોપમુત	૧૮૩
૨૯ મદાસારોપમુત	૧૮૬
૩૦ ચૂળસારોપમુત	૧૯૪
[૪. મદાયમકવગ્ગ]	૧૯૭
૩૧ ચૂળગોસિંઝમુત	૧૯૭
૩૨ મદાગોસિંઝમુત	૨૦૪
૩૩ મદામેપાલ્લકુત	૨૧૦
૩૪ ચૂળમેપાલ્લકુત	૨૧૩
૩૫ ચૂળસચ્ચકુત	૨૧૬
૩૬ મદાસચ્ચકુત	૨૨૫
૩૭ ચૂળનવદાસજ્જવમુત	૨૩૮
૩૮ મદાવવદાસજ્જવમુત	૨૪૨
૩૯ મદાઅરસપુરમુત	૨૫૦
૪૦ ચૂળઅરસપુરમુત	૨૫૫
[૫. ચૂળયમકવગ્ગ]	૨૫૭

४१ साक्ष्यकुसुत	२५७
४२ वेरंजकुसुत	२६०
४३ भट्टावेदस्त्रकुसुत	२६१
४४ यूजवेदस्त्रकुसुत	२६८
४५ यूजधग्मसमादानकुसुत	२७७
४६ भट्टाधग्मसमादानकुसुत	२८१
४७ वीमंशकुसुत	२८७
४८ टास जियकुसुत	२९०
४९ अष्टानिमन्ताष्टिककुसुत	२९४
५० भारतज्जनियकुसुत	२९९
परिशिष्ट	३८५
देश	३०९
शुद्धिपत्र	३३३

વર્ગ ૧લો

૧

મૂલપરિચાયમુક્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એક સમયે ભગવાન ઉક્કટ્ટા નામના ગામ પાસે આવેલા મુલગ ઉદ્યાનમાં ભવ્ય શાલવૃક્ષ નીચે વસતા હતા. ત્યાં ભગવાને બિશ્નુઓને કહ્યું:

“હે બિશ્નુઓ, આર્યપુરુષોનો જેણે સહવાસ નથી સેવ્યો, જેની આર્યધર્મમાં ગતિ નથી, જેણે આર્યધર્મનું શિક્ષણ લીધું નથી, જેણે સત્પુરુષોની સેવા કરી નથી, સત્પુરુષધર્મનો જેને અધિકાર નથી, સત્પુરુષધર્મનું જેને શિક્ષણ મળ્યું નથી એવો સામાન્ય માણસ, પૃથ્વી છે એવી કલ્પના કરે છે, અને એવી કલ્પના કરીને પૃથ્વી સંબંધે (જોડી) સમજણ કરી લે છે; પૃથ્વીમાં પોતે છે એમ સમજે છે, પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થયો એમ સમજે છે, પૃથ્વી મારી છે એમ સમજે છે, અને પૃથ્વી માટે આનંદિત થાય છે. આંમ ધવાનું કારણ શું? કારણકે આ માણસને સાચો બોધ થયો નથી એમ હું કહું છું.”

“તે આપ, તેજ, વાયુ, પ્રાણી, દેવ, પ્રજાપતિ, બ્રહ્મા, આભરસરદેવ, સુભદિણ્ણદેવ, વેહાદ્ધદેવ, અભિશૂ, આકાસાન-ચાયતન, વિઞ્ઞાણચાયતન, આકિંચંઞ્ચાયતન નેવસંજ્ઞાના સંજ્ઞાયતન, દુષ્ટ, શ્રુત, અનુભૂત, વિજ્ઞાત, એકત્વ, નાનાત્વ, સર્વવસ્તુજાત અને નિર્વાણ પૈકી કોઈ એકાદ વસ્તુ માટે જોડી સમજણ કરી લે છે, તેમાં પોતે છે એમ સમજે છે, તેમાંથી પોતે ઉત્પન્ન થયો એમ સમજે છે, તે પોતાની છે એમ સમજે છે, અને તે માટે આનંદિત થાય છે. આમ થવાનું કારણ શું? કારણકે તે માણસને હજી સાચો બોધ થયો નથી એમ હું કહું છું.

“પરંતુ જે માણસ નિર્વાણમાર્ગ ઉપર ચાલે છે, જેને આપણે ‘સેષ’ કહીએ છીએ, જે શ્રેષ્ઠ નિર્વાણપદ પ્રાપ્ત કરવાની આતુરતા ધરાવે છે તે માણસ ઉપર અતાવેલી બધી વસ્તુઓ માટે જોડી કલ્પના કરતો નથી; પરંતુ તે વસ્તુઓ પૈકી કોઈ એક વસ્તુમાં પોતે છે, પોતે તે વસ્તુથી ભિન્ન છે, અથવા તે વસ્તુ પોતાની છે એમ સમજે છે, અથવા તો તે વસ્તુમાં આનંદ માને છે. આમ થવાનું કારણ શું? કારણકે આ માણસને હજી શીખવાનું છે (બોધ પ્રાપ્ત કરી લેવાનો છે) એમ હું કહું છું.

“પરંતુ જે અરહન્ત ક્ષીણુપાપ હોય, કૃતકૃત્ય થયો હોય, જેણે બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું હોય, જેણે તૃણાનો ત્યાગ કર્યો હોય, જેણે સદર્શની પ્રાપ્તિ કરી લીધી હોય, જેણે ભવબંધનનો ઉચ્છેદ કર્યો હોય, અને જે સમ્યક્ જ્ઞાન વડે વિમુક્ત થયો હોય, તે આ બધી વસ્તુઓ મથાર્થ રીતે સમજીને તેમને માટે જોડી સમજણ કરી લેતો નથી; તે વસ્તુઓમાં પોતે છે, તેમાંથી

પોતે ઉત્પન્ન થયો, અથવા તે તે વસ્તુઓ પોતાની છે, એમ તેને લાગતું નથી. તે તે વસ્તુઓનું અભિનંદન કરતો નથી. આનું કારણ શું? કારણકે તેને પૂર્ણ બોધ થયો છે એમ હું કહું છું. કામનો નાશ કરીને તે નિષ્કામ થયો છે, દ્વેષનો ક્ષય કરીને તે અદ્વેષ્ટા થયો છે, અને મોહનો ક્ષય કરીને તે પૂર્ણ જ્ઞાની થયો છે.

“તથાગત પણ આ વસ્તુઓ માટે ખોટી સમજણ કરી લેતો નથી. તે વસ્તુઓમાં પોતે છે, તે વસ્તુઓથી પોતે ઉત્પન્ન થયો, તે વસ્તુઓ મારી છે, એમ તે સમજતો નથી. તે વસ્તુઓનું તે અભિનંદન કરતો નથી; કારણકે તથાગતને પૂર્ણ બોધ થયો છે એમ હું કહું છું; કારણકે સર્વ તૃપ્તિઓનો ક્ષય કરીને અત્યંત શ્રેષ્ઠ સમ્યક્ સંબોધિની તથાગતે પ્રાપ્તિ કરી લીધી છે એમ હું કહું છું.”

આ પ્રમાણે ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ ભગવંતનાં ભાષણનું અભિનંદન ન કર્યું.

મૂલપરિચાયમુત્ત સમાપ્ત

ટીકા

મૂલપરિચાય:—બધા પદાર્થોનું આદિકારણ અથવા આદિકારણ સંબંધિનો ઉપદેશ એવો આ શબ્દનો અર્થ થાય છે.

ઉક્ષ્ઠા:—ઉક્ષા (ઉલ્કા) એટલે મરસાલ. તે ધારણ કરીને (ઠા=સ્થા) બાંધેલું આ મોટું ગામ હતું; અટ્ટકયામાં લખેલું છે કે સારું મુદ્દત વીતી ન જાય માટે રાત્રે મરસાલો સંજગાવીને તેના અન્નવાળામાં આ ગામ બાંધવામાં આવ્યું હતું.

સામાન્યતઃ આ સુતના ચાર વિભાગ પાડી શકાય. પહેલાં સામાન્ય માણસને, બીજા સેખને, ત્રીજા અરહંતને અને ચોથા તથાગતને (બુદ્ધને) ઉપદેશેલો છે. પૃથ્વીથી માંડીને નિર્વાણ સુધીની બધી વસ્તુઓ સંબંધે ગેરસમજણ કરી લઈને, તેમાં પોતે છે, તેમાંથી પોતે ઉત્પન્ન થયેલો છે, અથવા તો તે વસ્તુઓ મારી પોતાની છે એવી સમજણ સામાન્ય મનુષ્ય (પુથુજન-પૃથગ્જન) કરી લે છે; અને આ વસ્તુઓમાં તે આનંદ મેળવે છે. કારણકે તેને નિર્વાણમાર્ગનો જરા પણ બોધ થયેલો હોતો નથી.

સેખ (સંં સૈક્ષ) એટલે શિક્ષણને પાત્ર. સોતાપન્ન, સકદાગામી અને અનાગામી એ ત્રણે શિક્ષણને પાત્ર છે. અર્હંતમાર્ગે પહોંચેલ મનુષ્ય પણ શિક્ષણને પાત્ર છે એમ સમજવું જોઈએ. કારણ કે તેને અર્હંતલની પ્રાપ્તિ કરી લેવાની હોય છે. દ્વંકમાં, કહીએ તો સોતાગાપત્તિ માર્ગથી તે અર્હંતમાર્ગ સુધીમાંની, કોઈ પણ કક્ષાએ પહોંચેલો સત્પુરુષ સેખ કહેવાય છે. પરંતુ અર્હંતલ પ્રાપ્ત કર્યા પછી તે અસેખ થાય છે. એટલે હવે પછી તેને શીખવાની જરૂર રહેતી નથી. સેખ પૃથ્વી, આપ વગેરે સર્વ પદાર્થ બરાબર સમજે છે. પરંતુ આ વસ્તુઓમાં પોતે છે, તે વસ્તુઓમાંથી પોતે ઉત્પન્ન થયો છે, તે વસ્તુઓ મારી છે, એમ તે સમજે છે. તે આ વસ્તુઓનું અભિનંદન કરે છે, કારણકે માન(મન્યના)નો સમૂહો નાશ થયેલો ન હોવાથી તેને પૂર્ણ બોધ થયેલો હોતો નથી.

અરહંત આ બધી વસ્તુઓને યથાર્થ રીતે સમજે છે, એટલું જ નહિ પરંતુ તેમાં પોતે છે, તેમાંથી પોતે ઉત્પન્ન થયો છે, અથવા તો તે મારી પોતાની છે એમ સમજતો નથી. કિંવા તે તેમનું અભિનંદન કરતો નથી. તેનાં ચાર કારણો છે:—(૧) તેને પૂર્ણ બોધ થયો હોય છે, (૨) તેની કામ-વાસનાઓનો ક્ષય થયો હોય છે, (૩) દ્વેષનો ક્ષય થયેલો હોય છે, અને (૪) મોહનો ક્ષય થયેલો હોય છે. તથાગત અને અરહંતમાં તદ્દાવત નથી. અરહંતને મટિ આ જે ૧૨ કારણો બતાવેલાં છે તેને બદલે તથાગતના માનાભાવનાં જે જ

કારણે બતાવેલાં છે:—(૧) તેણે નાણુવાળેનું નાણું લીધું છે, અને (૨) તેને સમ્યક્ સંબોધિની પ્રાપ્તિ થઈ છે. બોધિ (બોધ) ત્રણ ભવતની છે: સમ્યક્સંબોધિ, પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિ અને શ્રાવકબોધિ. જે સત્પુરુષ આચાર્યની મદદ સિવાય નગતના કલ્યાણને અર્થે નિર્વાણનો માર્ગ શોધી કાઢે છે, અને અત્યંત લાગણીપૂર્વક તેનો ઉપદેશ કરે છે, તેના બોધને સમ્યક્સંબોધિ કહેવામાં આવે છે. જે સત્પુરુષ આચાર્યની મદદ વગર નિર્વાણમાર્ગ શોધી કાઢે છે, પરંતુ લોકોને તેનો ઉપદેશ કરવાની ખટપટમાં ભ્રમરનો નથી તેને પ્રત્યેકબુદ્ધ કહેવામાં આવે છે, અને તેના બોધને પ્રત્યેકબુદ્ધબોધિ કહેવામાં આવે છે. શ્રાવક એટલે બુદ્ધનો શિષ્ય. બુદ્ધનો ઉપદેશ સાંભળીને, બુદ્ધની સેવા કરીને, બુદ્ધે બતાવેલા માર્ગનું અનુસરણ કરીને તેને નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તેના બોધને અથવા તેના સાક્ષાત્કારને શ્રાવકબોધિ કહેવામાં આવે છે.

લગભગ બધાં સૂત્રોને અંતે બિહુઓએ અથવા તે બીજા કોઈ આવકે ભગવાનનું અભિનંદન ક્યું એવું વાક્ય આવે છે. અહીં બ્રાહ્મી લિપિમાં લખેલા પુસ્તકમાં પણ ‘તે મિષ્ણુ ભગવતો ભાસિતં બમ્બિનંદુ તિ’ એવો પાઠ છે. પરંતુ સિંહલી પાઠ ન આ જગ્યાએ અમને વધારે યોગ્ય લાગે છે. કારણ અટ્ટકથાચાર્યે આ જ સિંહલી પાઠને અનુસરીને વિવરણ ક્યું છે. ખાંચસો બ્રાહ્મણે બુદ્ધના શિષ્ય થયા ને તેમણે બિહુસંઘમાં પ્રવેશ કર્યો. તેમને લાગતું કે પોતે યથાર્થ રીતે બધા શબ્દો નાણે છે, વ્યાકરણમાં પોતે કુશળ છે. તેમના ગર્વનું દરણ કરવા માટે ભગવાને આ ઉપદેશ આપ્યો. અને આ ઉપદેશ તેમને ગળે ન ભર્યો એટલે તેમણે ભગવાનનું અભિનંદન ન ક્યું એમ અટ્ટકથાચાર્યનું કથન છે.

સમજાસવસુત

એમ મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન સાવત્રી (શ્રવસ્ત્રી) માંના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં ભગવાન લિહુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“હે લિહુઓ, સર્વ આસવોનું (આશ્રવોનું) સંયમનું કરવાનો ઉપાય હું તમને કહું છું તે બરાબર ધ્યાનપૂર્વક સાંભળો.”

“જે સમજનારો અને જોનારો હોય છે તેના જ આસવોનો ક્ષય થાય છે. ન સમજનાર અને ન જોનારના આસવોનો ક્ષય થતો નથી. કઈ બાબત સમજનાર અને કઈ બાબત જોનારના આસવોનો ક્ષય થાય છે? સાવધાનતાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ કઈ, અને અસાવધાનતાથી વિચાર કરવાની પદ્ધતિ કઈ, એ જે જાણે છે તેના જ આસવોનો ક્ષય થાય છે. અસાવધાનતાથી વિચાર કરનાર મનુષ્યને પહેલાં નથી હોતા એવા આસવો ઉત્પન્ન થાય છે, અને જે આસવો હોય છે તે વૃદ્ધિ પામે છે. પણ જે સાવધાનતાથી વિચાર કરે છે તેને પહેલાં ન હોય એવા આસવો (નવા આસવો) ઉત્પન્ન થતા નથી અને ઉત્પન્ન થયેલા આસવો નાશ પામે છે.

“હે લિહુઓ, કેટલાક આસવો તત્ત્વજ્ઞાનથી, કેટલાક સંયમથી, કેટલાક ઉપયોગી વસ્તુઓના સેવનથી, કેટલાક

સંહનંશીક્ષતાથી, કેટલાંક પરિવર્જનથી, કેટલાંક વિનોદથી અને કેટલાંક ભાવનાથી નાશ પામે છે.

“હે લિક્ષુઓ, કોઈ અસ, આર્યોના સંહવાસમાં ન રહેલો, આર્યધર્મનું જ્ઞાન ન પામેલો, સત્પુરુષનું દર્શન ન કરનાર, અને સત્પુરુષધર્મનું શિક્ષણ ન પામેલો પૃથગ્જન કઈ વસ્તુઓનું ચિંતન કરવું અને કઈ વસ્તુઓનું ચિંતન ન કરવું તે જાણતો નથી; અને આ ન જાણવાને લીધે ચિંતન ન કરવા જેવી વસ્તુઓનું ચિંતન કરે છે, અને ચિંતન કરવા જેવી વસ્તુઓનું ચિંતન કરતો નથી. (જેનાથી કામાસવ, મવાસવ અને અવિજ્ઞાસવ ઉત્પન્ન થાય અને વૃદ્ધિ પામે એવી વસ્તુઓનું ચિંતન ન કરવું; અને જેનાથી આ આસવો ઉત્પન્ન ન થાય અથવા તો ઉત્પન્ન થાય તો જેનાથી નાશ પામે એવી વસ્તુઓનું ચિંતન ઇષ્ટ છે.) આ રીતે યોગ્ય વસ્તુઓનું ચિંતન ન કરવાથી પહેલાં ન હોય એવા નવા આસવો ઉત્પન્ન થાય છે અને ઉત્પન્ન થયેલા આસવો વૃદ્ધિ પામે છે. તે અસાવધાનતાથી આંવો વિચાર કરે છે: હું પૂર્વજન્મમાં ઉત્પન્ન થયો હતો કે નહિ, હું શું હતો, ‘કેવો’ હતો, પહેલાં કેવો થયો અને પછી કેવો થયો, આવતા જન્મમાં શું થઈશ, કેવો થઈશ. અથવા પ્રસ્તુત જન્મસંબંધે જ તેને શંકા ઉત્પન્ન થાય છે: ‘હું કેવો છું, હું છું કેમ, હું નથી કેમ, આ આત્મા ક્યાંથી આવ્યો અને તે ક્યાં જશે?’ આ રીતે અસાવધપણે વિચાર કરતાં કરતાં ત્રીએમાંની કોઈ એક દષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે. (૧) મારામાં આત્મા છે એવી તેની ખાતરી થાય છે, અથવા (૨) મારામાં આત્મા નથી એવી તેની દૃઢ ખાતરી થાય છે, (૩) આત્માથી જ આત્માને ઓળખું છું, (૪)

આત્માથી જ આત્માના અભાવને જાણું છું, અથવા (૫) અનાત્માથી જ આત્માના અભાવને જાણું છું, એવી તેની દષ્ટિ થાય છે, અથવા તે એમ સમજે છે કે (૬) આ જે ખોલનારો અને અનુભવનારો મારો આત્મા જીદીજીદી જગ્યાએ સારાં-નરસાં કર્મોનાં ફળ અનુભવે છે તે નિત્ય છે, ધ્રુવ છે, શાશ્વત છે, અવિપરિણામધર્મી છે. તે સર્વદા એવો જ રહેવાનો છે. આને જ દષ્ટિનું જંગલ, દષ્ટિનું કાન્તાર, દષ્ટિનો વિપર્યાસ, દષ્ટિનું સ્પંદન અને દષ્ટિનું બંધન કહે છે. આ બંધનથી બંધાયેલો અસજન જન્મ, જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૈર્ઘ્યનય, ઉપાયાસ વગેરેથી મુક્ત થતો નથી.

“પરંતુ, સુસજન જે વસ્તુનું ચિંતન ન કરવું જોઈએ તેનું ચિંતન કરતો નથી, અને જે વસ્તુનું ચિંતન કરવું જોઈએ તે વસ્તુનું ચિંતન કરે છે. આથી ન હોય એવા નંદા આસવો ઉત્પન્ન થતા નથી, અને ઉત્પન્ન થયેલા આસવો નાશ પામે છે. તે દુઃખ ક્યું છે તેનો વિચાર કરે છે, દુઃખનો સમુદય કયો, દુઃખનો નિરોધ કેમ થાય છે, અને દુઃખનિરોધનો માર્ગ કયો, એનો ખરાબર વિચાર કરે છે. આથી દેહાત્મદષ્ટિ, કુશંકા અને ઉપવાસવ્રત ઉપરનો વિશ્વાસ એ ત્રણ બંધનો નાશ પામે છે. તત્ત્વદષ્ટિથી નાશ પામનારા આ આસવો છે.

“હવે સંયમથી નાશ પામનારા આસવો કયા એ કહું છું. અમ્મ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, જિહ્વા, કાય અને મન—આ છ ઇન્દ્રિયોનું દમન ન કરવામાં આવે તો આઘાતકારક અને સંતાપકારક આસવો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ હોય છે; આ છ ઇન્દ્રિયોના દમનથી તે ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને સંયમથી નાશ પામનારા આસવો કહેવામાં આવે છે.

“દૃહોપયોગી વસ્તુઓનું” સેવન કરવાથી નાશ પામનારા આસવો કયા છે એ હું હશે કહું છું. (૧) આંધર્મને અનુસરનારો ‘ભિક્ષુ’ સાવધાનતાથી વિચાર કરીને ચીવરનો (ભિક્ષુવસ્ત્રનો) ઉપયોગ કરે છે. શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ, માખીઓ, પવન, તડકો અને સાપના સંપર્કનો પ્રતિબંધ કરવાના હેતુથી તે ચીવરનો ઉપયોગ કરે છે. લજ્જા દાંકવાનો પણ ચીવર ધારણ કરવામાં તેનો ઉદ્દેશ હોય છે. (૨) તે સાવધાનતાથી વિચાર કરીને પિંડપાત (અંત્ર) ગ્રહણ કરે છે. રમવામાં કુશલ થવા માટે, મદોન્મત્ત થવા માટે, અથવા શરીર સુશોભિત કરવા માટે તે અન્નનું સેવન કરતો નથી. ઇહલોકની યાત્રા આલ્સ્યાં કરે, દુઃખની બાધા ન થાય, અને બ્રહ્મચર્યને અનુગ્રહ થાય એટલો જ તેનો ઉદ્દેશ હોય છે. (જમતી વખતે) તે એવો વિચાર કરે છે કે આ અન્ન વડે હું જૂખનું દુઃખ દૂર કરીશ, પરંતુ વધારે ખાઈને નવીન પીડા જિભી કરવાનો નથી; મારો વ્યવસાય બરાબર ચાલશે, હું લોકોમાં નિંદા નહિ બનું ને મને સ્વાસ્થ્ય મળશે. (૩) તે બરાબર વિચાર કરીને રહેવાની જગ્યાનો ઉપયોગ કરે છે. શીત, ઉષ્ણ, ડાંસ, માખીઓ, પવન, તડકો અને સાપની બાધા ન થાય, જુદીજુદી ઋતુઓની બાધા ન થાય, અને એકાંતનું મુખ મળે એટલા માટે જ તે રહેવાની જગ્યાનો ઉપયોગ કરે છે. (૪) બરાબર વિચાર કરીને તે ઔષધોનો ઉપયોગ કરે છે. રોગથી ઉત્પન્ન થયેલ વેદના નાશ પામે અને શરીર નીરોગી રહે એટલા જ માટે તે ઔષધ લે છે. આ ચાર પદાર્થ — ચીવર, પિંડપાત, સેનાસન (રહેવાની જગ્યા); ભેસજી

(ઔષધ) — નું મિતપણે જે સેવન ન કરવામાં આવે તો જે આસવો ઉત્પન્ન થાય તે આના પરિમિત ઉપભોગથી ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને ઉપભોગથી નાશ પામનારા આસવો કહેવામાં આવે છે.

“ હવે સહનશીલતાથી નાશ પામનારા આસવો કયા કયા છે તે કહું છું. ધર્મને અનુસરનારો ભિક્ષુ ખરાખર વિચાર કરીને શીત, ઉષ્ણ, શૂષ્ક, તરસ, અને ઝંસ, માખીઓ, પવન, તડકો અને સાપનો સંસર્ગ, બીજાંએ બોલેલા ખરાબ શબ્દો, શારીરિક વેદના વગેરે ખૂબ ધીરજથી સહન કરે છે. આવે પ્રસંગે સહનશીલતા ધારણ ન કરવાથી જે આસવો ઉત્પન્ન થવાનો સંભવ છે તે ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને સહનશીલતાથી નાશ પામનારા આસવો કહેવામાં આવે છે.

“ હવે પરિવર્જનથી નાશ પામનારા આસવો કયા તે કહું છું. ધર્મનું અનુસરણ કરનાર ભિક્ષુ ખરાખર વિચાર કરીને ઉન્મત્ત હાથી, લડકેલો ઘોડો, મારકણી બળદ, હડકાયું દૂતરું, સર્પ, રથાણુ, કાંટા, ખાડો, કરાડ, ગટર, ગંધારું ખાખોચિયું વગેરે પદાર્થોનું પરિવર્જન કરે છે. જે ખરાબ આસન ઉપર બેસવાથી, જે ખરાબ જગ્યાએ ફરવાથી, જે ખરાબ મિત્રોની સંગતિ સેવવાથી ઝાઝા લોકો આપણને દોષ દે, આપણે પ્રાપ્તમાં પડ્યા એવું તેમને લાગે, એવું આસન. એવી જગ્યા, અને એવા દુષ્ટ મિત્રને તે વિચારપૂર્વક છોડી દે છે. આવી વસ્તુઓ જે તે ન છોડી દે તો તેનાથી જે આસવો ઉત્પન્ન થાય તે આ વસ્તુઓના વર્જનથી ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને પરિવર્જનથી નાશ પામનારા આસવો કહે છે.

૧૧. “ હવે વિનોદનથી નાશ પામનારા આસવો કહું છું. ધર્મને અનુસરનાર ભિક્ષુ બરાબર વિચાર કરીને ઉત્પન્ન થયેલા કામવિતર્કનો નાશ કરે છે, દ્વેષવિતર્કનો નાશ કરે છે, અને પિાહંસાવિતર્કનો નાશ કરે છે. આ વિતર્કનો નાશ ન કરવાથી જે વિઘાતકારક અને સંતાપકારક આસવો ઉત્પન્ન થાય તે ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને વિનોદનથી નાશ પામનારા આસવો કહેવામાં આવે છે.

“ હવે ભાવનાથી નાશ પામનારા આસવો કયા તે કહું છું. ધર્મને અનુસરનાર ભિક્ષુ સ્મૃતિ, ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય, પ્રીતિ, પ્રસન્નિધિ, સમાધિ અને ઉપેક્ષા આ સાત સંયોધ્યગોની ભાવના કરે છે. એકાન્તવાસ, વિરાગ, નિરોધ અને નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થાય એ રીતે આ સંયોધ્યગોની તે ભાવના કરે છે. આની ભાવના ન કરવાથી જે વિઘાતકારક અને સંતાપકારક આસવો ઉત્પન્ન થાય તે આ ભાવનાથી ઉત્પન્ન થતા નથી. આવા આસવોને ભાવના વડે નાશ પામનારા આસવો કહે છે.

“ જે ભિક્ષુના તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામનારા આસવો તત્ત્વજ્ઞાનથી નાશ પામે, સંયમનથી નાશ પામનારા આસવો સંયમથી નાશ પામે, ચીવરાદિ વસ્તુઓના સેવનથી નાશ પામનારા આસવો તે વસ્તુઓના સેવનથી નાશ પામે, સહનશીલતાથી નાશ પામનારા આસવો સહનશીલતાથી નાશ પામે, પરિવર્જનથી નાશ પામનારા આસવો પરિવર્જનથી નાશ પામે, વિનોદનથી નાશ પામનારા આસવો વિનોદનથી નાશ પામે, અને ભાવનાથી નાશ પામનારા આસવો ભાવનાથી નાશ પામે, તે ભિક્ષુ સર્વ આસવોનું સંયમન કરે છે, તૃણાનો ઉચ્છેદ કરે છે, બધનો તોડી

નાખે છે, અને અહંકારનો નાશ કરીને પોતાનાં દુઃખોનો અંત લાવે છે એમ સમજવું.”

આ પ્રમાણે ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે બિશ્નુઓએ ભગવાનનું અભિનંદન કર્યું.

સખ્યાસવસુત સમાપ્ત

ટીકા

સ્થાવત્થી (શ્રાવસ્તી)—આ કોસલદેશની રાજધાની હતી. સંયુક્ત પ્રાંતમાં બલરામપુર નામના એક નાના શહેરથી દસ માઈલ દૂર રાજતી નામની નદીના કાંઠા ઉપર આ જગ્યા આવેલી છે. આને સહ્યદ મહાટ કહે છે. ચેત્ય વિહાર વર્ગેરના અવશેષો હજી પણ અહીં જોઈ શકાય છે. બુદ્ધ ભગવાનના સમયમાં અહીં પસેનદિ કોસલ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે સમયે ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાં જે અત્યંત પ્રસિદ્ધ શહેરો હતાં તેમાંનું આ એક હતું.

જેતવન અને અનાથપિંડિકના આરામ સંબંધેની માહિતી ‘બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ’ (ખંડ ૯, ભાગ-૨) માં લેવી.

આસવ (આશ્વ) શબ્દનો અર્થ સામાન્ય રીતે પાપવાસના એવો થાય છે. પરંતુ આ સૂત્રમાં તેનો અર્થ સંકટ, વ્યસન, દ્વેશ, એવો થાય છે. અમે એ જ શબ્દ કાયમ રાખ્યો છે. આપું સૂત્ર વાંચ્યાં પછી વાચકોને આ શબ્દનો યથાર્થ બોધ થશે જ.

તત્ત્વજ્ઞાન (દર્શન) સંયમ, સેવન, સહનશીલતા, પરિવર્જન, વિનોદન અને ભાવના આ સાત ઉપાયો વડે જીવંતજીવ આસવો નાશ પામે છે. તત્ત્વજ્ઞાન ને જોધે માર્ગે થી જાય તો તેમાંથી શાક્ટપંથ જેવા પંથો નીકળે છે અને મનુષ્ય ઉપર સંકટો આવી પડે છે. આવા ખોટા તત્ત્વજ્ઞાનથી મનુષ્ય પોતાને દાધે જ

પોતાના નારાનું કારણ બને છે. એટલે અહીં ભગવાને શુદ્ધ તત્ત્વ-જ્ઞાનને પ્રથમ સ્થાન આપ્યું છે. ષડિંદ્રિયોનું સાવધાનતાથી દમન ન કરવામાં આવે તો રોજના વ્યવહારમાં આપણા ઉપર કેટલી મુશ્કેલીઓ આવે તેનું નક્કી નથી હોતું. આથી તત્ત્વજ્ઞાનથી ઊતરતું જ બીજું પગથિયું સંયમનું મૂકવામાં આવ્યું છે. ઇંદ્રિયોનું ગમે તેટલું સંયમન કર્યા છતાં ખાવાપીવામાં, ઓઢવાપહેરવામાં, અને રહેવાકારવામાં જો નિયમિતપણું ન રાખવામાં આવે તો સંસારમાં પણ સુખ મળતું નથી, પછી પરમાર્થની તો વાત જ શું કરવી? એટલે ચીવરાદિ વસ્તુઓના યોગ્ય ઉપભોગને ત્રીજા પાયરી ગણવામાં આવી છે. આવી રીતે ટાપ્ટીપથી અને વ્યવસ્થાથી રહેવા લાગીએ તોપણ વાતાતપ, શીતોષ્ણ વગેરેનો સંપર્ક તો થવાનો જ, અને આ બધું જો શાંતિથી સહન ન કરીએ તો વધારે ને વધારે ત્રાસ થવાનો. આથી આસવાના ક્ષયનું ચોથું પગથિયું તે સહનશીલતા છે. દુઃખ દ્વાથી, બડકેલો પોરો, હડકાયું ફૂતરું, જ્યાં બેસવાથી મનની શાંતિનો ભંગ થાય એવું આસન, વેસ્થા વગેરે લોકોની વસ્તી, દુઃખ મિત્ર વગેરેનો આપણે દૂરથી જ ત્યાગ કરવો જોઈએ. એટલે આવાં પ્રાણીઓ તથા સ્થાનોની પાસે ન જતાં તેમની દૂરથી જ સંભાવના કરવી એ વધારે સારું છે. અર્થાત્ પરિવર્જન એ પાંચમું પગથિયું છે. કામવિતર્ક, દ્વેષવિતર્ક અને વિહિંસાવિતર્ક (બીજાને પોતાને ખાતર નકામો ત્રાસ દેવાનો વિચાર), જેતરમાંના પાસની માફક માનવી અંતઃકરણમાં વારંવાર ઉદ્ભવે છે; અને તેમનો સમૂહો ઉચ્છેદ કર્યા વગર અંતઃકરણમાં પરમાર્થપ્રાપ્તિનો પાક આવવો અશક્ય છે. એટલે ભાવનાનો આરંભ કરતા પહેલાં તેમનો ઉચ્છેદ કરવો જરૂરનો છે. આ છઠ્ઠું પગથિયું છે. સાત સંબોધ્યોની ભાવના એ સાતમું પગથિયું છે. આ ભાવનાનું વર્ણન ‘બુદ્ધહીલાસારસમૃદ્ધ’ (ભાગ ૩, પ્રકરણ-૧૧) માં જોઈએ.

ધર્મદાયાદ્યુત્ત

એમ મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસે જૈતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં ભગવાન લિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“હે લિક્ષુઓ, તમે મારા ધર્મના દાયાદ યજ્ઞે, પણ મારે લીધે તમને પ્રાપ્ત થતા લાભના દાયાદ ન થતા. તમે ધર્મના દાયાદ યાઓ અને લાભના દાયાદ ન યાઓ એને માટે હું બહુ કાળજી રાખું છું. ધર્મના દાયાદ ન થતાં જો જો તમે લાભના દાયાદ યશો તો તેથી લોકો તમારા તરફ આંગળી ઓઢશે. તે ગુરુના શિષ્યો આમ વર્તે છે એમ લોકો બોલશે. મારા તરફ પણ લોકો આંગળી ઓઢીને કહેશે, કે આ ગુરુના આ શિષ્યો આવી આવી રીતે વર્તે છે. પણ જો તમે ધર્મના દાયાદ યશો તો લોકો તમને કે મને દોષ દઈ શકવાના નથી. માટે હે લિક્ષુઓ, ધર્મદાયાદ થવું પણ લાભદાયાદ ન થવું એવી બરાબર બજારદારી રાખજો. તમારે માટે મને ખૂબ લાગણી છે માટે હું તમને આ કહું છું.

“એવી કલ્પના કરો કે હું જમીને ખરાબર તૃપ્ત થઈને બેઠો છું, અને મારા પાત્રમાં ઘણું અન્ન બાકી છે. એટલામાં ભૂખથી વ્યાકુળ બનેલા બે લિક્ષુઓ આવે છે. તેમને હું કહીશ, ‘હે લિક્ષુઓ, હું જમીને તૃપ્ત થયો છું, અને આ અન્ન બાકી વધેલું છે. જો તમારી ઇચ્છા હોય તો આ લો. જો તમારે આ ન જોઈતું હોય તો જ્યાં ખડ ન હોય એવી જગ્યાએ હું આ નાખી દઈશ, અથવા તો પાણી જેમાં નહિ હોય એવા પાણીના પ્રવાહમાં નાખીશ.’ તે બંને લિક્ષુઓમાંનો એક એવો વિચાર કરે કે ‘લગવાને અમને ઉપદેશ કર્યો છે કે તમે લાભદાયક ન થતા, પણ ધર્મદાયક થજો. લગવાનની પાસેથી અન્નગ્રહણ કરવું એ એક જાતનો લાભ જ ગણાય. એટલે આ અન્ન લેવું મારે માટે યોગ્ય નથી.’ આવી જાતનો વિચાર કરીને તે લિક્ષુ ભૂખથી વ્યાકુળ થયો હોવા છતાં તે દિવસ અને તે રાત ભૂખ્યો રહે છે. પણ બીજો લિક્ષુ આ અન્ન નકામું ન જત્ય માટે તેનું ગ્રહણ કરીને પોતાની ભૂખનું શમન કરે છે અને તે દિવસ સુખમાં પસાર કરે છે. આ બંને પૈકી પહેલો જ લિક્ષુ વધારે પૂજ્ય અને વધારે પ્રશસ્ત છે. કારણ કે તેનો આ નિશ્ચય તેની સાદાઈને, સંતોષને અને ઉત્સાહને કારણબૂત બને છે. ‘માટે હું તમને કહું છું કે ધર્મના દાયાદ થજો પણ લાભના દાયાદ થતા નહિ. તમે મારા ધર્મના દાયાદ થાઓ પણ લાભના દાયાદ ન થાઓ એ માટે હું ખૂબ કાળજી રાખું છું.’ આટલું બોલીને લગવાન આસન ઉપરથી ઊડીને વિદારમાં ગયા. ત્યારે આયુષ્માન સારિપુત્ર લિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને કહેવા લાગ્યો: “હે બંધુઓ, શાસ્તા (ગુરુ) એકાન્તવાસમાં રહે છે,

પણ શ્રાવક (શિષ્ય) તેનું અનુકરણ કરતા નથી. આનાં કારણો તમે જાણો છો?”

લિક્ષુઓ બોલ્યા : “આયુષ્મન, આપની પાસેથી ધર્મશ્રવણ કરવાની ઇચ્છાથી અમે દૂરદૂરના પ્રદેશમાંથી પણ અહીં એકઠા થયા છીએ. એટલે એ બાબતમાં આપ જ અમને ઉપદેશ કરો. આપનો ઉપદેશ સાંભળીને બધા લિક્ષુઓને બોધ થશે.” ત્યારે આયુષ્માન સારિપુત્ર બોલ્યા; “શાસ્ત્ર એકાન્તમાં રહે છે, પણ શિષ્યો તેનું અનુકરણ કરતા નથી. કારણકે જે વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવાનું શુરુ કહે છે તે વસ્તુઓનો તેઓ ત્યાગ કરતા નથી; ધણી વસ્તુઓનો સંચય કરવા માટે તેઓ ખૂબ ઉત્સુક હોય છે; તેઓ નિરુત્સાહી હોય છે, આજસમાં તેઓની ગતિ વધારે હોય છે; પરંતુ એકાન્તવાસ માટે તેઓ ઉત્સુક હોતા નથી. આ રીતે સ્થવિર, મધ્યમ અને નવીન લિક્ષુઓ નિંદાપાત્ર બને છે, અને ત્રણ પ્રકારે તેમની નિંદા થાય છે: પોતાના શુરુ પ્રમાણે નથી વર્તતા માટે લોકો તેમની નિંદા કરે છે; જે વસ્તુઓનો શુરુ ત્યાગ કરવાનું કહે છે તે વસ્તુઓનો તેઓ ત્યાગ કરતા નથી માટે લોકો તેમની નિંદા કરે છે; અને, સંચય કરવા માટે ઉત્સુક, નિરુત્સાહી, આજસમાં પ્રવીણ પણ એકાન્તવાસ માટે કાળજી વગરના ગણીને લોકો તેમની નિંદા કરે છે.

“પરંતુ જે તેઓ આવી રીતે વર્તવાને બદલે શુરુનું અનુકરણ કરે, શુરુએ ત્યાગ કરવા માટે કહેલી વસ્તુઓનો ત્યાગ કરે અને સંચય કરવા માટે પ્રવૃત્ત થવાને બદલે હિત્સાહી, આજસથી ભયભીત અને એકાન્તવાસના સેવન માટે

ઉત્સુક થાય, તો તેમની ત્રણ રીતે પ્રશંસા થાય છે: (૧) ગુરુનું અનુકરણ કરે છે, એવી તેમની પ્રશંસા થાય છે; (૨) જે વસ્તુઓ ત્યાજ્ય છે એમ ગુરુ કહે છે તે વસ્તુઓનો તેઓ ત્યાગ કરે છે, એવી તેમની પ્રશંસા થાય છે; અને (૩) સંયમ માટે પ્રવૃત્ત નથી, તેઓ ઉત્સાહી છે, આજસથી કરે છે, એકાન્તવાસ માટે ઉત્સુક છે, એવી તેમની પ્રશંસા થાય છે.

“હે બંધુઓ, લોભ અને દ્વેષ, ક્રોધ અને ઉપનાદ (વેર વાળવાની બુદ્ધિ), મકંપ (સં. પ્રજ્ઞ=અનાદરબુદ્ધિ), અને પજાસ (સં. પ્રદાસ* =અયોગ્ય સ્પર્ધા), ઈર્ષ્યા અને માત્સર્ય, માયા અને શદ્ધત્વ, સ્થંભ (કઠોરતા) અને સારંભ (અદેખાઈ), માન અને અતિમાન, મદ અને પ્રમાદ, આ બધા પાપધર્મ છે. અને આ બધાના વિનાશનો મધ્યમ માર્ગ—જેનાથી જ્ઞાનચક્ષુ, ઉપરાગ, અલિપ્તા, સંબોધ અને નિર્વાણનો લાભ થાય—એટલે આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ છે. સમ્યક્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યક્ વાચા, સમ્યક્ કર્માન્ત (કર્મ), સમ્યક્ આજીવ, સમ્યક્ વ્યાયામ (ઉત્સાહ), સમ્યક્ સ્મૃતિ, અને સમ્યક્ સમ્પદિ, આ જ એ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ છે.”

આ પ્રમાણે આયુધ્યમાન સારિપુત્ર બોલ્યો. પ્રસુદિત મનથી લિક્ષુઓએ તેનું અભિનંદન કર્યું.

ધર્મદાયાદેસુત સમાપ્ત

* આ રૂપ ‘મહાવ્યુત્પત્તિ’ નામના ગૌણ સંસ્કૃત ગ્રંથમાં મળે છે, પણ સામાન્ય સંસ્કૃત ભાષામાં મળતું નથી.

ટીકા

વધેલું અન્ન ખડ ન હોય એવી જગ્યાએ નાખવું વગેરે: શુદ્ધ ભગવાનને અર્પણ કરેલું અન્ન કે પદાર્થ કોઈ પણ ખીજ પ્રાણીને પચશે નહિ એવી સમજણ હતી. હાલમાં બૌદ્ધ દેશોમાં શુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિને ધરેલું અન્ન કોઈ બૌદ્ધ શિક્ષુ કે ગૃહસ્થ ગ્રહણ કરતા નથી. આ વિચિત્ર રિવાજનું મૂળ ઉપરના વાક્યમાં કે આવી જ જાતના જીવંતજીવંત સૂત્રોમાં મળી આવતાં વાક્યોમાં છે એમ જણાશે.

વિહારમાં ગયા: વિહાર એટલે ભગવાનનો રહેવાનો ઓરડો. આગળ જતાં આ શબ્દનો અર્થ બૌદ્ધ મંદિર બની ગયો. હાલના વિહાર પ્રાંતમાં એટલે પહેલાંના મગધ દેશમાં ધણા વિહાર (બૌદ્ધ મંદિર) હતાં, આથી તે પ્રાંતનું નામ વિહાર પડ્યું.

એકાન્તવાસમાં રહે છે: અહીં એકાન્તવાસમાં એટલે જંગલમાં રહેવું એવો અર્થ નથી. મૂળ શબ્દ પવિવેક (પ્રવિવેક) છે. વિચ્ એટલે જીવું—પૃથક્—થવું એ ધાતુમાંથી આ શબ્દ બન્યો છે. વિવેક એ જાતનો: કાયવિવેક અને ચિત્તવિવેક. સંસારની ઉપાધિઓથી દૂર થવું એટલે કાયવિવેક; મનના કલેશોથી મનને દૂર રાખવું એટલે ચિત્તવિવેક. હાલ ગુજરાતી ભાષામાં આનો અર્થ સારી રીતભાત કે સારાસારવિચાર એવો કરવામાં આવે છે. શરીરની ઉપાધિઓથી અને માનસિક કલેશોથી દૂર રહ્યા સિવાય ખુદ ઉદ્ધાપણ પ્રાપ્ત થવું નથી. માટે વિવેકનો અર્થ સારાસારવિચાર એવો થયો હશે.

શુદ્ધ ભગવાનનો ઉપદેશ પૂરો થયા પછી તેના ઉપર સારિપુત્રે વિસ્તૃત ચર્ચા કર્યાનાં ધણાં ઉદાહરણો અનેક સૂત્રોમાં નજરે પડે છે. શુદ્ધ ભગવાનના ઉપદેશનો ખુલાસો કરવાનું સામર્થ્ય સારિપુત્રમાં ધણું હતું. માટે તેને ધર્મસેનાપતિ એવી સંજ્ઞા આપવામાં આવી હતી.

મયા પવત્તિતં ચક્રં (સેલા તિ મગવા) ધમ્મચક્રં અનુત્તરં ।

સારિપુત્તો અનુવત્તે તિ અનુજાતો તથાગતં ॥

ભગવાને સેલ બ્રાહ્મણને કહ્યું, “મેં જે ધર્મચક્રની સ્થાપના કરી તેણું અનુપાલન સારિપુત્ર કરે છે; તથાગતની પછી તેની જ યોગ્યતા છે.”

સ્થવિર વગેરે : સ્થવિર એટલે જુદા, જેણે ઘણાં વરસ સંઘમાં વાસ કર્યો હોય તે, મધ્યમ એટલે કેટલાંક વરસ રહેલા, અને નવીન એટલે તાજે જ પ્રવેશ કરેલા. હાલમાં વીસ વરસ સુધી જેણે સંઘમાં અવ્યાહત વાસ કર્યો હોય તેને મહાસ્થવિર કહેવામાં આવે છે; દસ વરસ પછી તે સ્થવિર થાય છે, અને સંઘમાં પ્રવેશ કર્યાને પાંચ વરસ પણ પૂરાં જેને ન થયાં હોય તે નવ (નવીન) ભિક્ષુ કહેવાય છે; અને પાંચ અને દસ વરસની અંદરનાને મધ્યમ કહેવામાં આવે છે.

મધ્યમા પ્રતિપદા અથવા તો આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગનું વિવરણ ‘બુદ્ધલીલાસારસંગ્રહ’ (ભાગ ૨; પ્રકરણ ૫) અને ‘બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ’ (પરિશિષ્ટ ૩)માં આપેલું છે તે જોવું.

ધર્મમહાયાદ્યુત્તની ટીકા સમાપ્ત

ભયભેરવસુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તીના જેતવનમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે જનુરૂસોણિ બ્રાહ્મણ ત્યાં આવ્યો અને ભગવાનને કુશળ સમાચાર પૂછીને એક બાળુએ બેઠો, અને બોલ્યો, “હે ગૌતમ, જે કુલપુત્રો ગૃહત્યાગ કરીને આપનું અનુસરણ કરે છે તે બધાના આપ પ્રમુખ છો, તેમના ઉપર ઉપકાર કરનાર, તેમને ઉપદેશ કરનાર આપ જ છો; અને તેઓ આપનું જ અનુકરણ કરે છે.” ભગવાન બોલ્યા, “હે બ્રાહ્મણ, તારું કહેવું બરાબર છે.”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “દૂર જંગલમાં આવેલા એકાન્ત સ્થળે રહેવું બહુ દુષ્કર છે. એકાન્તવાસ કઠિન છે. જેમને સમાધિલાલ ન થયો હોય તેમનાં મન તો આવાં સ્થળો બહુ કે લૂંટી જાય છે; મનની શાંતિ નષ્ટ કરે છે.”

ભગવાન બોલ્યા, “હે બ્રાહ્મણ, તારું કહેવું ખરાબર છે. જ્યારે મને સંબોધ પ્રાપ્ત થયો નહોતો, જે સમયે હું કેવળ બોધિસત્ત જ હતો તે સમયે મારા મનમાં આવો જ વિચાર આવ્યો. ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે જે કોઈ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ પરિશુદ્ધ કાયકર્મોનું આચરણ ન કરતાં અરણ્યમાં રહે છે તે પોતાનાં અપરિશુદ્ધ કાયકર્મોના દોષથી અકુશલ ભયભેરવને આમંત્રે છે. પણ આ દોષ મારામાં નથી; મારાં કાયકર્મો પરિશુદ્ધ છે; પરિશુદ્ધ કાયકર્મોવાળા જે સંજ્ઞોના (આર્ય) અરણ્યમાં રહે છે તેઓમાંનો હું એક છું, એમ જ્યારે મને જણાયું ત્યારે અરણ્યવાસમાં પણ મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા માંડી.

“બીજા કેટલાક શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ અપરિશુદ્ધ વાક્કર્મી હોવા છતાં, અપરિશુદ્ધ મનઃકર્મી હોવા છતાં, અપરિશુદ્ધ આજીવી (ઉપજીવિકા કરનારા) હોવા છતાં અરણ્યમાં રહે છે, અને આ દોષોને લીધે તેઓ ભયભેરવને આમંત્રે છે. પણ મારાં વાક્કર્મો, મનઃકર્મો અને આજીવ પરિશુદ્ધ છે; આ કર્મો જેમનાં પરિશુદ્ધ હોય એવા સંજ્ઞોમાંનો હું એક છું એવું જણાયા પછી અરણ્યવાસમાં મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા માંડી.

“જે શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ લોભી, કામાસક્ત, પ્રદુષ્ટચિત્ત, આળસુ, બ્રાન્તચિત્ત અને સંશયગ્રસ્ત થઈને અરણ્યમાં રહે છે, તે આ (પાંચ) દોષોને લીધે ભયભેરવને આમંત્રે છે. પણ મારું ચિત્ત કામવિકારોથી અલિપ્ત છે, દ્વેષથી મુક્ત છે (એટલે બધાં પ્રાણીઓ વિષે મારા મનમાં મૈત્રી છે), મારું મન ઉત્સાહપૂર્ણ છે, બ્રાન્ત નથી, અને મારા મનમાંથી બધી

કુશંકાઓ નષ્ટ થઈ છે, એમ જ્યારે મને જણાયું, ત્યારે અરણ્યવાસમાં મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા માંડી.

“જે શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ સ્વસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે, બીકણુ હોય છે, લાભસત્કાર વગેરેની ધમ્મજાથી અરણ્યમાં રહે છે, નિરુત્સાહી હોય છે, સ્મૃતિવિહીન હોય છે, વિક્ષિપ્તચિત્ત હોય છે, અને જડ બુદ્ધિવાળા હોય છે, તે આ દોષોને લીધે ભયભેરવને આમંત્રે છે. પણ મારામાં આ દુર્ગુણો નથી, હું આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી, મને ભય લાગતો નથી, લાભસત્કારની વાસના નથી, હું ઉત્સાહપૂર્ણ છું, મારી સ્મૃતિ જાગૃત છે, મારું ચિત્ત સમાધાન પામ્યું છે, અને હું પ્રજ્ઞાવાન છું, આ ગુણોથી યુક્ત એવા જે સર્જનો અરણ્યમાં રહે છે તેઓમાંનો જ હું એક છું, એમ જ્યારે મને જણાયું ત્યારે અરણ્યમાં વિદાર કરવામાં મને અત્યંત નિર્ભયતા લાગવા માંડી.

“આઠમ, ચૌદશ, પૂનમ અને અમાસની રાત (ભયભેરવ માટે) પ્રસિદ્ધ છે. આવી રાતે લોકો જે ઉદ્યાનમાં, જે અરણ્યમાં કે જે વૃક્ષો નીચે દેવતાઓને બલિદાન આપે છે, જે ક્ષયજો અત્યંત ભયંકર છે એમ માને છે, તે જગ્યાએ હું રહેતો; કારણ ભયભેરવ કેવું હોય છે તે જોવાની મારી ખૂબ ધમ્મજા હતી. આવી જગ્યાએ જ્યારે રહેતો ત્યારે કોઈ વાર કોઈ દરણુ ત્યાં આવતું, કોઈ મોર સુકાઈ ગયેલું લાકડું નીચે પાડતો, અથવા તો પવનને લીધે ઝાડનાં પાંદડાં હાસતાં, તે વખતે મને લાગતું કે આ જ તે ભયભેરવ છે; અને હું ટકેતો, ‘અરે, ભયભેરવની ધમ્મજા રાખીને જ હું અહીં આવ્યો છું. જે રિયતિમાં આ ભયભેરવ આવ્યું છે તે રિયતિમાં

રહીને જ આ ભયભેરવનો નાશ મારે કરવો છે.' આવા વિચારથી, જો હું ચાલતો હોઉં ત્યારે આ ભયભેરવ આવતું તો ચાલતાં ચાલતાં જ તેનો હું નાશ કરતો.' ત્યાં સુધી હું ઊભો રહેતો નહિ, બેસતો નહિ, અંથવા તો પથારીમાં પડતો નહિ. જો હું ઊભો હોઉં ત્યારે ભયભેરવ આવતું તો ઊભા ઊભા જ હું તેનો નાશ કરતો, બેઠો હોઉં ત્યારે આવતું તો બેઠા બેઠા જ હું તેનો નાશ કરતો, અને જો પથારીમાં પડ્યો હોઉં ત્યારે આવતું તો પથારીમાં પડ્યા પડ્યા જ તેનો હું નાશ કરતો.

“કેટલાક શ્રમણુબ્રાહ્મણો એવા છે કે તેઓ રાતને દિવસ સમજે છે. ને દિવસને રાત સમજે છે. આ તેમનો મોહ છે એમ હું માનું છું. પણ હું રાતને રાત જ માનું છું અને દિવસને દિવસ જ માનું છું. મોહથી વિયુક્ત, ઘણા લોકોના કલ્યાણને અર્થે અને હિતાર્થે, દેવોના અને મનુષ્યોના સુખને અર્થે આ પ્રાણી ઉત્પન્ન થયો છે એમ જો કાઈ સદ્ગતને કાઈને ઉદ્દેશીને કહેવું હોય તો તે મને ઉદ્દેશીને જ કહી શકશે.

“તે પ્રસંગે મારું મન ઉત્સાહથી ભરપૂર હતું, સ્મૃતિ જ્ઞગૃહ હતી, દેહ શાંત થયો હતો અને ચિત્ત સમાધાન પ્રાપ્ત હતું. તે વખતે કામવિકાર અને અકુશલ મનોવૃત્તિઓથી પૃથક્ થઈને સવિતર્ક, સવિચાર વિવેકમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રીતિ અને સુખથી યુક્ત એવું પ્રથમ ધ્યાન મેં પ્રાપ્ત કરી લીધું. ચિતર્ક અને વિચારોના ઉપશમ કરીને ચિતર્કવિચાર-રહિત, ચિત્તનું સંશોધન કરનારું, સમાધિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રીતિ અને સુખથી યુક્ત એવું બીજું ધ્યાન મેં પ્રાપ્ત કરી

લીધું. પ્રાતિના વૈરાગ્યથી હું ઉપેક્ષાવાન બન્યો, સુખનો આસ્વાદ દેહથી લેવા લાગ્યો, જેને આર્યલોકો ઉપેક્ષાવાન, સ્મૃતિમાન અને સુખી કહે છે, તેની તે સ્થિતિનો—તૃતીય ધ્યાનનો—મેં લાલ કરી લીધો. સુખ અને દુઃખનો નાશ કરવાથી અને સૌમનસ્ય તથા દૌર્ભાગ્ય પ્રથમ જ નષ્ટ થઈ ગયેલાં હોવાથી સુખદુઃખરહિત, ઉપેક્ષા અને સ્મૃતિથી પરિશુદ્ધ થયેલું ચતુર્થ ધ્યાન પણ મેં પ્રાપ્ત કરી લીધું.

“આ રીતે મારું ચિત્ત પરિશુદ્ધ, સમાહિત, પાપમુક્ત, ક્લેશમુક્ત, મૃદુ, કર્મણ્ય અને નિશ્ચલ થયા પછી પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ મારે મેં પ્રવલ્ન કર્યો. એક, બે, દસ, વીસ, પચાસ, સો, હજાર, લાખ જન્મ, અનેક કલ્પની અંદરના જન્મો મેં સંભાર્યા. અમુક જન્મમાં હું અમુક હતો, મારું નામ, જોત્ર વગેરે આ આ હતું, તે જન્મમાંથી હું આવા આવા જન્મ પામ્યો, ત્યાં પણ કેટલીક વસ્તુઓથી મને સારું કે મારું લાગતું, વગેરે પૂર્વજન્મની વાતો મને સ્પષ્ટ રીતે સાંભરવા લાગી. રાતના પ્રથમ યામમાં મને આ પ્રથમ વિદ્યા પ્રાપ્ત થઈ.

“૧રી પ્રાણીનાં મરણ અને ઉત્પત્તિના જ્ઞાન મારે મેં પ્રવલ્ન કર્યો. મ્યુત થનારા અને ઉત્પન્ન થનારા, હીન અને પ્રણીત, સુવર્ણ અને દુર્વર્ણ, મુગતિએ જનારા અને દુર્ગતિએ જનારા, કર્મ પ્રમાણે ૧૭ ભોગવનારા પ્રાણીઓ હું દિવ્ય, પરિશુદ્ધ અને અલૌકિક દષ્ટિએ લેવા લાગ્યો. આ પ્રાણી કાષ્ઠશરિતને લીધે, વાઙ્મશરિતને લીધે અને મનોદ્વશરિતને લીધે આર્યોને ગળો ભાંગતા હોવાથી, ખોટા ઉપર વિશ્વાસ રાખતા હોવાથી મરણોત્તર દુર્ગતિએ—નરકે ગયેલા છે; આ બીજા

પ્રાણીઓ કામસુચરિતને લીધે; વાહુસુચરિતને લીધે અને મનોસુચરિતને લીધે, અને આર્યોને દોષ ન દેતા હોવાથી, સમ્યક્ દષ્ટિએ ચાલતા હોવાથી મરણોત્તર સુગતિએ—સ્વર્ગે ગયેલા છે. આ રીતે દિવ્ય દષ્ટિ વડે હું પ્રાણીઓ સંબંધે બહુ જાણવા લાગ્યો. રાતના મધ્યમ યામમાં મને આ દષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ.

“ફરી આસવોના ક્ષયનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે મેં પ્રયત્ન કર્યો; આ દુઃખ છે એમ મેં યથાર્થ રીતે જાણ્યું; આ તે દુઃખનો ભગમ છે, આ તે દુઃખનો નિરોધ છે, દુઃખ-નિરોધનો માર્ગ આ છે એ મેં યથાર્થ રીતે જાણ્યું. આસવો આ છે, આસવોનો સમુદય આ છે, અને આસવનિરોધનો માર્ગ આ છે એ મેં યથાર્થ રીતે જાણ્યું. આથી કામાસવ, ભવાસવ અને અવિજ્ઞાસવ (અવિદ્યાસવ) થી મારું ચિત્ત વિમુક્ત થયું; અને પછી મારું ચિત્ત વિમુક્ત થયું છે, જન્મનો ક્ષય થયો છે અને બ્રહ્મચર્યની પૂર્તિ થઈ છે, કર્તવ્ય પૂરું થયું છે અને હું ફરી જન્મવાનો નથી એ મેં જાણ્યું. રાતના છેલ્લા યામમાં આ છેલ્લી વિદ્યા મને પ્રાપ્ત થઈ.

“હે બ્રાહ્મણ, તને એમ લાગશે કે આ શ્રમણ ગોતમ હજી અવીતરાગ છે, અવીતદ્વેષ છે અને અવીતમોહ છે (એટલે લોભ, દ્વેષ અને મોહથી મુક્ત થયો નથી), માટે અરણ્યમાં રહે છે. પણ આમ સમજવું મુક્ત નથી. જે કાયદા માટે હું અરણ્યમાં રહું છું: મારા દેહને વિશ્રાંતિ મળે છે એ એક કાયદો, અને આ ઉદાહરણથી હું આગળની પેઢીની કાળજી (અનુકંપા) ધરાવું છું એ બીજો કાયદો.”

બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “હે ગોતમ, તરણ પેઢી ઉપર આપે ધણી અનુકંપા બતાવી છે. અર્હન્ત સમ્યક્ સંબુદ્ધને શોભે

એતું જ આપનું વર્તન છે. આ આપનો ઉપદેશ ધણો જ મનોહર છે. જેમ કેઈ જાણુ પાડેલું પાવ ચતું કરે, દંડેલી પરતુ ઉધારી કરે, માર્ગ બૂંદેલાને માર્ગ જતાવે અને દેખતાને પદાર્થ દેખાવ એટલા માટે અધારામાં મથાલ સળગાવે, એ રીતે આગે અનેક પર્યાયથી ધર્મોપદેશ કર્યો છે. આ હું આપને શરણે જાઉં છું, આપના ધર્મને અને ભિક્ષુસંઘને શરણે જાઉં છું. આગથી પાવજીવન શરણે ગયેલો એવો હું આપનો ઉપાસક છું એમ જાણુને."

બયભેરવમુત સમાપ્ત

પીઠા

ભત્તુસ્સોણ્ણિ ધાદાણુ પરોતદિ રાત્તનો પુરોદિત દત્તો. રાત્તએ તેને મોટી નગાર આપી દત્તી.

રમણીયાનિ ધરજ્ઞાનિ ચત્થ ન રમતી જનો ।

ચીતરાણ રમિસ્સન્તિ ન તે કામગવેસિનો ॥

અર્થ: અરણ્યો રમ્ય છે. ત્યાં સામાન્ય લોકો આનંદ અનુભવતા નથી, પરંતુ વીતરાગ (તૃષ્ણાથી મુક્ત થયેલ) ત્યાં આનંદ અનુભવે છે, કારણકે તેઓ મોજમજ પાછળ પડેલા હોતા નથી.

ધમ્મપદની આ ગાથામાં આ સૂત્રનો સારાંશ આપ્યો છે. સામાન્ય માણસને અરણ્યના એકાન્તવાસથી મુખ્ય યજ્ઞને બદલે દુરભ જ થાય છે; કારણ તેનું ધ્યાન સંસારની ધમાલ પાછળ વધારે લાગેલું હોય છે.

પરિશુલ્લ કાયકમ્ એટલે પ્રાણાધાત, ચોરી અને વ્યભિચારથી નિવૃત્ત યજ્ઞ. પરિશુલ્લ વાકુકમ્ એટલે ખોટું બોલવું, ચોરી ખાધી, ગાળો બાંડવી, તથા બબડવું, એ ચાર વાણીના દોષોથી મુક્ત યજ્ઞ.

પરિશુદ્ધ મનઃકર્મ એટલે પરદ્રવ્યનો અભિલાષ, પરંતું અનિર્દેશિત અને નાસ્તિકતા (સારાંશરસાં કર્મોનું, દાનધર્મોનું, માળાપની અને સાધુસંતોની સેવાનું કશું ફળ નથી એમ માનવું) આ ત્રણ માનસિક દોષોથી મુક્ત થવું. પરિશુદ્ધ આજીવ એટલે પોતાની ઉપજીવિકા માટે અનન્યિત કૃત્યો ન કરવાં, બીજાની ખુશામત ન કરવી અને સીધે રસ્તે પોતાની ઉપજીવિકા ચલાવવી. કોઈ માણસને આ ચાર વસ્તુઓની ખાતરી થાય તો તેને વરતી કરતાં અરણ્યમાં જ વધારે આનંદ આવે છે. કોઈ શહેરમાં ને આપણે વધારે વખત ગાળીએ તો શું લેઈએ છીએ? ચોરી વ્યભિચાર વગેરે ત્યાં ખૂબ જ લેવામાં આવે છે; ખોટું બોલવું, ચાલી ખાવી, બીજાની સંપત્તિનો લોભ રાખવો વગેરે પણ ત્યાં ખૂબ લેવામાં આવે છે; સીધે રસ્તે પેટ ભરનારા ત્યાં બહુ જ ચોરા નજરે પડે છે. ત્યારે આવી જગ્યાએ જેને આવી વસ્તુઓનો કંઈજો આવ્યો હોય એવા સત્પુરુષનું મન કેમ આનંદ અનુભવે?

અરણ્યમાં જઈને રહ્યા છતાં પણ જે મનનાં આવરણોનો નાશ ન કરવામાં આવે તો આપણું મન ફરી વિષયવાસનામાં બદ્ધ થવાનો સંભવ હોય છે. માટે ભગવાને પરિશુદ્ધ કાયકર્મ, પરિશુદ્ધ વાકકર્મ, પરિશુદ્ધ મનઃકર્મ અને પરિશુદ્ધ આજીવ આ ચાર વસ્તુઓ પછી પાંચ નીવરણોના નાશને સ્થાન આપ્યું છે. પછી આત્મસ્તુતિ ન કરવી, તિર્ત્થ રહેવું, લાભસત્કારની ઇચ્છા ન રાખવી અને આળસુ ન થવું એ ચાર બાબતો આવે છે; અને છેલ્લે શ્રદ્ધાદિ પાંચ દંદિયો પૈકી શ્રદ્ધાને કોરે નાંખીને બાકીની ચાર દંદિયો બતાવવામાં આવી છે. અર્દા શ્રદ્ધા બાદ કરવાનું કારણ એવું જણાય છે કે શ્રદ્ધા વગર તો માણસ અરણ્યવાસ સ્વીકારે જ નહિ. કોઈ ચોર કે કંઈ માણસ અરણ્યવાસ સ્વીકારે ખરો પણ તે ધર્મજીવિથી નહિ. એટલે એ સંબંધે અર્દા કશું કહેવાપણું નથી. ધાર્મિક મનુષ્યને હૃદયે જ આ ઉપદેશ જણવાનો છે. એટલે ધાર્મિક મનુષ્યના અંતઃકરણમાં પ્રથમ શ્રદ્ધા જગ્યા સિવાય અરણ્યમાં જઈને તે ચિંતન, ધ્યાન કરે એ

સંબંધવતું નથી. અર્થાત્ શ્રદ્ધા એ અરણ્યવાસ સેવતા પહેલાંની છે. ત્યાં અ્યા પછી બાકી ચાર જ દિવસોની ભાવના થાગીએ કરવાની રહે છે.

ચાર ધ્યાનો સંબંધે જે દ્વંકમાં બોલીએ તો, મનની એકાગ્રતાના એ ચાર પગથિયાં છે એમ સમજવું. પ્રથમ ધ્યાનમાં વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ અને એકાગ્રતા એ પાંચ અંગો હોય છે. વિતર્ક એટલે ધ્યેય વસ્તુમાં ચિત્તનો દૃઢ પ્રવેશ, તે વસ્તુની બહાર મનને ન જવા દેનારી મનોવૃત્તિ. વિચાર એ ધ્યેય વસ્તુનું ઉપ-પરીક્ષણ કરનારી મનોવૃત્તિ; પ્રીતિ, માનસિક આનંદ, સુખ—કાર્યિક સૌખ્ય—એકાગ્રતાને જ સમાધિ પણ કહે છે. દ્વિતીય ધ્યાનમાં આમાંનાં પહેલાં બે અંગો નથી હોતાં, તૃતીય ધ્યાનમાં પ્રથમ ત્રણ અંગો નથી હોતાં, અને ચોથા ધ્યાનમાં ફક્ત એકાગ્રતા જ બાકી રહે છે. તેની સાથે ઉપેક્ષા અને સ્મૃતિ એ બે મનોવૃત્તિઓ હોય છે. આ ચાર ધ્યાનોનો લાભ યથા પછી યોગી ત્યારપછીની ત્રણ વિદ્યા મેળવવા શક્તિશાળી થાય છે. આ ત્રણ વિદ્યા તે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ, પ્રાણીની સુગતિ અને દુર્ગતિનું જ્ઞાન, અને પોતાના આસરો કેમ નહીં થાય તેનું જ્ઞાન. નાગવેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણ વેદના જ્ઞાનને બ્રાહ્મણ ત્રણ વિદ્યા કહેતા અને આ ત્રણ વિદ્યા જેને જ્ઞાત હોય તેને ત્રેવિદ્ય કહેતા. (ત્રેવિદ્યા માં સોમવાઃ પૂતપાપા યજ્ઞૈરિદ્ધા સ્વર્ગતિં પ્રાર્થયન્તે । (ભગવદ્ગીતા) પરંતુ બીજા ધર્મમાં ઉપર બતાવેલી ત્રણ વિદ્યાઓ છે અને તે બે ગ્રાસ કરે તે તેવિંજ્ય (ત્રેવિદ્ય) કહેવાય છે. (દીધનિકાય બાગ પહેલાં, સુત ૧૩ જુઓ.)

આગળની પેઢીની કાળજી ધરાવે છે—એને માટે મૂળ વાક્ય આ પ્રમાણે છે : પચ્છિમં ચ જનતં બલુકંપમાનો. કેટલાક પાશ્ચાત્ય પંડિતોએ, હલકા લોકો ઉપર અનુગ્રહ કરવાવાળો એવો આત્મ અર્થ કરેલો છે, પણ તે તદ્દન ખોટો છે એમ અમે માનીએ છીએ. પચ્છિમા જનતા એટલે ખાઇજીથી આવનારી પેઢી એવો આત્મ અર્થ છે.

અનંગણુસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન. આવસ્તી પાસેના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં આયુષ્યમાન સારિપુત્ર બિશ્નુએને ઉદ્દેશીને બોલ્યો, “હે બંધુઓ, કોઈ માણસ પોતાનામાં અંગણુ (પાપ) હોવા છતાં મારામાં અંગણુ છે એવું જાણતો નથી; બીજા અંગણુ હોઈને અંગણુ છે એવું જાણે છે; ત્રીજા અંગણુ ન હોવા છતાં અંગણુ નથી એમ નથી જાણતો; ચોથો અંગણુ ન હોઈને અંગણુ નથી એમ જાણે છે. આ જગતમાં આવી જાતના ચાર મનુષ્યો નજરે પડે છે. આમાં પહેલા બેમાં બીજા શ્રેષ્ઠ છે; અને બીજા બેમાં છેલ્લો શ્રેષ્ઠ છે.” તે પછી મહા-મોગ્ધાના બોલ્યો, “આમ ચવાનું કારણ શું?”

સારિપુત્રે જવાબ આપ્યો, “ધારો કે કોઈ ગૃહસ્થ બજારમાંથી એક મલિન યાળા વેચાતી લાવે અને પછી તેને કચરામાં અથવા તો તેના ઉપર કચરો ચડે એવી જગ્યામાં મૂકે તો તે શું વધારે મલિન નહિ થાય?” આયુષ્યમાન મહામોગ્ધાને જવાબ આપ્યો, “હા” ત્યારે સારિપુત્રે ફરી

કહ્યું, “ તે કાંસાની થાળાના જેવી પહેલા મનુષ્યની સ્થિતિ છે. મારામાં અંગણુ છે એમ ન જાણવાને લીધે તે તે અંગણુનો નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરતો નથી અને ઉત્સાહ પણ ધરાવતો નથી; અને તેથી લોભ, દ્વેષ અને મોહથી મુક્ત ન થતાં તે મરી જવાનો. પણ તે જ થાળા ને માલિક ઘેર લાવીને તેને ઘસી ઊટકીને સાફ કરે ને પછી હમેશાં તેનો ઉપયોગ કરે તો તે દિવસે ને દિવસે વધારે સ્વચ્છ નથી થતી શું? તે રીતે જે માણસ મારામાં અંગણુ છે એમ જાણે છે તે તે અંગણુનો નાશ કરવા માટે પ્રયત્ન કરે છે અને ઉત્સાહ ધરાવે છે; અને એથી કામ, ક્રોધ અને મોહથી મુક્ત થઈને મહલોકની યાત્રા પૂરી કરવાનો. માટે આ બેમાં ખીજે જ શ્રેષ્ઠ છે.

“ હવે એમ ધારો કે કોઈ ગૃહસ્થ અત્યંત પરિશુદ્ધ કાંસાની થાળા જનરમાંથી લાવે અને તેને ધૂળ ખાય એવી જગ્યાએ મૂકી રાખે તો તે દિવસે ને દિવસે વધારે અલિન નથી થતી શું? ”

મહામોગ્ગલ્લાને જવાબ આપ્યો, “ હા. ”

આયુષ્માન સારિપુત્રે ફરી બોલવા માંડ્યું, “ તે જ રીતે જે માણસ પોતાનામાં અંગણુ ન હોવા છતાં, તે નથી એમ નથી જાણતો, તે બાહ્ય રૂપ ઉપર મોહી જાય છે અને કામવિકારનો ભોગ થઈ પડે છે; અને એથી કામક્રોધાદિથી મુક્ત ન થતાં જ મરણ પામે છે. પણ તે જ થાળા ને માલિક ઘેર લાવ્યા પછી ધૂળમાં ન નાખતાં સ્વચ્છ રાખે, તેનો ઉપયોગ કરે તો તે દિવસે ને દિવસે વધારે પરિશુદ્ધ નથી થતી શું? તે રીતે જે મનુષ્ય પોતાનામાં જે અંગણુ નથી એ

નથી એમ જાણે છે, તે ફરી બાલક રૂપ ઉપર મોહ પામતો નથી, અને કામવિકારનો ભોગ નથી થતો; અને આથી કામ, ક્રોધ, મોહથી મુક્ત થઈને ઇલ્લોકની યાત્રા પૂરી કરે છે. માટે જન્મનામાં અંગણુ નથી એવા આ બે મનુષ્યોમાં આ ઉલ્લેખ જ શ્રેષ્ઠ છે.”

આયુષ્માન મહામોગ્ધજ્ઞાને પૂછ્યું, “આપ આ જે અંગણુની વાત કરો છો એ શું છે?”

સારિપુત્રે જવાબ વાળ્યો, “પાપી ઇચ્છાઓનું આ નામ છે. કોઈ લિક્ષુને એમ લાગે કે મારે હાથે અપરાધ થાય તોપણ બીજા લિક્ષુઓને તેની જાણ ન થાય તો સારું. પરંતુ તેનો તે અપરાધ બીજા લિક્ષુઓ જાણે છે, અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. મનની આ સ્થિતિને અંગણું કહે છે. તેને લાગે છે કે મારો અપરાધ બધા જાણી ગયા તોપણ લિક્ષુઓ તે સંબંધમાં મને જે પૂછવું હોય તે એકાન્તમાં પૂછે, પણ સંબંધમાં તેની ચર્ચા ન કરે. પણ કોઈકોઈવાર લિક્ષુઓ તેને સંબંધમાં જ પૂછે છે, અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે ને માહું લાગે છે. મેં અપરાધ કર્યો છતાં યોગ્ય લિક્ષુ જ મને એ સંબંધમાં પૂછે એવી તેની ઇચ્છા હોય છે; પરંતુ તેની સમજણ મુજબનો કોઈ અયોગ્ય લિક્ષુ તેને તે અપરાધની બાબતમાં પૂછે છે, અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. તેની ઇચ્છા એવી હોય છે કે શુદ્ધ ભગવાન મને જ પ્રશ્ન પૂછે ને મને જ ઉપદેશ આપે, પણ કોઈવાર એવું બને છે કે શુદ્ધ ભગવાન બીજા કોઈ લિક્ષુને પ્રશ્ન પૂછીને તેને ધર્મોપદેશ આપે છે; આથી તેને સંતાપ

થાય છે અને માહું લાગે છે. તેને એમ લાગે છે કે મને આગળ રાખીને બીજા લિશ્તુઓ. ગામમાં લિક્ષા લેવા જાય, પણ લિશ્તુઓ બીજા કોઈને આગળ રાખીને લિક્ષા લેવા જાય છે; અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ લિશ્તુની એવી ધચ્છા થાય છે કે બધે મને જ અગ્રાસન, અગ્રાદક અને અગ્રલિક્ષા મળે, બીજા લિશ્તુને આ માન ન મળે; પરંતુ કોઈવાર બીજા લિશ્તુને આ માન મળે છે; અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ લિશ્તુને એવી ધચ્છા થાય છે કે ભોજનોત્તરદાયકોએ આપેલી લિક્ષાનું હું જ અનુમોદન કરું, બીજા લિશ્તુ ન કરે; પણ કોઈવાર બીજા લિશ્તુ આ કામ કરે છે; એથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ લિશ્તુને લાગે છે કે આરામમાં આવેલા લિશ્તુઓને હું જ ઉપદેશ આપું, બીજા કોઈ ન આપે; પણ કોઈ પ્રસંગે બીજા કોઈ લિશ્તુ આ કામ કરે છે; અને તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. તેને એવી ધચ્છા થાય છે કે આરામમાં આવેલા લિશ્તુણીઓ, ઉપાસકા અને ઉપાસિકાઓને હું જ ઉપદેશ આપું; પરંતુ બીજા કોઈ લિશ્તુ આ કરે છે; તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ લિશ્તુને એમ લાગે છે કે લિશ્તુ, લિશ્તુણી, ઉપાસકા અને ઉપાસિકાઓ મારી જ રત્નિ કરે, મારી જ પૂજા કરે, મને જ માન આપે; પરંતુ આમ ન થવાથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. કોઈ લિશ્તુને એમ લાગે છે કે મને જ ઉત્તમ ચીવરો, ઉત્તમ પિંડપાત (અન્ન), ઉત્તમ વસતિસ્થાન, અને ઉત્તમ ઔષધોપયોગી પદાર્થોનો લાભ થાય, બીજા કોઈને એ ન થાય; પણ તેની ધચ્છા મુજબ

આમ નથી બનતું; તેથી તેને સંતાપ થાય છે અને માહું લાગે છે. આ સંતાપ અને વિપાદ એને જ અંગણ કહે છે.

“જે ભિક્ષુના અંતઃકરણમાંથી આવી પાપકારક, અકુશળ ઇચ્છાઓ નષ્ટ થઈ નથી તે અરણ્યવાસ સેવે, ભિક્ષા ઉપર જ પોતાનો નિર્વાહ ચલાવે, રસ્તામાંથી ચીથરાં એકઠાં કરીને તેનું ચીવર બનાવીને ધારણ કરે તોપણ તેના સમ્બલચારીઓ તેનાં ગુણગાન કરતા નથી, તેનો સત્કાર કરતા નથી, તેને માન આપતા નથી. આમ થવાનું કારણ શું? કારણ કે, તેના મનમાંથી અદ્વાપિ પાપકારક અકુશલ વાસના નષ્ટ થઈ દેખાતી નથી. કોઈ માણસ એક સ્વચ્છ અને સુંદર કાંસાની ચાળીમાં મરી ગયેલા સર્પનું, કૂતરાનું અથવા મનુષ્યનું સડી ગયેલું માંસ રાખે છે, અને તેને તેવી જ ખીજ ચાળીથી ઢાંકીને બજારમાં લઈ જાય તેને જોઈને ત્યાંના લોકો તેને કહે કે, અરે, આવી સરસ એવી કંઈ વસ્તુ તમે લઈ જાઓ છો? પછી તેઓ તે પદાર્થ ચાળી ઉઘાડીને જુએ અને તે તરફ જોઈને તેમને અત્યંત ધૂણા ઉત્પન્ન થાય. જૂમ્મા માણસને પણ તે પદાર્થ ખાવાની ઇચ્છા નહિ થાય તો પછી જમી રહેલા માણસનું તો શું પૂછવું? આ રીતે આ ભિક્ષુ અરણ્યવાસ સેવવાનો, ભિક્ષા ઉપર નિર્વાહ ચલાવવાનો કે ચીથરાંના ચીવર ધારણ કરવાનો ડાળ કરે તોપણ તેના મનમાંની પાપવાસનાઓ જોઈને સમ્બલચારીને તેની ધૂણા આગ્રા વગર રહેતી નથી.

“પણ જેના અંતઃકરણમાંથી આ પાપવાસનાઓ નષ્ટ થઈ હોય છે, તે સમ્બલચારીઓનો પૂજ્ય થાય છે. કોઈ માણસ સ્વચ્છ ચાળીમાં ઉત્તમ પકવાન મૂકી તેને સ્વચ્છ

એવી ખીજ થાળીથી ઢાંકીને બગ્ગરમાં થઈને લઈ જાય ત્યારે તેને ત્યાંના લોકો પૂછે કે, આ ઉત્તમ પદાર્થ શું છે? તેઓ તે પદાર્થ ઉઘાડીને જુએ ને તે પદાર્થ જોઈને તેમને આનંદ થાય. ખાઈને ધરાયેલા માણસને પણ તે ખાવાની ઇચ્છા થાય તો પછી જૂખ્યા માણસનું શું પૂછવું? તે રીતે જે લિશ્તુની વાસનાઓ નષ્ટ થઈ હોય તે ગામની પાસે રહેતો હોય, જમવા માટે ખીજનું આમંત્રણ સ્વીકારતો હોય, કે ગૃહસ્થોએ આપેલાં ચીવર ધારણ કરતો હોય તો પણ સમ્બલચારીઓ તેને પૂજ્ય માને છે.”

આયુષ્માન મહામોગ્ગહાને કહ્યું, “ મને અહીં એક વાતનું સ્મરણ થાય છે. એકવાર હું રાજગૃહમાં રહેતો હતો. ત્યાં સવારના પહોરમાં શિક્ષા માટે હું ફરતો હતો ત્યારે સામીતિ નામનો યાનકાર (રથ બનાવવાવાળો) રથની નેમિને રંદાથી ધસીને તૈયાર કરતો હતો. પંડુપુત્ર આશ્વક (આશ્વક પંથનો શ્રમણ), જે ગૃહસ્થાશ્રમમાં યાનકાર હતો તે, ત્યાં પાસે જ બેસી હતો. સામીતિ અમુક જગ્યાએ છોડીને સાફ કરે એવો વિચાર પંડુપુત્ર આશ્વક જેમજેમ કરતો જતો હતો તેમતેમ સામીતિ તેના વિચારને અનુસાર તે તે જગ્યાએ છોડીને સાફ કરતો હતો. ત્યારે તે આશ્વકે સામીતિને કહ્યું, જાણે કે, ‘તું મારું મન ઓળખીને જ આ નેમિ છોડીને સાફ કરે છે.’ હે આયુષ્માન સારિપુત્ર, આપ પણ, જે લિશ્તુઓ શક, માયાવી, વિભ્રાન્તચિત્ત, ચપલ, મુખર, ઇદ્રિયો ઉપર જેને કાબૂ નથી એવા, જનમત જ રહેનારા, શ્રમણધર્મમાં જેમને આસ્થા ન હોય એવા, શુદ્ધ ભગવાને દર્શાવેલા નિયમો માટે જેમને અત્યંત

આદર ન હોય એવા, ઘણી વસ્તુઓને પાસે રાખનાર, નિરુત્સાહી, આળસમાં અગ્રણી, એકાન્તવાસમાં પછાત, આળસુ, સ્મૃતિવિહીન, જાગૃતિવિહીન, વિક્ષિપ્તચિત્ત, અને જડમૂઢ હોય તેમના એ દોષો આ ઉપદેશથી ધસીને સાફ કરે છે. જે લિધુઓ આ દોષોથી મુક્ત છે તેઓ જાણે કે આપના ઉપદેશનું પાન જ કરે છે. તેઓ કહે છે કે આયુષ્માન સારિપુત્ર સદ્વ્યવહારીઓને અકુશલથી મુક્ત કરીને કુશલ તરફ વાળે છે. ઠાઠ સુંદર દેખાવાની ઇચ્છા રાખવા-વાળા સ્ત્રી કે ઠાઠ પુરુષ, સ્નાન કર્યા પછી મોગરાનાં કે જાંઘનાં ફૂલોની તૈયાર કરેલી માળા મળતાં તે જાને હાથે લઈને માથા ઉપર મૂકે, તે પ્રમાણે આપનો આ ઉપદેશ જે સર્જન લિધુઓ હશે તે ધારણા કરશે.”

આ પ્રમાણે તે જાને મહાપુરુષો પરસ્પરનાં સુભાષિતોનું અભિનંદન કરતા હતા.

અનંગલુપ્તસમાપ્ત

ટીકા

આ સૂત્રમાં મહામોગ્ગલ્લાને આપેલી સામીતિ ચાનકારની ઉપમા પ્રસ્તુત વિષયમાં બરાબર બંધબેસતી આવતી નથી, એમ પ્રથમ દૃષ્ટિએ લાગી જવાનો સંભવ છે. પરંતુ અમારા મત મુજબ આ ઉપમાને આ રીતે બંધબેસતી કરી શકાય: સામીતિની તુલના સારિપુત્રની સાથે કરવી એ તો સ્પષ્ટ જ છે, અને આજીવકની તુલના જે મહામોગ્ગલ્લાનની સાથે કરીએ તો આખી ઉપમા બરાબર બંધ-બેસતી આવી જાય છે. સારિપુત્ર સદ્વ્યવહારીઓના અમુક અમુક માનસિક દોષો ધસી જાંજે, એવા વિચાર જેમજેમ મહામોગ્ગલ્લાન કરતાં ગયા તેમતેમ સારિપુત્ર તે તે દોષો વિરુદ્ધ બાપણુ કરતા હતા,

અનંગલુપ્તની ટીકા સમાપ્ત

આકંખેરચમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવરતી પાસેના જેતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ, શીલસંપન્ન બનો, પ્રાતિભોક્ષસંપન્ન બનો, પ્રાતિભોક્ષને અનુસરીને તમારી ઇદ્રિયોનું દમન કરો, આચાર અને ગોચરથી સંપન્ન થાઓ, નાના નાના દોષોમાં પણ ભય લુઓ, અને શિક્ષાપદો સંબંધે જે કંઈ શીખવાનું હોય તે સારી રીતે શીખો. જે ભિક્ષુને હું સંશ્લેષચારી ભિક્ષુને પ્રિય થાઉં, પૂજ્ય થાઉં એમ લાગતું હોય; જેને ચીવર, પિંડપાત, રહેવાની જગ્યા, અને ઔષધો-પયોગી પદાર્થોનો (મુખપૂર્વક) લાભ થાય એવી હજી હોય; પોતાના દાયકોએ આપેલું દાન ફક્તદ્રુપ થાય, શાયદાકારક બને એવી જેની હજી હોય; પોતાનાં મૃત સગાંવડાલાં જે આપબુને સંભારે તેને આપબુથી મુખ થાય એવી જેની હજી હોય; હું અસમાધાન સદન કરું, અસમાધાનને સ્વાધીન ન થાઉં, મનમાં ઉદ્દમવેશ અસમાધાનનો પરાજય કરું, એવી જેની હજી હોય; હું ભયભેરવ ઉપર જંપ મેળવું, મારા ઉપર ભયભેરવ જંપ ન મેળવે, ઉત્પન્ન થયેલ ભયભેરવનો હું પરાજય કરું, એવી જેની હજી હોય; મને

ચાર ધ્યાનની મુખેથી પ્રાપ્તિ થાય, એવી જેની ઇચ્છા હોય;
ચાર અરૂપાવચર સમાપત્તિની પ્રાપ્તિ થાય, એવી જેની ઇચ્છા
હોય; ત્રણ સંયોજનોનો ક્ષય કરીને હું સોતાપન્ન થાઉં, અને
તેનાથી દુર્ગતિને ન પામું, સંબોધિપરાયણ થાઉં, એવી જેની
ઇચ્છા હોય; ત્રણ સંયોજનોનો ક્ષય કરીને અને કામ, ક્રોધ,
મોહને ક્ષીણ કરીને હું સકદાગામી થાઉં, એવી જેની ઇચ્છા
હોય; ઇહલોકગામી પાંચ સંયોજનો નષ્ટ કરીને બિહ્વલોકમાં
જાઉં, અને આ લોકમાં પાછો ન ફરતાં ત્યાં જ મને મોક્ષ મળે
(અનાગામી થાઉં) એવી જેની ઇચ્છા હોય; નાના પ્રકારની
સિદ્ધિઓ પ્રાપ્ત કરી લઉં, મારા જેવા ધણા દેહનિર્માણ
કરું, પ્રગટ થાઉં, અંતર્ધાન પામું, બીંતમાં થઈને, તટમાં
થઈને, પર્વતમાં થઈને અપ્રતિહત થાઉં જાણે કે ખુલ્લી
હવામાં થઈને જતા હોઈએ, પાણીમાં ડૂબકી મારતા હોઈએ
એવી રીતે જમીનમાં ડૂબકી મારું, આકાશમાં આસન વાળીને
પક્ષીઓની જેમ ગમન કરું, ચંદ્રસૂર્યને હાથેથી સ્પર્શ કરું,
બ્રહ્મલોક સુધી મારી ગતિ અવ્યાહત થાય, એવી જેની ઇચ્છા
હોય; હું દિવ્ય કાનથી દેવલોકના અને મનુષ્યલોકના, દૂરના
અને પાસેના શબ્દો સાંભળું, એવી જેની ઇચ્છા હોય;
બીજાના મનમાં શું ચાલી રહ્યું છે એ જાણવાની જેની
ઇચ્છા હોય; પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરવાની જેની ઇચ્છા હોય;
દિવ્ય ચક્ષુથી પ્રાણીઓની ગતિ જાણવાની જેની ઇચ્છા હોય;
સર્વ-આસવાનો ક્ષય કરીને આ જન્મમાં જ મુક્તિ પ્રાપ્ત
કરી લેવાની જેની ઇચ્છા હોય; તેણે શીલનું બરાબર પાલન
કરવું, સમાધનું અવલંબન કરવું, પ્રજ્ઞાસંપન્ન બનવું અને
એકાન્તવાસના સેવનની તત્પરતા રાખવી.

“હે બિશુઓ, શીલસંપન્ન બનો, પ્રાતિમોક્ષસંપન્ન બનો. પ્રાતિમોક્ષને અનુસરીને તમારી ઇદ્રિયોનું દમન કરો, આચાર અને ગોચરથી સંપન્ન થાઓ, નાના નાના દોષોમાં પણ ભય લુઓ, અને શિક્ષાપદો સંબંધે જે કંઈ શીખવાનું હોય તે બરાબર શીખો, એમ મેં જે તમને કહ્યું તે આ જ ઉદ્દેશથી કહ્યું છે.”

આ પ્રમાણે ભગવાન બોલ્યા. તે બિશુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનનું અભિનંદન કર્યું.

આકાંક્ષેચ્છમુત્તસમાપ્ત

ટીકા

આ સૂત્રનો સાર એ છે કે બધા કુરાળ ધર્મનું મૂળ શીલ છે એમ જાણવું. જે માણસમાં શીલ ન હોય તો તે માણસ ધર્મને અનુસરીને પોતાની હિમ્મત સાથે એ અસંભવિત છે. શીલ ધર્મનો પાયો છે.

પ્રાતિમોક્ષ (પાઠ-પ્રાતિમોક્ષ)—નામનું એક પુસ્તક છે. આ પુસ્તકમાં બિશુ અને બિશુણીઓને પાળવાના નિયમો આપેલા છે.

આચાર એટલે વડીલ માણસો સાથે, સભામાં, નદીના કાંઠા ઉપર અને અન્ય જગ્યાએ સહચરતાથી વર્તવું તે.

ગોચર એટલે જે જગ્યાએ વેશ્યા ન રહેતી હોય, દારૂની દુકાન ન હોય, ગાજો બાંડનારા લોકો ન હોય એવી વસ્તી. આવી જગ્યાએ જ બિશુએ બિશુ માટે જવું. બરાબર વસ્તીમાં બિશુએ બિશુ લેવા ફરવું નહિ. સારો આચાર અને સારો ગોચર સાચવનારા બિશુને આચારગોચરસંપન્ન કહે છે.

નાના નાના હોષોમાં લય જોવો—આના સંબંધે ધર્મપદમાં એક આવી નતની ગાથા છે :

માપ્યમજ્જેય પાપસ્સ ન મં તં આગમિસ્સતિ ।

ઉદવિંદુનિપાતેન ઉદકુંભો પિ પૂરતિ ।

પૂરતિ થાલો પાપસ્સ ચોકચોકં પિ આચિનં ॥

અર્થ : તેનો હોષ મારા ઉપર શું આવે, એમ નાણી નાના એવા પાપની પણ અવગણના કરવી નહિ. કારણ કે, ટીપેટીપે ધરો પણ ભરાઈ નય છે; અને મૂર્ખ માણસ થોડાથોડા પાપથી પૂર્ણ પાપી બને છે.

શિક્ષાપદોત્સંબંધે વગેરે—ભગવાને જે નિયમ કર્યા હોય તેનો વિપર્યાસ ન કરતાં અથવા તો તેનો કંઈ જુદો જ અર્થ કાઢવાનો પ્રયત્ન ન કરતાં સીધી રીતે શુદ્ધ અંતઃકરણથી તેને અનુસરવું એને જ, જે કંઈ શીખવાનું હોય તે સારી રીતે શીખો, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

પોતાના સચ્ચદ્વારોએને વહાલા થવાથી માંડીને તે ઠેક નિર્વાણના પગથિયા સુધીમાં કોઈ પણ સદ્વસ્તુની ઇચ્છા બિંદુ રાખતો હોય તો તેણે શીલ, સમાધિ, પ્રજ્ઞા અને એકાન્તવાસ, આ ચાર વસ્તુઓને અંગીકાર કરવો જોઈએ. દરેક વસ્તુ પાછી આ ચારે વસ્તુઓને ઉલ્લેખ મૂળ સૂત્રમાં કરવામાં આવ્યો છે. પરંતુ વિસ્તાર થવાના લયથી અમે ફક્ત છેલ્લે તેનો નિર્દેશ કર્યો છે.

મૃત જ્ઞાતકેને પોતાના સદાચરણથી સુખ થાય છે એવી કલ્પના હતી. તે જ મુજબ પોતાના પુણ્યનું ફળ દાયકેને મળે છે એવી સમજણ છે.

ત્રણ સંયોજનોનો ફાયદો કરવાથી મનુષ્ય સોતાપન્ન (ક્ષોત=આપન્ન) થાય છે. સંક્રાયદિક્કિ (જડ આત્મા ઉપર વિશ્વાસ), વિચિચ્ચિચ્ચા (બુદ્ધધર્મસંબંધે કુશંકા), સીલબ્બતપરામાસો (મત, ઉપવાસ વગેરે પર વિશ્વાસ) એ આ ત્રણ સંયોજનો છે.

પાંચ સંયોજનો (પંચ ઓરંમાનિયાનિ સંયોજનાનિ)—
 ઉપર જતાવેલાં ત્રણ સંયોજનો અને કામરાગ (કામવાસના) અને
 પટિધ (ક્રોધ) એ બે મળીને પાંચ. આ પાંચ સંયોજનને (બંધનોને)
 લીધે મનુષ્ય ફરી પાછો ઇહલોકમાં આવે છે. પણ આ સંયોજનને
 ક્ષય કર્યા પછી તે બ્રહ્મલોકમાં જાય છે. અને ત્યાં જ મોક્ષ પ્રાપ્ત
 કરી લે છે.

આ પછી જતાવેલી તે ૭ અભિજ્ઞાઓ છે. તેમનાં પાલી
 નામે અનુક્રમે આ પ્રમાણે છે:—ઇદિધવિધં, દિષ્ઞસોત્તં,
 પરચિત્તવિન્તનનં, પુષ્પેનિવાસાનુસ્સતિ, દિષ્ઞમચકપ્પુ અને
 આસવકખયમાણ્ણં,

આકંખેચ્ચસુતંતી ટીકા સમાપ્ત .

વત્વથૂપમસ્તુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જોતવનમાંના અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા, ત્યારે તે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે ભિક્ષુઓ, કોઈ રંગારો મેહું થયેહું વસ્ત્ર રંગવા લાગે તો તે સારી રીતે રંગી શકાતું નથી. દારણદે તે મૂળમાં જ મહિન થયેહું હોવાથી તેના ઉપર રંગ ખરાબર ચડતો નથી. તે પ્રમાણે ચિત્ત (પાપવાસનાઓથી) ક્ષિણ્ણ થયું હોય, તો (સદ્ગુણોની તેના ઉપર કશી અસર ન થવાને કારણે) તે દુર્ગતિને જ પામવાનું. પણ કોઈ સ્વચ્છ વસ્ત્રને જો રંગવામાં આવે તો તેના ઉપર રંગ ખરાબર લાપડે છે. તે પ્રમાણે જો ચિત્ત પરિશુદ્ધ હોય તો (તેના ઉપર સદ્ગુણોની અસર થઈ હોવાને કારણે) મનુષ્ય સુમતિ પામે છે.

“હે ભિક્ષુઓ, અભિખ્યા (પરદ્રવ્યાસક્તિ), વ્યાપાદ (દ્રેષ), ઉપનાદ (વેર લેવાની ભુદિ), મક્ષ્ણ (અનાદરભુદિ), પળાસ (રૂપપ્રીતિ), ઈર્ષ્યા, માત્સર્ય, માયા, શકતા, રવંજ (કઠોરતા),

સારંભ (અદેખાઈ), માન, અતિમાન, મદ, અને પ્રમાદ એ ચિત્તના ઉપકલેશો છે. આ ચિત્તના ઉપકલેશો છે એમ જાણીને ભિક્ષુ તેમનો ત્યાગ કરે છે. બુદ્ધ ભગવાન ઉપર તેની જ્ઞાનપૂર્ણ આસ્થા બેસે છે; ‘તે ભગવાન અહંન, સમ્યક્-સંબુદ્ધ, વિદ્યાચરણસંપન્ન, સુગત, લોકવિદ, પુરુષદમ્યોનો શ્રેષ્ઠ સારથિ, અને દેવમનુષ્યનો શાસ્તા છે, એમ તે જાણે છે. ધર્મ ઉપર તેની જ્ઞાનપૂર્ણ આસ્થા બેસે છે; ભગવાને ઉત્તમ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે, ખરા તત્ત્વજ્ઞાનથી તેનો લાભ થાય છે, તે અકાલ દુઃખ દેનારો છે, તેના સંબંધમાં ‘આવો અને જુઓ’ એમ કહી શકાશે (એટલે તે ઢાંકેલો નથી), તે અપનાવાયોગ્ય છે, અને સુસોએ પોતાના અંતઃકરણમાં બોધ કરી લેવા યોગ્ય છે, એમ તે સમજે છે, સંઘ ઉપર તેની જ્ઞાનપૂર્ણ આસ્થા બેસે છે; ભગવાનનો શ્રાવકસંઘ સારા માર્ગે ચાલનારો છે, સીધા માર્ગે ચાલનારો છે, ન્યાય માર્ગે ચાલનારો છે અને સમીચીન માર્ગે ચાલનારો છે, આ સંઘમાં ચાર જોડીઓ એટલે આઠ પુદ્ગલ (વ્યક્તિઓ) છે, ભગવાનનો આ શ્રાવકસંઘ પૂજ્ય છે, મહેમાનગીરી સ્વીકારવા યોગ્ય છે, દક્ષિણા આપવા જોવા છે અને અંજલિ કરવા યોગ્ય છે, આ લોકો માટે ઉત્તમ પુણ્યક્ષેત્ર છે, એમ તે જાણે છે.

“આ ભિક્ષુનું કિલ્મિય નષ્ટ થયેલું હોવાને લીધે બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ ઉપર તેની શ્રદ્ધાપૂર્ણ આસ્થા બેસે છે અને તેને લીધે તેને ધાર્મિક આનંદ પ્રાપ્ત થાય છે. આનંદને લીધે પ્રતિ પ્રાપ્ત થાય છે, પ્રીતિને લીધે શાંતિ પ્રાપ્ત થાય છે, શાંતિને લીધે સુખ પ્રાપ્ત થાય છે, અને સુખને લીધે તેને ચિત્તની સમાધિ પ્રાપ્ત થાય છે.

“એવા ગુણ જે લિહુમાં હોય તે જે સુગ્રાસ અન્ન ખાય તોપણ તેનાથી તેને અંતરાય થતો નથી. જેમ મેહું વસ્ત્ર નિર્મળ માણીથી સ્વચ્છ થાય છે અથવા તો સોનું કુલડીમાં નાંખવાથી સ્વચ્છ થાય છે, તેમ આ લિહુ સ્વચ્છ થયેલો હોય છે, અને તેથી જ સુગ્રાસ અન્ન પણ તેને અંતરાય કરી શકતું નથી.

“તે મૈત્રીપૂર્ણ ચિત્તથી દશે દિશા ભરી મૂકે છે, કરુણાપૂર્ણ ચિત્તથી, મુદિતાપૂર્ણ ચિત્તથી, અને ઉપેક્ષાપૂર્ણ ચિત્તથી દશે દિશાઓ ભરી મૂકે છે; તેના ચિત્તમાં વેર અને દ્વેષનો લવલેશ પણ રહેતો નથી. પણ આ કરતાં પણ ઊંચું પગથિયું છે, આ ઉત્તમ મનોભાવનામાંથી પણ આપણે મુક્ત થવાનું છે એ તે જાણે છે. આથી કામાસવ, લવાસવ અને અવિદ્યાસવ એ ત્રણે આસવોથી તેનું ચિત્ત વિમુક્ત થાય છે, વિમુક્ત થયા પછી મારું ચિત્ત વિમુક્ત થયું છે એમ તે જાણે છે. આ રીતે તેના પુનર્જન્મનો ક્ષય થાય છે, બ્રહ્મચર્ય પૂર્ણ થાય છે, તે કૃતકૃત્ય બને છે, અને ફરી ઇંદ્રલોકમાં જન્મ લેવાનો નથી, એમ જાણે છે. આ લિહુને અંતરંગ-સ્નાનથી સ્નાત (સ્નાન કરેલો) એમ કહે છે.”

આ વખતે સુંદરિક ભારદ્વાજ નામનો એક માણસ ભગવાન પાસે બેઠેલો હતો. તે બોલ્યો, “હે ભગવન્ ગોતમ, આપ બાહુકા નદીમાં સ્નાન કરવા જાઓ છે?” ભગવાને પૂછ્યું, “હે બ્રાહ્મણ, બાહુકા નદીનો શું ઉપયોગ છે?” બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “લોકો બાહુકા નદીને પવિત્ર માને છે. ત્યાં પોતાનાં પાપો ધોવા માટે ધણી લોકો જાય છે.”

ભગવાન બોલ્યા, “બાહુકા, અધિક્ક, ગયા, સુંદરિકા, સરસ્વતી, પ્રયાગ અને બાહુમતી નદી, એ જગ્યાઓએ કોઈ મૂર્ખ માણસ રોજ જાય તોપણ તે શુદ્ધ થવાનો નથી. જે બધા સાથે વેર કરનારો પાપી માણસ હોય છે તેને સુંદરિકા નદી, પ્રયાગ કે બાહુકા નદી શું કરી શકવાનાં છે? તેને આ (ક્ષેત્રો) શુદ્ધ કરી શકવાનાં નથી. જે શુદ્ધ છે તેને તો રોજ ક્ષત્રુ નક્ષત્ર છે, તેને તો રોજ ઉપોસથ છે, અને તેના હાથે હમેશાં મૃત થયા જ કરે છે. હે બ્રાહ્મણ, તું આ ધર્મમાં જ સ્નાન કર, સર્વ પ્રાણીઓ ઉપર પ્રેમ કર. જે તું ખોટું નહિ બોલે, પ્રાણુધાત નહિ કરે, અદત્તનું આદાન (ચોરી) નહિ કરે, શ્રદ્ધાળુ થઈશ, અને માતૃસંયો દૂર રહીશ, તો ગયા જવાથી તું વધારે શું કરવાનો છે? કોઈ એક દૂવો પણ તારે માટે તો ગયા જેટલો જ થશે.”

આમ કહ્યા પછી સુંદરિક ભારદ્વાજ બોલ્યા: “આપને ઉપદેશ ખૂબ મનોહર છે. જેમ ઊંધું વાસણ ચતું કરવામાં આવે, દાંડેલી વસ્તુ ઉધાડવામાં આવે, માર્ગ ભૂલેલાને માર્ગ જતાવવામાં આવે, અથવા દેખતા માણસને વસ્તુઓ નજર આવે માટે અંધારામાં મશાલ સળગાવવામાં આવે, એવી રીતે અનેક રીતે આપે ઉપદેશ કર્યો છે. આ હું આપને, ધર્મને અને ભિક્ષુસંઘને શરણે જાઉં છું. મને આપ પ્રવ્રજ્યા અને ઉપસંપદા આપો.”

સુંદરિક ભારદ્વાજની ધમ્મી મુજબ ભગવાને તેને પ્રવ્રજ્યા અને ઉપસંપદા આપી. ઉપસંપદા પ્રાપ્ત થયા પછી થોડા જ કાળમાં ભારદ્વાજે એકાન્તવાસનું સેવન કરીને મહા-પ્રયત્નથી, જેને માટે કુવપુત્રો ધર છોડી પ્રવ્રજ્યા ધારણ કરે

છે એ અઘાયર્થનું. પર્યાવસાન સ્વતઃ મેળવ્યું; પોતાના પુન-
ર્જન્મનો ક્ષય થયો છે, અઘાયર્થ પૂર્ણ થયું, પોતે કૃતકૃત્ય
થયો છે, અને હવે આલોકમાં તેને ફરી આવવાનું નથી, એમ
તેણે જાણ્યું. તે અર્દન્તો પૈત્રી એક અર્દન્ત થયો.

વૈત્યુપમસુત સમાપ્ત

ટીકા

ખુદ્ધ, ધર્મ અને સંધનું સ્મરણ કરવાની જે પદ્ધતિ આ
સૂત્રમાં બતાવવામાં આવી છે તેનો ઉદ્દેશ્ય અનેક સૂત્રોમાં આવે છે.
ખુદ્ધોપાચાર્યે વિમુદ્ધિમગ્ન મંથમાં ખુદ્ધાનુસ્સતિ, ધમ્માનુસ્સતિ, અને
સંધાનુસ્સતિ એ મથાળા નીચે આ પદ્ધતિ ઉપર વિસ્તારથી ટીકા
કરી છે. ભાવિક લોકો પાસી શબ્દોમાં જ ખુદ્ધ, ધર્મ અને સંધનું
સ્મરણ કરે છે એટલે મૂળ શબ્દ જ અમે અહીં આપીએ છીએ.

ખુદ્ધાનુસ્સતિ—ઈતિ પિ સો મગવા ઋત્વં સમ્માતંબુદ્ધો
વિજ્ઞાચરણસંપન્નો મુગતો લોકવિદ્ અનુત્તરો પુરિસદમ્મસારથિ સત્યા
દેવમનુસ્તાનં પુદ્ધો મગવા તિ ॥

ધમ્માનુસ્સતિ—સ્માજસાતો મગવતા ધમ્મો સંદિટ્ઠિકો
અકાલિતો એહિપસિકો ઓપનયિકો પચસં વેદિતમ્મો વિઙ્ગૂહો તિ ॥

સંધાનુસ્સતિ—પુપટિપન્નો મગવતો સાવકસંધો ઠગુપટિ-
પન્નો મગવતો સાવકસંધો આપટિપન્નો મગવતો સાવકસંધો સામીચિ-
પટિપન્નો મગવતો સાવકસંધો ચદિદં ચત્તારિ પુરિસયુગાનિ અઠ્ઠપુરિસ-
પુગલા એમ મગવતો સાવકસંધો આહુનેપ્પો, પાહુનેપ્પો, દક્ષિનેપ્પો
અંતરિક્કરણીયો અનુત્તરં-પુદ્ધમ્મસંતં લોકસ્સા તિ ॥

મૈત્રી, કરુણા, સુદૃઢતા અને ઉપેક્ષા એ ચાર ભાવનાઓને બ્રહ્મવિહાર કહે છે. આનો વિસ્તાર વિશુદ્ધિમાર્ગમાં કરેલો છે. આ મહાસાધનાઓ આપણે સાધીએ તોપણ તેમાં આસક્ત થવું ઇષ્ટ નથી. સર્વ પાપથી દૂર રહેવું, બધી પુણ્યપ્રદ ભાવનાઓ બરાબર સાધી લેવી, પણ તેમાં આસક્ત ન થવું એ જ નિર્વાણસ્થિતિ છે. એટલે આ સૂત્રમાં આવી ઉત્તમ મનોભાવનાઓમાંથી પણ આપણે મુક્ત થવાનું છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

જે લોકો અંતરંગ સ્નાનથી શુદ્ધ ન થતાં બાહ્ય સ્નાનથી
 પોતાનાં પાપો ઘોઈ નાખવાનો પ્રયત્ન કરે છે તે મૂર્ખ છે એ વિચાર-
 પરંપરા અત્યારના સાધુસંતોના ગ્રંથોમાં પણ નજરે પડે છે. સંત
 વ્રકારામ કહે છે ;

आली सिंदूर पर्वणी । न्हाव्या भटा झाली धणी ॥ १ ॥
 अंतरी पापाच्या कोडी । वरिवरि बोडि डोई दाढी ॥ २ ॥
 बोडिलें तें निघालें । काय पालटिलें सांग बहिलें ॥ ३ ॥ पाप
 गेल्याची काय खूण । नाहों पालटले अवगुण ॥ ४ ॥

રામદાસ સ્વામી કહે છે :

ऐसे कैसे रे सोंवळें । शिवतां दोतसे ओवळें ॥ स्नानसंख्या
टीळे माळा । पोटीं क्रोधाचा उमाळा ॥ नित्य दंढितोसि देह ।
परिफोढेना संदेह ॥

ਸਾਥੁ ਖਜੀਰ ਖਛੇ ਓ :

तीरथ गये सो तीन जन, चित चंचल मन चौर ॥ एकौ
पाप न काटिया, लादे दशमन और ॥ १ ॥ तीरथ गये ते बहि
मुये, जूड़े पानी न्हाय ॥ कह कबीर संतो मुनौ, राक्षस है
पछिताय ॥ २ ॥ तीरथ है विप बेलरी, रही युगन युग छाय ।
कबीर न मूल निकन्दिद्या कौन हलाहल खाय ॥ ३ ॥

જાત્યુપમસુતની ટીકા સમાપ્ત

સસ્ત્રેખસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન થાવસ્તી
 ભેના જોતપનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા.
 ત્યારે આયુષ્માન મહાસુન્દ સાયંકાળે ભગવાન પાસે જઈને
 તેમને વંદન કરીને એક બાજુએ બેઠો અને બોલ્યો,
 “ભદ્રન્ત, આત્માના સંબંધે અને વિશ્વસંબંધે લોકમાં જે
 વિવિધ દષ્ટિઓ છે તે દષ્ટિનો આદિકારણના વિચારથી નાશ
 થાય છે?”

ભગવાન બોલ્યા, “આ દષ્ટિઓ જ્યાં (મનમાં) ઉત્પન્ન
 થાય છે, તે સ્થાન મારું નથી, તે મારો આત્મા નથી,
 એમ જે યથાર્થતયા જાણે છે, તેની આ બધી દષ્ટિઓ
 વિશ્વ પામે છે.

“હે સુન્દ, કોઈ લિટ્ટુ કામવાસનાઓથી અને અકુશલ
 વિચારોથી દૂર થઈને ચિત્કર્ત, વિચાર, પ્રીતિ અને સુખથી
 યુક્ત એવું પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે; અને હું સસ્ત્રેખથી
 (સાધુવૃત્તિથી) વર્તું છું, એમ તે માને છે. પરંતુ આને
 આપધર્મમાં સસ્ત્રેખ કહેતા નથી; ઇદલોકમાં સુખપૂર્વક રહેવું

એમ આને કહે છે. બીજો કોઈ ભિક્ષુ વિકર્ષ અને વિચારનો ઉપશમ કરીને અંતરંગમાં ચિત્તની શુદ્ધિ અને એકાગ્રતા કરનારું, વિકર્ષવિચારવિરહિત સમાધિથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રીતિસુખવાળું બીજું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. . . . ત્રીજો કોઈ ભિક્ષુ પ્રીતિના વૈરાગ્યથી ઉપેક્ષાવાન, સ્મૃતિમાન અને સમજનારો બને છે; તે દેહથી સુખનો અનુભવ લે છે જેને આર્યલોકો ઉપેક્ષાવાન, સ્મૃતિમાન અને સુખી કહે છે; તે આવી જાતનું ત્રીજું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. . . . ચોથો કોઈ ભિક્ષુ સુખ અને દુઃખનો નાશ કરીને અને અગાઉ જ સૌમનસ્ય અને દૌર્ભનસ્યનો અસ્ત થયાથી સુખદુઃખવિરહિત ઉપેક્ષા અને સ્મૃતિથી પરિશુદ્ધ એવું ચોથું ધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લે છે. તેને લાગશે કે હું સત્ત્વેખથી રહું છું. પરંતુ આર્યધર્મમાં આને (ચાર ધ્યાનોને) સત્ત્વેખ કહેતા નથી; ધ્વજ્જોક્ષુ સુખજીવન કહે છે. પાંચમો કોઈ ભિક્ષુ દરેક રીતે રૂપસંજ્ઞાનો અતિક્રમ કરીને, અને વિરોધી સંજ્ઞાનો અસ્ત કરીને વિવિધ સંજ્ઞાઓને મનમાં ન લાવતાં અનંત આકાશની લાવનાથી આકાસાન-જ્યાયતન (આકાશાનન્દ્યાયતન) પ્રાપ્ત કરે છે. . . . છઠો કોઈ ભિક્ષુ આકાસાનજ્યાયતનનો સમતિક્રમ કરીને અનંત વિજ્ઞાનની લાવનાથી વિજ્ઞાણજ્યાયતન (વિજ્ઞાનાનન્દ્યાયતન) પ્રાપ્ત કરે છે. . . . સાતમો કોઈ ભિક્ષુ બીજી રીતે વિજ્ઞાણજ્યાયતનનો સમતિક્રમ કરીને કંઈ નથી એવી લાવનાથી આકિચ્ચજ્યાયતન (આકિચ્ચન્યાયતન) પ્રાપ્ત કરી લે છે. . . . આઠમો કોઈ ભિક્ષુ દરેક રીતે આકિચ્ચજ્યાયતનનો અનિક્રમ કરીને નેવસંજ્ઞાનાસંજ્ઞાપનન પ્રાપ્ત કરી લે છે. આને (ચારે ભિક્ષુઓને) પોતે સત્ત્વેખથી વર્તે છે એમ લાગવાનો સંભવ

છે. પરંતુ આર્યધર્મમાં આને (ચાર સમાધિઓને) સેશ્વેખ કહેતા નથી. આને શાંતવિહાર (શાંતિથી રહેવું) કહે છે.

“ ખીન્ન હિંસક થાય તોપણ અમે અહિંસક થઈશું, એવો સેશ્વેખ કરવો. ખીન્ન પ્રાણુધાતી થાય તોપણ અમે પ્રાણુધાતથી વિરત થઈશું. . . . ખીન્ન ચોર થાય તોપણ અમે ચોરીથી વિરત થઈશું. . . . ખીન્ન અશ્વહારી બને તોપણ અમે અશ્વહારી બનીશું. . . . ખીન્ન અસત્યવાદી થાય તોપણ અમે કદી અસત્ય ભાષણ નહિ કરીએ. . . . ખીન્ન ચાડીખોર બને તોપણ અમે ચાડીથી નિવૃત્ત થઈશું. . . . ખીન્ન ગાળો ભાંડતા હોય તોપણ અમે કોઈને ગાળો નહિ ભાંડીએ. . . . ખીન્ન નકામો બબડાટ કર્યા કરતા હોય તોપણ વૃથા બબડાટથી અમે પરાવૃત્ત થઈશું. . . . ખીન્ન પરદ્રવ્ય ઉપર નજર નાખતા હોય તોપણ અમે પરદ્રવ્યનું ચિંતન નહિ કરીએ. . . . ખીન્ન દ્રેષ્ટા હોય તોપણ અમે અમારા મનમાં દ્રેષ્ટને સ્થાન જ નહિ આપીએ. . . . ખીન્ન મિથ્યાદૃષ્ટિ હોય તોપણ અમે સમ્યગ્દૃષ્ટિ થઈશું. . . . ખીન્ન મિથ્યાસંકલ્પી હોય તોપણ અમે સમ્યક્સંકલ્પી થઈશું. . . . ખીન્ન મિથ્યાવાચ્ય હોય તોપણ અમે સમ્યગ્વાક્ થઈશું. . . . ખીન્ન મિથ્યાકર્મ કરનારા હોય તોપણ અમે સમ્યગ્કર્મ કરનારા બનીશું. . . . ખીન્ન મિથ્યાજીવ હોય તોપણ અમે સમ્યગાજીવ થઈશું. . . . ખીન્ન મિથ્યાવ્યાયામ હોય તોપણ અમે સમ્યગ્વ્યાયામ થઈશું. . . . ખીન્ન મિથ્યાસ્મૃતિ હોય તોપણ અમે સમ્યક્સ્મૃતિ થઈશું. . . . ખીન્ન

મિથ્યાસમાધિ હોય તોપણ અમે સમ્યક્સમાધિ થઈશું.
 . . . ખીજા મિથ્યાજ્ઞાની હોય તોપણ અમે
 સમ્યક્જ્ઞાની થઈશું . . . ખીજા મિથ્યાવિમુક્તિ હોય
 તોપણ અમે સમ્યક્વિમુક્તિ થઈશું. . . . ખીજા
 સાવ આળસુ હોય તોપણ અમે સાવ આળસુ નહિ બનીએ.
 . . . ખીજા બ્રાન્તચિત્ત હોય તોપણ અમે બ્રાન્તચિત્ત
 નહિ બનીએ. . . . ખીજા કુશંકા કરનારા હોય તો-
 પણ અમે કુશંકાએને તરી જઈશું. . . . ખીજા
 ક્રોધી હોય તોપણ અમે ક્રોધથી દૂર રહીશું. . . .
 ખીજા ઉપનાહી (વેર વાળવાવાળા) હોય તોપણ અમે
 ઉપનાહી નહિ થઈએ. . . . ખીજા મક્ખી (અનાદર
 કરવાવાળા) હોય તોપણ અમે મક્ખી થવાના નથી. . . .
 ખીજા પજાસી (સ્પર્ધા કરવાવાળા) હોય તોપણ અમે
 પજાસી થવાના નથી. . . . ખીજા ઈર્ષાળુ હોય તોપણ
 અમે ઈર્ષા નહિ કરીએ. . . . ખીજા મત્સરી હોય તો-
 પણ અમે મત્સરી નહિ થઈએ. . . . ખીજા શઠ હોય
 તોપણ અમે શઠ નહિ બનીએ. . . . ખીજા માયાવી
 હોય તોપણ અમે માયાવી નહિ થઈએ. . . . ખીજા
 સ્તબ્ધ (કઠોર) હોય તોપણ અમે સ્તબ્ધ નહિ થઈએ.
 . . . ખીજા અતિમાની હોય તોપણ અમે અતિમાની
 નહિ થઈએ. . . . ખીજા ખરાબ બોલનારા હોય તો-
 પણ અમે ખરાબ નહિ બોલીએ. . . . ખીજા કુસંગતિ
 કરનારા હોય તોપણ અમે સાધુસમાગમ સેવનારા થઈશું.
 . . . ખીજા પ્રમત્ત હોય તોપણ અમે આપ્રમત્ત (જંગમ)
 બનીશું. . . . ખીજા શ્રદ્ધાવિહીન હોય તોપણ અમે

શ્રદ્ધાળુ બનીશું. . . . બીજા નિર્લજ્જ હોય તોપણ અમે
સહજ (પાપકર્મથી ડરનારા) બનીશું. . . . બીજા
લોકાપવાદથી ડરતા ન હોય તોપણ અમે લોકાપવાદથી
ડરીશું. . . . બીજા અદ્યપશ્રુત હોય તોપણ અમે બહુશ્રુત
બનીશું. . . . બીજા આળસુ હોય તોપણ અમે
ઉત્સાહપૂર્ણ બનીશું. . . . બીજા સ્મૃતિવિહીન હોય તો-
પણ અમે અમારી સ્મૃતિ જાગૃત રાખીશું. . . . બીજા
દુઃખી હોય તોપણ અમે પ્રતાપવન્ન થઈશું. . . .
બીજા મિથ્યાદષ્ટિને વળગી રહેનારા હોય તોપણ અમે
મિથ્યાદષ્ટિને વળગી નહિ રહીએ, એવો સહસ્રેખ કરવો.

“ હે સુન્દ, કુશલકર્મ સંબંધે મનમાં ફક્ત વિચાર
આવે એ જ ખૂબ ફાયદાકારક છે, તો પછી કાયા અને
વાચાથી કુશલ કર્મનું આચરણ કરવું લાભકારક છે એ કહેવાની
જરૂર જ રહેતી નથી. માટે હે સુન્દ, બીજા વિહિંસાદિ
કર્મો કરવા લાગે તોપણ અમે તો તે પાપકર્મથી પરાજિત
થઈશું, એવો વિચાર કરજો.

“ હે સુન્દ, કોઈ વિકટ માર્ગમાંથી બહાર નીકળવા
માટે જેમ કોઈ સીધો માર્ગ હોય, કોઈ નદીના વિકટ ઘાટ-
માંથી ઉપર ચડવા માટે બીજો કોઈ સીધો ઘાટ હોય, તે
પ્રમાણે વિહિંસાદિ અકુશલ કર્મમાંથી પાર પડવા માટે, તે
કર્મથી નિવૃત્ત થવું એ સીધો માર્ગ છે.

“ હે સુન્દ, બધાં અકુશલ કર્મો અધઃપાત તરફ લઈ
જનારાં છે, અને બધાં કુશલ કર્મો ઉદ્ધાર કરનારાં છે
માટે વિહિંસાદિ કર્મ કરનારાને માટે, તે કર્મોમાંથી નિવૃત્તિ
એ જ એક ઉદ્ધારનો માર્ગ છે.

“હે સુન્દ, કોઈ માણસ પોતે કાદવમાં ખૂંતી ગયો હોય તો તે બીજા કાદવમાં ખૂંતેલા માણસનો ઉદ્ધાર કરે એ અસંભવિત છે; પણ જો તે કાદવમાં ખૂંતેલો ન હોય તો તે બીજા કાદવમાં ખૂંતેલા મનુષ્યનો ઉદ્ધાર કરે એ સંભવનીય છે. તે જાતે જો અદાન્ત, અવિનીત અને અશાંત હોય તો તે બીજાનું દમન કરે, બીજાને વિનય શીખવે કે બીજાને શાંત કરે એ અસંભવિત છે; પણ તે જો દાન્ત, વિનીત અને શાંત હોય, તો તે બીજાનું દમન કરે, બીજાને વિનય શીખવે અથવા બીજાને શાંત કરે, એ સંભવનીય છે. વિહિંસાદિ કર્મો આચરનારા મનુષ્યને તે કર્મોથી નિવૃત્ત થવું એ જ એક શાંતિનો (પરિનિર્વાણનો) માર્ગ છે.

“હે સુન્દ, મેં તમને સદ્બોધનો પ્રકાર, વિચારનો પ્રકાર, સીધો માર્ગ ચાલવાનો પ્રકાર, ઉદ્ધારનો પ્રકાર અને પરિનિર્વાણનો પ્રકાર ઉપદેશ્યો છે. કરુણાણુ ધર્મશુરએ જાવકોની દ્વિતશુદ્ધિ અને અનુકંપાથી જેટલું કરવું જોઈએ તે મેં કયું છે. હે સુન્દ, આ અરણ્યનાં વૃક્ષો, અને આ એકાન્તવાસની જગ્યાઓ! અહીં તમે ધ્યાન કરો. બેઠકાર થશો નહિ. પાછળથી પશ્ચાત્તાપ કરવાનો વખત આવે એવું ન કરતા. આ જ મારો તમને ઉપદેશ છે.”

આ પ્રમાણે લગવાન બોલ્યા. આયુષ્માન મહાસુન્દે લગવાનનું અભિનંદન કર્યું.

ટીકા

ચોથા સૂત્રની ટીકામાં ચાર ધ્યાનો સંબંધે થોડોક ખુલાસો કર્યો છે. ચાર ધ્યાનો પ્રાપ્ત થયા પછી યોગી આકાશાનંધાચરણ વગેરે ચાર અરૂપાવચર સમાધિ પ્રાપ્ત કરે છે. આકાશાનંધાચરણ (સંઃ આકાશ+આનંત્ય+આચરણ) એટલે અનંત આકાશથી વ્યાપ્ત થયેલી જગ્યા. દરેક પ્રકારની જડ સૃષ્ટિની કલ્પના મનમાંથી નાબૂદ થયા પછી યોગીને આ સમાધિ સાધ્ય થાય છે. ત્યારપછીનું પગથિયું વિજ્ઞાનજ્ઞાન—(સંઃ વિજ્ઞાન+આનંત્ય+આચરણ) એટલે અનંત વિજ્ઞાનથી વ્યાપ્ત થયેલું વિશ્વ. ત્યારપછી આકિંચન્યજ્ઞાન—(સંઃ આકિંચન્ય+આચરણ) કશું જ નથી એવી વિશ્વની કલ્પના. છેલ્લું પગથિયું નેવસંજ્ઞાનજ્ઞાન—(સંઃ નૈવસંજ્ઞા+નાસંજ્ઞા+આચરણ) ન્યાં સંજ્ઞા છે એમ પણ ન જોવી શકાય અને સંજ્ઞા નથી એમ પણ ન કહી શકાય એવી ચિત્તની વિશ્વમય વૃત્તિ. આનો ખુલાસો કરતાં બુદ્ધધોષાચાર્યે નીચેની ઉપમાઓ આપી છે. એક ભિક્ષુ અને તેનો શિષ્ય રસ્તે ચાલતા હતા. રસ્તામાં થોડુંક વરસાદનું પાણી એકઠું થયું હતું તે જોઈને શિષ્યે કહ્યું, “ગુરુજી, રસ્તામાં પાણી આવે છે, માટે આપ આપના ચંપલ મને આપો.” ગુરુ કહે, “તો પાછી મારું નહાવાનું પક્ષાળિયું આપ; મને નહાઈ લેવા દે.” શિષ્ય કહે, “નહાવા જેટલું પાણી નથી.” ચંપલ પલળે એટલું પાણી હતું પણ સ્નાન કરવા જેટલું પાણી જેમ અહીં નહોતું, તેમ જ આ છેલ્લી મનોવૃત્તિમાં સંજ્ઞા નથી કહીએ તો થોડીક સંજ્ઞા તો હોય છે; પણ જો છે એમ કહીએ તો તે કેવા પ્રકારની છે એ કહેવું મુશ્કેલ પડે.

જાતનું જોસામણ પીવા માટે ગુરુએ શિષ્ય પાસે પોતાનું લોખંડી ભિક્ષાપાત્ર માગ્યું ત્યારે શિષ્યે કહ્યું, “તેમાં તેલ છે.” ગુરુ કહે: “તો પછી મારા પગે થોડું તેલ ધસ જોઈએ.” શિષ્ય કહે: “તેલું તેલ

નથી, ફક્ત ભિક્ષાપાત્રનો કાટ કાઢી નાખવા માટે તેને તેલ લગાડી રાખેલું છે.”

અહીં જે પાત્રમાં તેલ નથી એમ કહીએ, તો બાળનું એસામણ પીવામાં ડરકત પડવા બેટલું તેલ તેમાં છે; પણ જે તેલ છે એમ કહીએ, તો પગે ચાળવા માટે એક ટીપું પણ તેલ તેમાંથી મળવાનો સંભવ નથી. એવી જ આ છેલ્લી મનોવૃત્તિની સ્થિતિ છે. જે સંજ્ઞાનો લવણેશ પણ ન રહે તો તે સમાધિને નિરોધસમાધિ કહી શકાય. પણ સંજ્ઞા છે એમ કહેતાં તે કેવા પ્રકારની સંજ્ઞા છે તે કહી શકાતું નથી.

ચાર ધ્યાનો અને આ ચાર અરપાવચર સમાધિને સમાપત્તિ કહેવામાં આવે છે.

ચાર ધ્યાનો એ ઇદ્ધ્યોકનું સુખજીવન (સુખવિહાર) છે, અને ચાર અરપાવચર સમાપત્તિને શાંતવિહાર (શાંત રહેવું) નામ આપવામાં આવ્યું છે. આને સંલેખ કહી શકાય નહિ. સત્+લિખમાંથી સંલેખ શબ્દ બનેલો છે. કોઈ એક શંખને જેમ ધસીને સાફ કરીને ચક્રચકિત બનાવવામાં આવે છે, તેમ પોતાના મનમાંના દોષો ધસી નાખીને તેને સાફ કરવું એને સંલેખ કહે છે. આક સમાપત્તિના લાભથી માનસિક દોષો નષ્ટ થાય છે એવું નથી. કિંવનાઈનથી જેમ તાવ તેટલા વખત પૂરતો જ હડી વળે છે, તેમ જ સમાધિ દોષ ત્યાં સુધી આ દોષોનું દમન થાય છે. માટે સમાધિ લાભને જ સર્વસ્વ ન માનતાં મનમાંથી નાનીમોટી પાપવાસનાઓ ધસી નાખવી જોઈએ. આ કામ પોતાની આરાપાસના લોકો તરફ નજર રાખીને કરવાનું નથી દોવું તે દોષો ગમે તેવા હોય તોપણ આપણા મનમાંથી પાપવાસનાનો નાશ કરવો એ આપણી ફરજ છે, એમ સમજીને વર્તન રાખવું જોઈએ; અને તે પાપોનો સમૂલો નાશ કરવો જોઈએ. આ જ સાધુવૃત્તિની શુદ્ધિ છે, અને આ જ આ સૂત્રનો સાર છે.

‘એવો સહ્યોજ્ય કરવો’ આ વાક્ય, ‘ખીન પ્રાણુધાતી હોય તોપણ અમે પ્રાણુધાતી નહિ બનીએ’ વગેરે વાક્યોની પાછળ વારંવાર આવેલું છે, પરંતુ અમે તે વિસ્તારબચતે લીધે કાઢી નાખ્યું છે, અને ફક્ત તેને પહેલા અને છેલ્લા વાક્ય પછી મૂક્યું છે. અને તેને કાઢી નાખવાના ચિદ્ન તરીકે. . . આ ટપકાં મૂક્યાં છે.

સહ્યોજ્યસુતની દીક્ષા સમાપ્ત

સમ્માદિદિસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જૈતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં આયુધ્માન સારિપુત્રે લિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “હે બંધુઓ, કોઈ પણ આર્યશ્રાવકને ‘આ સમ્યગ્દષ્ટિ છે, આની દષ્ટિ સીધી છે, આનો ધર્મ ઉપર જ્ઞાનપૂર્ણ વિશ્વાસ છે, અને આ સદ્ધર્મમાં પ્રવિષ્ટ થયેલો છે’ એમ કંઈ રીતે કહી શકાય?”

લિક્ષુઓ બોલ્યા, “આયુધ્માન, આપની પાસેથી આ વચનોનો બરાબર અર્થ સમજવા માટે અમે દૂરના પ્રદેશોમાંથી પણ અહીં એકઠા થયા છીએ; માટે આપ જ આનો અર્થ સમજાવશો. અહીં એકઠા થયેલા લિક્ષુઓ આપની પાસેથી આનો અર્થ જાણશે.”

સારિપુત્ર બોલ્યો, “આર્યશ્રાવક અકુશલ કર્મ કયું અને અકુશલ કર્મનું મૂળ કયું એ જાણે છે, તેમ જ કુશલ કર્મ કયું અને કુશલ કર્મનું મૂળ કયું એ જાણે છે, તેથી તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. પ્રાણુધાન, અદત્તાદાન (ચોરી),

કામમિથ્યાચાર (વ્યભિચાર), મૃપાવાદ (અસત્ય),
પિશુનવાચા (ચાડી), પરુષવાચા (ગાળો), સંલિન્નપ્રત્તાપ
(વૃથા બબડાટ), અભિધ્યા (પરદ્રવ્યાસક્તિ), વ્યાપાદ
(દ્વેષ), મિથ્યાદષ્ટિ (નાસ્તિકતા), આ (દસ) અકુશલ કર્મો
છે. લોભ, દ્વેષ અને મોહ એ અકુશલનાં મૂળ છે.
પ્રાણુઘાતમાંથી નિવૃત્તિ, અદત્તાદાનથી નિવૃત્તિ, કામમિથ્યા-
ચારથી નિવૃત્તિ, મૃપાવાદથી નિવૃત્તિ, પિશુનવાચાથી નિવૃત્તિ,
પરુષવાચાથી નિવૃત્તિ, સંલિન્નપ્રત્તાપથી નિવૃત્તિ, અનભિધ્યા,
અવ્યાપાદ અને સમ્યગ્દષ્ટિ, આ (દસ) કુશલ કર્મો છે.
અલોભ, અદ્વેષ અને અમોહ, એ કુશલનાં મૂળ છે. જે
આર્યશ્રાવક આ જાણે છે તે દરેક રીતે કામાનુશયનો,
પ્રતિધાનુશયનો (દ્વેષખુદ્ધિનો), અને હું છું એવી દષ્ટિનો સમૂળ
નાશ કરીને, અવિઘ્નાનો ત્યાગ કરીને અને વિઘ્ના મેળવીને
ધલ્લોકમાં જ દુઃખોનો અંત કરે છે. આ રીતે તે
સમ્યગ્દષ્ટિવાળો બને છે.”

ભિક્ષુઓએ પૂછ્યું, “જેનાથી આર્યશ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિ-
વાળો થાય એવો બીજો કોઈ પર્યાય છે?”
સારિપુત્ર બોલ્યો, “આર્યશ્રાવક આહાર શું એ જાણે
છે, આહારોનો સમુદય જાણે છે, આહારનો નિરોધ જાણે છે,
અને આહારનિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી પણ તે
સમ્યગ્દષ્ટિવાળો બને છે. અન્નનો (સ્થૂળ કે સૂક્ષ્મ અન્નનો)
આહાર, સ્પર્શ, ચેતના અને વિજ્ઞાન, એ ચાર પ્રાણીમાત્રનું
ઊવિત રક્ષણ કરનારા આહાર છે. તૃષ્ણામાંથી આહારોનો
સમુદય થાય છે. તૃષ્ણાના નિરોધથી આહારનો નિરોધ
થાય છે. સમ્યગ્દષ્ટિ, સમ્યક્સંકલ્પ, સમ્યગ્વાચા, સમ્યક્-

મનિજમનિકાંચસુતરાંરં

કર્મ, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યગ્વ્યાયામ, સમ્યક્સમૃતિ, અને સમ્યક્સમાધિ, આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ આહારનિરોધનો માર્ગ છે. જે આર્યશ્રાવક આ જાણે છે તે કામાનુશયાદિનો નાશ કરીને અને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને છલ્લોકમાં જ દુઃખનો અંત કરે છે. આ રીતે તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ બોલ્યા, “ખીજ કોઈ પર્યાયથી આર્યશ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે?”

સારિયુત્ર બોલ્યો, “હાં આર્યશ્રાવક દુઃખ, દુઃખનો સમુદય, દુઃખનો નિરોધ અને દુઃખનિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી પણ તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. જન્મ, જરા, વ્યાધિ, મરણ, શોક, પરિદેવ, શારીરિક દુઃખ, દૈર્ઘ્યનરય અને ઉપાયાસ (ઝૂરવું) એ દુઃખકારક છે; ઇચ્છેલી વસ્તુ ન મળે એ પણ દુઃખ છે; દ્વંદ્વમાં (કહેવું હોય તો) પાંચ વાસના-મય સ્કંધ દુઃખકારક છે; જાને (આ બધી વસ્તુઓને) દુઃખ કહે છે. ફરી ફરી પેદા થનાર, જુદાજુદા પદાર્થોમાં આનંદ પામનારી જે વાસના, જેને કામતૃષ્ણા, લવતૃષ્ણા, અને વિલવતૃષ્ણા (વિનાશતૃષ્ણા) કહે છે, તે જ દુઃખનો સમુદય છે. તે તૃષ્ણાનો નિરોધ, ત્યાગ, મુક્તિ, અનાસક્તિ, એને દુઃખનિરોધ કહે છે. (ઉપર બતાવેલ) આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ એ જ આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ છે. જે આર્યશ્રાવક આ જાણે છે, તે કામાનુશયાદિનો નાશ કરીને, વિદ્યા પ્રાપ્ત કરીને સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ બોલ્યા, “ખીજ કોઈ પર્યાયથી આર્યશ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થઈ શકે ખરો?”

સારિપુત્ર બોલ્યો, “હા. આર્યશ્રાવક જરામરણ જાણે છે, જરામરણનો સમુદય જાણે છે, જરામરણનો નિરોધ જાણે છે, અને જરામરણના નિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી પણ તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો બને છે. જુદાંજુદાં પ્રાણીઓની જુદીજુદી પ્રાણીજાતિમાં જીર્ણાવસ્થા, ખંડતા, કરચલી પડવી, આયુષ્યહાનિ, દ્રિયોનો પરિપાક, આને જરા કહે છે. તે તે સત્તાવસ્થાથી ચ્યુત થવું, પતન પામવું, તેને મરણ કહે છે. જન્મથી જરામરણનો સમુદય થાય છે, જન્મના નિરોધથી જરામરણનો નિરોધ થાય છે, આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ એ જરામરણ નિરોધનો માર્ગ છે. જે આર્યશ્રાવક આ જાણીને કામાનુશયાદિનો નાશ કરે છે અને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરે છે, તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો બને છે.”

ભિક્ષુઓ કહે: “ખીન્ને કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર બોલ્યો, “હા. આર્યશ્રાવક જાતિ (જન્મ) જાણે છે, જાતિનો સમુદય, જાતિનો નિરોધ, અને જાતિ-નિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી પણ તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. જુદાજુદા પ્રાણીવર્ગમાં જે જન્મ, કે ઉત્પત્તિ, તેને જ જાતિ કહે છે. ભવના સમુદયથી જાતિનો સમુદય થાય છે. ભવનિરોધથી જાતિનિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ જાતિનિરોધનો માર્ગ છે. આર્યશ્રાવક આ જાણીને કામાનુશયાદિનો ત્યાગ કરે છે, અને વિદ્યા મેળવીને સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“ખીન્ને કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્યશ્રાવક ભવ, ભવનો સમુદય, ભવનો નિરોધ અને ભવનિરોધનો માર્ગ જાણે છે, તેથી

પણુ તે સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. કામભવ, રૂપભવ અને અરૂપભવ એ ત્રણુ ભવ છે. ઉપાદાનના સમુદયથી ભવનો સમુદય થાય છે. ઉપાદાનના નિરોધથી ભવનો નિરોધ થાય છે. આર્થ અષ્ટાંગિક માર્ગ જ ભવનિરોધનો માર્ગ છે. આર્થશ્રાવક આ જાણીને અને કામાતુશયાદિનો ત્યાગ કરીને, ત્વદાપ્રાપ્તિ કરી સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“બીજો કોઈ પર્વાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્થશ્રાવક ઉપાદાન, ઉપાદાનનો સમુદય, ઉપાદાનનો નિરોધ અને ઉપાદાનનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. ઉપાદાન ચાર છે : કામવાસનાનું ઉપાદાન, દષ્ટિનું ઉપાદાન, શીલવ્રતોનું ઉપાદાન અને આત્મવાદનું ઉપાદાન. તૃષ્ણાના સમુદયથી ઉપાદાનનો સમુદય થાય છે. તૃષ્ણાના નિરોધથી ઉપાદાનનો નિરોધ થાય છે. આર્થ અષ્ટાંગિક માર્ગ જ ઉપાદાનનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“બીજો કોઈ પર્વાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્થશ્રાવક તૃષ્ણા, તૃષ્ણાનો સમુદય, તૃષ્ણાનો નિરોધ, અને તૃષ્ણાનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. તૃષ્ણા ૭ છે: રૂપતૃષ્ણા, રૂપદૃષ્ટતૃષ્ણા, ગંધતૃષ્ણા, રસતૃષ્ણા, સ્પર્શતૃષ્ણા, અને ધમ્મ(વિચાર) તૃષ્ણા. વેદનાના સમુદયથી તૃષ્ણાનો સમુદય થાય છે. વેદનાના નિરોધથી તૃષ્ણાનો નિરોધ થાય છે. આર્થ અષ્ટાંગિક માર્ગ જ તૃષ્ણાનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“બીજો કોઈ પર્વાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્યશ્રાવક વેદના, વેદનાનો સમુદય, વેદનાનો નિરોધ અને વેદનાનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. વેદના છ છે: ચક્ષુસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, કલ્પસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, ધ્રાણુસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, જિહ્વાસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, કાયસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના, અને મનસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી વેદના. સ્પર્શના સમુદયથી વેદનાનો સમુદય થાય છે. સ્પર્શના નિરોધથી વેદનાનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ વેદનાનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“ખીન્ને કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્યશ્રાવક સ્પર્શ, સ્પર્શનો સમુદય, સ્પર્શનો નિરોધ અને સ્પર્શનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. સ્પર્શ છ છે: ચક્ષુસ્પર્શ, કલ્પસ્પર્શ, ધ્રાણુસ્પર્શ, જિહ્વાસ્પર્શ, કાયસ્પર્શ, અને મનસ્પર્શ. પડાયતન સમુદયથી સ્પર્શનો સમુદય થાય છે. પડાયતનનિરોધથી સ્પર્શનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ સ્પર્શનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“ખીન્ને કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આર્યશ્રાવક પડાયતન, પડાયતનનો સમુદય, પડાયતનનો નિરોધ, અને પડાયતનનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિ થાય છે. આયતનો છ છે: ચક્ષુ આયતન, શ્રોત્ર આયતન, ધ્રાણુ આયતન, જિહ્વા

આયતન, કામ આયતન, અને મન આયતન. નામરૂપના સમુદયથી પડાયનનનો સમુદય થાય છે. નામરૂપના નિરોધથી પડાયનનનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ પડાયનનનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:— “ખીન્ને કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:— “હા. આર્યશ્રાવક નામરૂપ, નામરૂપનો સમુદય, નામરૂપનો નિરોધ અને નામરૂપનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. વેદના, સંજ્ઞા, ચેતના, સ્પર્શ અને મનસિકારને નામ કહે છે. ચાર મહાભૂત અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોને રૂપ કહે છે. વિજ્ઞાનના સમુદયથી નામરૂપનો સમુદય થાય છે. વિજ્ઞાનના નિરોધથી નામરૂપનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ નામરૂપનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:— “ખીન્ને કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:— “હા. આર્યશ્રાવક વિજ્ઞાન, વિજ્ઞાનનો સમુદય, વિજ્ઞાનનો નિરોધ, અને વિજ્ઞાનનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. વિજ્ઞાન છ છે: ચક્ષુર્વિજ્ઞાન, શ્રોત્રવિજ્ઞાન, ઘ્રાણવિજ્ઞાન, જિહ્વાવિજ્ઞાન, કાયવિજ્ઞાન અને મનોવિજ્ઞાન. સંસ્કારના સમુદયથી વિજ્ઞાનનો સમુદય થાય છે. સંસ્કારના નિરોધથી વિજ્ઞાનનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ વિજ્ઞાનનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:— “ખીન્ને કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. સંસ્કાર, સંસ્કારનો સમુદય, સંસ્કારનો નિરોધ, અને સંસ્કારનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ આર્ય-શ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. સંસ્કારો ત્રણ છે: કાયસંસ્કાર, વાચાસંસ્કાર અને ચિત્તસંસ્કાર. અવિદ્યાના સમુદયથી સંસ્કારનો સમુદય થાય છે. અવિદ્યાના નિરોધથી સંસ્કારનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ સંસ્કારનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. અવિદ્યા, અવિદ્યાનો સમુદય, અવિદ્યાનો નિરોધ અને અવિદ્યાનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ આર્યશ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. દુઃખસંજ્ઞા અજ્ઞાન, દુઃખસમુદય સંજ્ઞા અજ્ઞાન, દુઃખનિરોધ સંજ્ઞા અજ્ઞાન, અને દુઃખનિરોધના માર્ગ સંજ્ઞાના અજ્ઞાનને અવિદ્યા કહે છે. આસવોના સમુદયથી અવિદ્યાનો સમુદય થાય છે. આસવોના નિરોધથી અવિદ્યાનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ અવિદ્યાનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

ભિક્ષુઓ:—“બીજો કોઈ પર્યાય છે ખરો?”

સારિપુત્ર:—“હા. આસવ, આસવોનો સમુદય, આસવોનો નિરોધ અને આસવનિરોધનો માર્ગ જાણવાથી પણ આર્યશ્રાવક સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે. આસવો ત્રણ છે: કામાસવ, ભવાસવ અને અવિદ્યાસવ. અવિદ્યાના સમુદયથી આસવોનો સમુદય થાય છે. અવિદ્યાના નિરોધથી આસવોનો નિરોધ થાય છે. આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ જ આસવનિરોધનો માર્ગ છે. આ જાણીને . . . સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે.”

મનુષ્યલોક, નિર્યાદિ દુર્ગતિ અને ઇદ્રાદિ દેવલોકની ઉત્પત્તિ માટે જે મહેનત કરવામાં આવે છે તેને કામભવ કહે છે. બ્રહ્મલોકની ઉત્પત્તિ માટે કરવામાં આવતી મહેનતને રૂપભવ કહે છે. અને આકાશાનયાયતન વગેરે અરૂપલોકની ઉત્પત્તિ માટે કરવામાં આવતી મહેનતને અરૂપભવ કહે છે.

ઉપાદાન એટલે અત્યંત આસક્તિ. મોજમજના પદાર્થો ઉપરની આત્માસક્તિને કામોપાદાન કહે છે. કોઈ એક પંચ ઉપરની આત્માસક્તિને દષ્ટિનું ઉપાદાન કહે છે. અહીં શીલ એટલે ગાયત્રી જેમ, કૂતરાની જેમ અથવા તો અન્ય જનાવરોની જેમ વર્તવું તે. પ્રત એટલે આંદ્રાયણાદિ પ્રત. આવી વસ્તુઓ ઉપરની આત્માસક્તિને શીલપ્રતોનું ઉપાદાન કહે છે. આત્મવાદ એટલે આત્મા અવિનાશી છે એમ પ્રતિપાદન કરનારું તત્ત્વજ્ઞાન. તેના પ્રત્યેની આત્માસક્તિને આત્મવાદનું ઉપાદાન કહે છે.

અહીં ચક્ષુ, શ્રોત્ર વગેરેના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતી છ વેદનાઓ બતાવવામાં આવી છે. પણ બીજા જગ્યાઓએ સુખકારક, દુઃખકારક અને ઉપેક્ષાવેદના એવા વેદનાના ત્રણ જ પ્રકાર બતાવવામાં આવે છે.

સમ્માદિદ્રિસુતની ટીકા સમાપ્ત

આ પ્રમાણે સારિપુત્ર બોલ્યો. તે લિશ્તુઓએ તેનાં
બાપણનું મુદિત મનથી અભિનંદન કર્યું.

સમ્માદિદ્રિસુત સમાપ્ત

ટીકા

પ્રથમદર્શને જોનારને અહીં બતાવવામાં આવેલ કુશલ કર્મ અને તેનાં મૂળો એ નિષેધાત્મક હાગે, પણ તે તેવાં નથી. પ્રાણુધાતમાંથી નિવૃત્ત થવાનો અર્થ ફક્ત પ્રાણીને ન મારવું એવો નથી, પરંતુ પ્રાણી તરફ દયાભરી વર્તણૂક રાખવી એવો પણ થાય છે. એવો જ અર્થ બીજાં કર્મેનાં પણ બાજુએ. અહીંનાં એટલે લોકનો અભાવ એટલો જ અર્થ નથી. જેમ અબ્રાહમણ એટલે બ્રાહ્મણનો અભાવ એટલો જ અર્થ નહિ, પરંતુ બ્રાહ્મણ નહિ પણ બ્રાહ્મણ જેવો, એવો અર્થ થાય છે; તે રીતે અહીં અલોક એટલે લોકથી વિરુદ્ધ મનોવૃત્તિ—પરોપકારશુદ્ધિ—ને અલોક કહે છે. અદ્રેષ એટલે દ્રેષથી વિરુદ્ધની મનોવૃત્તિ, જેને મૈત્રી કહે છે. અમોહ એટલે મોહથી વિરુદ્ધની મનોવૃત્તિ, જેને જ્ઞાન અથવા પ્રજ્ઞા કહે છે.

ભૂતમાત્રની સ્થિતિને ફક્ત જડ આહાર જ કારણીભૂત નથી; પરંતુ સ્પર્શ, ચેતના અને વિજ્ઞાન આ ત્રણ આહાર પણ એટલા જ કારણીભૂત છે, એવું બૌદ્ધશાસ્ત્રમાં વારંવાર કહેવામાં આવેલું છે. જન્મમરણથી માંડીને આસવો સુધી એક કાર્યકરણપરંપરા ચાલુ છે એ તો વાચકોના ખ્યાલમાં સહેજે આવે એવું છે. ફક્ત આસવોને લીધે અવિદ્યાનો સમુદય થાય છે અને ફરી અવિદ્યાને લીધે આસવોનો સમુદય થાય છે, એ કથન જરા વિચિત્ર લાગે છે. આનો અર્થ તો એટલો જ હોય એમ અવિદ્યા અને આસવ એ પરસ્પરાવલંબી છે. જેમ દરિદ્રતા અને પાપ, અથવાં રોગ અને અશક્તિ પરસ્પરાવલંબી છે તેમ જ આ પણ સમજવું.

મનુષ્યલોક, નિર્યાદિ દુર્ગતિ અને ઇદ્રાદિ દેવલોકની ઉત્પત્તિ માટે જે મહેનત કરવામાં આવે છે તેને કામભવ કહે છે. બ્રહ્મલોકની ઉત્પત્તિ માટે કરવામાં આવતી મહેનતને રૂપભવ કહે છે. અને આકાશાનયાયતન વગેરે અરૂપલોકની ઉત્પત્તિ માટે કરવામાં આવતી મહેનતને અરૂપભવ કહે છે.

ઉપાદાન એટલે અત્યંત આસક્તિ. મોજમજના પદાર્થો ઉપરની અત્યાસક્તિને કામોપાદાન કહે છે. કોઈ એક પંથ ઉપરની અત્યાસક્તિને દષ્ટિનું ઉપાદાન કહે છે. અહીં શીલ એટલે ગાયત્રી જેમ, કૃતરાત્રી જેમ અથવા તો અન્ય જનાવરોની જેમ વર્તવું તે. મત એટલે ચાંદ્રાયણાદિ મત. આવી વસ્તુઓ ઉપરની અત્યાસક્તિને શીલમતોનું ઉપાદાન કહે છે. આત્મવાદ એટલે આત્મા અવિનાશી છે એમ પ્રતિપાદન કરનારું તત્ત્વજ્ઞાન. તેના પ્રત્યેની અત્યાસક્તિને આત્મવાદનું ઉપાદાન કહે છે.

અહીં ચક્ષુ, શ્રોત્ર વગેરેના સ્પર્શથી ઉત્પન્ન થતી છ વેદનાઓ બતાવવામાં આવી છે. પણ બીજી જગ્યાઓએ સુખકારક, દુઃખકારક અને હોષાવેદના એવા વેદનાના ત્રણ જ પ્રકાર બતાવવામાં આવે છે.

સમ્માદિદ્વિસુતની ટીકા સમાપ્ત

સાતપદ્ધાનસુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર લગવાન કુરુદેશમાં આવેલા કમ્માસંધમ્મ નામના ગામમાં રહેતા હતા. ત્યાં તેઓ ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “પ્રાણીની વિશુદ્ધિનો, શોક અને રુદનનો અતિક્રમ કરવાનો, દુઃખ અને દૌર્ભાગનસ્યનો અસ્ત કરવાનો, ન્યાય બાણુવાનો અને નિર્વાણુનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો, ચાર સ્મૃતિઓનાં ઉપસ્થાન, એ એક જ માર્ગ છે. કાર્ધ ભિક્ષુ પોતાના દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે, વેદનાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે, ચિત્તનું નિરીક્ષણ કરે છે, અને મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે. અભિધ્યા અને દૌર્ભાગનસ્યનો નાશ કરીને ઉત્સાહપૂર્વક અને બ્રહ્મંત મનથી આ ચારે વસ્તુઓનું નિરીક્ષણ કરવું એને ચાર સ્મૃત્યુપસ્થાનો કહે છે.

“કાર્ધ ભિક્ષુ અરણ્યમાં જાડી નીચે અથવા એકાન્ત સ્થળે પદ્માસન વાળીને, અને શરીરને ટટાર રાખીને, અને સ્મૃતિ કાયમ સાખૂત રાખીને બેસે છે. તે સ્મૃતિપૂર્વક શ્વાસ લે છે અને સ્મૃતિપૂર્વક શ્વાસ મૂકે છે; દીર્ઘ શ્વાસ

લેતી વખતે દીર્ઘ શ્વાસ લઈ હું એમ જાણું છે અને દીર્ઘ શ્વાસ મૂકતી વખતે દીર્ઘ શ્વાસ મૂકું હું એમ જાણું છે; હ્રસ્વ શ્વાસ લેતી વખતે હ્રસ્વ શ્વાસ લઈ હું એમ જાણું છે અને હ્રસ્વ શ્વાસ મૂકતી વખતે હ્રસ્વ શ્વાસ મૂકું હું એમ જાણું છે; આખા દેહ સંબંધે નિગૂંથ રહીને આશ્વાસપ્રશ્વાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે; કાયસંસ્કાર (દેહના વિકાર) શાંત કરીને આશ્વાસ-પ્રશ્વાસ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. જેમ કોઈ પૈડું ખેંચનાર અથવા તેનો શિષ્ય, દીર્ઘ ખેંચતી વખતે દીર્ઘ ખેંચું-હું, અને હ્રસ્વ ખેંચતી વખતે હ્રસ્વ ખેંચું હું એમ જાણું છે; તેમ આ શિષ્ય દીર્ઘાદિ આશ્વાસપ્રશ્વાસ જાણે છે. આ પ્રમાણે અંદરથી અને બહારથી તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે. દેહનો સમુદય થાય છે કે વ્યય થાય છે, અથવા તે સમુદય અને વ્યય થાય છે, એ જાણે છે. કેવળ જ્ઞાનપ્રાપ્તિ માટે, કેવળ સ્મૃતિલાભ માટે પોતાનો દેહ સાંજીવ છે એમ તે જાણે છે. અને જગતમાં કોઈ પણ પદાર્થ ઉપર આસક્તિ ન રાખતાં તે અનાસક્ત થાય છે. આ રીતે તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળા તે જતી વખતે જાડું હું, જામો હોય ત્યારે જામો હું, બેડો હોય ત્યારે બેડો હું, સૂતેલો હોય ત્યારે સૂતો હું એમ જાણું છે. જે જે અવસ્થામાં તેનો દેહ હોય છે તે તે અવસ્થાનું તે નિરીક્ષણ કરે છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળા તે જતા આવવામાં, આમતેમ જોવામાં, ખેસવા-જોવામાં, પાત્ર અને ચીવર ધારણ કરવામાં, જમવામાં, પીવામાં, ખાવામાં, સૂવામાં સાવધાનતાથી વર્તે છે; ક્ષીય માટે

અથવા લઘુશંકા કરવા બેઠો હોય ત્યારે સાવધાનતાથી વર્તે છે; ચાલવામાં, બિભા રહેવામાં, બેસવામાં, સૂવામાં, જાગૃતિમાં બોલવામાં, મૂંગા રહેવામાં સાવધાનતાથી વર્તે છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળી તે પગની પાનીથી માથાના વાળ મુઘી ચામડીથી ઢંકાયેલા આ દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે. તે એવી રીતે (વિચારે છે કે), આ દેહમાં વાળ, લોભ, નષ્ટ, દાંત, ત્વચા, માંસ, સ્નાયુ, હાડકાં, મજ્જા, વૃક્ક (વક્ક), હૃદય, યકૃત, ક્ષોભ, પ્લીહા, ફેફસાં, આંતરડાં, આંતરડાંની દોરી, હોજરીમાંના પદાર્થો, વિષ્ટા, પિત્ત, શ્લેષ્મ, પસ, લોહી, સ્વેદ, મેદ, અશ્રુ, વસા, થૂંક, રોડા, રસી અને મૂત્ર આટલા પદાર્થો છે. અનેક જાતનાં અનાજથી ભરેલી જાને જાણુએથી જાંધેલી ગાંસડી છોડીને કોઈ દેખતો માણસ તે ગાંસડીમાંથી અનાજ જુદાં પાડી શકે છે: આ ડાંગર છે, આ મગ છે, આ અડદ છે, આ તલ છે, અને આ ચોખા છે, એમ તે જાણે છે. તે રીતે આ લિશ્તુ કેશાદિ પદાર્થ (પ્રજાવ્યશુધી) જુદાજુદા જુએ છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળી આ દેહમાં પૃથ્વી, આપ, તેજ અને વાયુ એ ચાર તત્ત્વો છે એમ તે જાણે છે. જેમ કોઈ કસાર્થ કે તેનો એકો ગાયને મારીને તેના શરીરના (અસ્થિચર્માદિ) ભાગો જુદાજુદા કરીને ચોટામાં બેસે છે, તેમ આ લિશ્તુ પોતાના દેહમાંનાં ચાર તત્ત્વો જુદાંજુદાં જુએ છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળી તે સ્મશાનમાં નાખેલું, બેત્રણ દિવસનું, સ્થગયેલું, જૂડું થયેલું, પસથી ભરેલું પ્રેન જુએ છે, અને

તેની પોતાના દેહની સાથે તુલના કરે છે: આ મારો પાપ આ અવસ્થા પામશે, આ અવસ્થામાંથી તેની મુક્તિ નથી, એમ તે જાણે છે. વળી તે સ્મશાનમાં નાખેલું, અને ઠાગડા વગેરે પક્ષીઓએ અથવા તો શિયાળ વગેરે શ્વાપદોએ ખાધેલું હાડપિંજર જુએ છે, ને પોતાના દેહની સાથે તેની તુલના કરે છે: આ મારો દેહ આ અવસ્થા પામશે, અને આ અવસ્થામાંથી તેની મુક્તિ નથી, એમ તે જાણે છે. વળી તે માંસ અને લોહીથી ભરેલું હાડકાંનું માળખું જુએ છે, અથવા તો માંસ અને લોહી સિવાયનું હાડકાંનું માળખું જુએ છે; અથવા જ્યાંત્યાં આડાંઅવળાં પડેલાં હાડકાં જુએ છે, ઘોળાં સફેદ હાડકાં જુએ છે, અથવા ચૂર્ણવિચૂર્ણ થયેલાં હાડકાં જુએ છે, અને પોતાના દેહની સાથે તેની તુલના કરે છે: આ મારો દેહ આ અવસ્થા પામશે, આ સ્થિતિમાંથી તે મુક્ત નથી, એમ તે જાણે છે. આ રીતે પણ તે દેહનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“હે ભિક્ષુઓ, કોઈ ભિક્ષુ સુખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો સુખકારક વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે; દુઃખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો દુઃખકારક વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે; સુખદુઃખવિરહિત વેદના અનુભવતો હોય તો સુખદુઃખવિરહિત વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે. લોભયુક્ત સુખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો લોભયુક્ત સુખકારક વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે; નિર્લોભ સુખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો નિર્લોભ સુખકારક વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે; સંજોભ, દુઃખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો સંજોભ

દુઃખકારક વેદના અનુભવું છું એમ તે જાણે છે; નિર્લોભ દુઃખકારક વેદના અનુભવતો હોય તો નિર્લોભ દુઃખકારક વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે; સંયોભ સુખદુઃખ-વિરહિત વેદના . . . નિર્લોભ સુખદુઃખવિરહિત વેદના અનુભવતો હોય તો નિર્લોભ સુખદુઃખવિરહિત વેદના અનુભવું છું એમ જાણે છે. આ રીતે અંદરથી અને બહારથી તે વેદનાનું નિરીક્ષણ કરે છે. વેદના ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામે છે એ તે જાણે છે. તે જાણતો હોય છે કે કેવળ જ્ઞાનલાભ માટે, સ્મૃતિલાભ માટે વેદનાઓ હોય છે. તે ઇદલોકના પદાર્થો ઉપર આસક્ત ન થતાં અનાસક્ત થાય છે. આ રીતે તે વેદનાઓનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“તે પોતાનું ચિત્ત સકામ હોય તો સકામ છે એમ જાણે છે, નિષ્કામ હોય તો નિષ્કામ છે એમ જાણે છે, સદ્વેપ હોય તો સદ્વેપ છે, વીતદ્વેપ હોય . . . , સમોદ હોય . . . , વીનમોદ હોય . . . , સંક્ષિપ્ત હોય . . . , વિક્ષિપ્ત હોય . . . , મદદ્ગમન હોય . . . , મદદ-ગત ન હોય . . . , સહોત્તર હોય . . . , અનુત્તર હોય . . . , સમાધાન પામેલું હોય . . . , સમાધાન પામેલું ન હોય . . . , વિમુક્ત હોય . . . , વિમુક્ત ન હોય તો વિમુક્ત નથી એમ જાણે છે. આ રીતે તે અંદરથી અને બહારથી ચિત્તનું નિરીક્ષણ કરે છે; ચિત્તનો ઉદય અને વ્યય જુએ છે. તેને ખબર હોય છે કે ચિત્ત કેવળ જ્ઞાનલાભ માટે અને સ્મૃતિલાભ માટે છે. તે ઇદલોકના પદાર્થો ઉપર આસક્તિ છોટીને અનાસક્ત અને છે,

“હે ભિક્ષુઓ, કોઈ ભિક્ષુ મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે. કામચંદ, વ્યાપાદ (ક્રોધ), આળસ, ભ્રાંતવૃત્તિ, અને કુશંકા, એ પાંચ ચિત્તનાં આવરણોનું તે નિરીક્ષણ કરે છે: આ આવરણો પોતાના અંતઃકરણમાં છે કે નથી, તેમની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે, ને તેમનો નાશ કયા ઉપાયથી કરી શકાય છે, એ તે જાણે છે. આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળા તે પાંચ વાસનામય સ્કંધોનું નિરીક્ષણ કરે છે: રૂપ, વેદના, સંજ્ઞા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન, આ પાંચે સ્કંધો કેવા છે, તેમનો ઉદય કેમ થાય છે અને તેમનો અસ્ત કેમ થાય છે, એ તે જાણે છે. આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળા તે આધ્યાત્મિક અને બાહ્ય આમતનોનું નિરીક્ષણ કરે છે: તે ચક્ષુ, રૂપ અને તે બન્નેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારું સંયોજન (બંધન) જાણે છે. તે સંયોજનની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે, અને વિનાશ કેમ થાય છે એ પણ તે જાણે છે. શ્રોત્ર, શબ્દ અને એમના સંયોગથી થનારું સંયોજન . . . ઘ્રાણ, ગંધ અને તેમના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારું સંયોજન . . . જિહ્વા, રસ . . . કાય, સ્પર્શ . . . મન, અને મનોવૃત્તિ અને તેમના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારું સંયોજન જાણે છે; તે સંયોજનની ઉત્પત્તિ કેમ થાય છે અને ઉત્પન્ન થયેલ સંયોજનનો વિનાશ કેમ થાય છે એ તે જાણે છે. આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળા તે, સ્મૃતિ, ધર્મપ્રવિચય, વીર્ય, પ્રીતિ, પ્રસન્નિધિ (શાંતિ), સમાધિ અને ઉપેક્ષા, એ સાતે સંબોધ્યંગો પોતાના અંતઃકરણમાં છે કે નથી, ન હોય તો તેમની ઉત્પત્તિ

કેમ થાય, અને ઉત્પન્ન થયા પછી લાવનાથી તેની પૂર્ણતાં કઈ રીતે કરી શકાય, એ તે જાણે છે. આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“વળી, તે દુઃખ, દુઃખસમુદય, દુઃખનિરોધ અને દુઃખનિરોધગામિનીપ્રતિપદા (માર્ગ), એ ચારે આર્યસત્યો યથાર્થતથા જાણે છે. આ રીતે તે મનોવૃત્તિઓનું નિરીક્ષણ કરે છે.

“જે કોઈ આ ચાર સ્મૃત્યુપરચાનોની લાવના સાત વરસ કરશે તેને અર્હત્વ અથવા અનાગામિત્વ પ્રાપ્ત થશે. હે ભિક્ષુઓ, સાત વરસ જવા દો, જે કોઈ છ વરસ . . . પાંચ વરસ . . . ચાર વરસ . . . ત્રણ વરસ . . . બે વરસ . . . એક વરસ . . . સાત માસ . . . છ માસ . . . પાંચ માસ . . . ચાર માસ . . . ત્રણ માસ . . . બે માસ . . . એક માસ . . . પંદર દિવસ . . . સાત દિવસ . . . આ સ્મૃત્યુપરચાનોની લાવના કરશે તે અર્હત્વ અનાગામિત્વ પ્રાપ્ત કરશે.

“હે ભિક્ષુઓ, પ્રાણીઓની વિશુદ્ધિ માટે શોક અને રુદન ઉપર જય મેળવવા માટે, દુઃખ અને દર્શનસ્થનો અસ્ત કરવા માટે, ન્યાય જાણવા માટે અને નિર્વાણનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે ચાર સ્મૃત્યુપરચાનો એ જ એક માર્ગ છે એમ મેં જે કહ્યું તે આને જ ઉદ્દેશીને કહેલું છે.”

આ રીતે લગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદ્ધિત મનથી લગવાનના લાપણુંનું અભિનંદન કર્યું.

સત્તિપઠ્ઠાનસુત્ત સમાપ્ત

વર્ગ પહેલો સમાપ્ત

ટીકા

આ સૂત્ર દક્ષિણ તરફના બૌદ્ધ લોકોમાં ખૂબ જ પ્રસિદ્ધ છે. આવી જ જાતનું બીજું સૂત્ર દીધનિકાયમાં છે. તેને મહાસતિપટ્ટન એવું નામ છે. કેટલાક કાળ પહેલાં ભવિક ગૃહસ્થો તેની નકલો કરાવીને બિશુઓને તે નકલોનું દાન કરતા, અને એમ કરવાથી મહાપુણ્ય થાય છે એવી સમજણ હતી. હાલમાં સિંહલદ્વીપમાં આ સૂત્ર મોટા અક્ષરોએ છાપેલું છે, અને ગૃહસ્થો તેની છાપેલી પ્રતો બિશુઓને દાનમાં આપે છે. આ ઉપરથી આ સૂત્રની મહત્તા વાચકોના ખ્યાલમાં આવશે. ઉત્તર તરફના મહાયાન પંથમાં પણ સ્મૃતિની યોગ્યતા ઘણી મોટી માનવામાં આવે છે. શાંતિદેવાચાર્ય પોતાના બોધિચર્યાવતાર નામના ગ્રંથમાં કહે છે:

વદ્ધથેચ્ચિત્તમાતંગઃ સ્મૃતિરજ્ઞા સમંતતઃ ।

મયમસ્તંગતં સર્વં કૃત્સ્નં કલ્યાણમાગતં ॥

અર્થ: ચિત્તંત્રપી મત્ત હાથીને સ્મૃતિંત્રપી રજ્જુથી જો બાંધવામાં આવે તો, બધી બીક અસ્ત પામે છે, અને બધું કલ્યાણ પ્રાપ્ત થાય છે.

કાયાનું અવલોકન પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે. તેનું કારણ એટલું જ છે કે કાયા સ્થૂળ હોવાને લીધે તેનું નિરીક્ષણ કરવું સહેલું થઈ પડે છે. વેદના, ચિત્ત, અને મનોવૃત્તિ એ ત્રણે ઉત્તરોત્તર સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે તેમનો ચથાક્રમ નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે.

સતિપટ્ટનસુત્તની ટીકા સમાપ્ત

વર્ગ બીજો

૧૧

ચૂળસીહનાદસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર શ્રાવસ્તી ખાસેના જેતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં ભગવાન રહેતા હતા. ત્યારે તેઓ લિહુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે લિહુઓ, આ જ પંથમાં પહેલો, બીજો, ત્રીજો, અને ચોથો શ્રમણ છે, બીજા પંથો શૂન્ય છે એવી સિંહ-ગર્જના કરો. પણ જો બીજા પરિવ્રાજકો તમને પૂછે કે આમ કેમ? તો તમે તેને કહેજો—હે બંધુઓ, તે ભગવાને જે ચાર વસ્તુઓ કહી તે અમારામાં છે, એટલે અમે આમ કહીએ છીએ. ગુરુ ઉપર ભક્તિ, ધર્મ ઉપર ભક્તિ, શીલોનું સમ્યક્ પરિપાલન અને ગૃહસ્થ અને લિહુ એ સહધાર્મિકો તરફનો પ્રેમ, આ એ ચાર વસ્તુઓ છે. તમને બીજા પરિવ્રાજકો કહે કે, આ વસ્તુઓ જેમ તમારામાં છે તેમ અમારામાં પણ છે; પછી તમારામાં અને અમારામાં ફરક શું છે? તો તમે તેમને એમ પૂછજો કે—એક જ પ્રાપ્ત્ય

છે કે નહિ? જે પ્રાપ્તવ્ય એક જ છે તો તે સક્ષોભ, સદ્વેપ, સમોહ એવા મનુષ્યને પ્રાપ્ત થશે કે નિર્લોભ, નિર્દેષ, નિર્મોહ મનુષ્યને પ્રાપ્ત થશે? જે તે પરિવ્રાજકોને સીધો જવાળ આપવો હશે તો તેઓ કહેશે કે, જે પ્રાપ્તવ્ય છે તે નિર્લોભ, નિર્દેષ, નિર્મોહ મનુષ્યને જ પ્રાપ્ત થાય છે. તેને તમે વળી આગળ પ્રશ્ન પૂછજો—તે પ્રાપ્તવ્ય તૃણાયુક્તને પ્રાપ્ત થાય છે કે તૃણારહિતને પ્રાપ્ત થાય છે; ઉપાદાનયુક્તને પ્રાપ્ત થાય છે કે ઉપાદાનરહિતને, વિદ્વાનને પ્રાપ્ત થાય છે કે અવિદ્વાનને, આસક્તને પ્રાપ્ત થાય છે કે અનાસક્તને, વિરુદ્ધને પ્રાપ્ત થાય છે કે અવિરુદ્ધને પ્રાપ્ત થાય છે? સીધું બોલનારા હશે તો કહેશે કે: તૃણારહિતને, ઉપાદાનરહિતને, વિદ્વાનને, અનાસક્તને, અને અવિરુદ્ધને જ તે પ્રાપ્તવ્ય પ્રાપ્ત થાય છે. પછી પૂછજો—તે પ્રપંચ*ગ્રિયને પ્રાપ્ત થાય છે કે નિષ્પ્રપંચને પ્રાપ્ત થાય છે? તેઓ કહેશે: નિષ્પ્રપંચને જ તે પ્રાપ્ત થાય છે.

“હે ભિક્ષુઓ ભવદષ્ટિ અને વિભવદષ્ટિ એવી આ બે દષ્ટિઓ છે. ભવદષ્ટિ ઉપર શ્રદ્ધા રાખવાવાળા શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ વિભવદષ્ટિનો વિરોધ કરે છે, અને જે વિભવદષ્ટિને જ સુસ્તપણે વળગી રહેનારા છે તેઓ ભવદષ્ટિનો વિરોધ કરે છે. જે શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ આ બંને દષ્ટિઓનો સમુદય, અસ્તંગમ, આસ્વાદ, આદીનવ (હાનિ), અને નિસ્સરણ (મુક્તિ) યથાર્થ રીતે જાણતા નથી, તે સક્ષોભ, સદ્વેપ, સમોહ, તૃણાયુક્ત, ઉપાદાનયુક્ત, અવિદ્વાન, આસક્ત, વિરુદ્ધ અને

* પ્રપંચ=વિસ્તાર, દંચવી મોહ, અથવા નિર્વાણ આટે આવનાર અંતરાય.

પ્રપંચપ્રિય છે, અને તે જાતિ (જન્મ), જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૈર્ઘ્યનસ્ય અને ઉપાયાસથી મુક્ત થતા નથી, પરંતુ જે શ્રમણબ્રાહ્મણ આ બંને દષ્ટિઓનો સમુદય, અસ્તંગમ, આસ્વાદ, આદીનવ, અને નિસ્સરણ બરાબર રીતે જાણે છે, તે નિર્લોભ, નિર્દોષ, નિર્મોહ, તૃષ્ણારહિત, ઉપાદાન-રહિત, વિદ્વાન, અનાસક્ત, અવિરુદ્ધ અને નિઃપ્રપંચ થાય છે; તે જાતિજરામરણાદિથી મુક્ત થાય છે, એમ હું કહું છું.

“ઉપાદાનો ચાર છે: કામઉપાદાન, દષ્ટિઉપાદાન, શીલવ્રતઉપાદાન અને આત્મવાદઉપાદાન. કેટલાક શ્રમણ બ્રાહ્મણો બધાં ઉપાદાનોનો નાશ કરવો એવો ઉપદેશ કરવાને બદલે કેવળ કામઉપાદાનનો જ નાશ કરવો એમ કહે છે. કારણ કે તેઓ બાકીનાં ત્રણ ઉપાદાનોથી અજાત હોય છે. બીજા કેટલાક, પહેલાં જે ઉપાદાનોના નાશથી બધાં ઉપાદાનો નાશ પામે છે એમ ઉપદેશ છે. કારણ કે તેઓ બાકીનાં જે ઉપાદાનો જાણતા હોતા નથી. બીજા કેટલાક પહેલાં ત્રણ ઉપાદાનોનો નાશ થવાથી બધાં ઉપાદાનો નાશ પામે છે એમ કહે છે. કારણ કે તેઓ છેલ્લું ઉપાદાન જાણતા હોતા નથી. આવી જાતના ધર્મપંથમાંના લોકોની પોતાના ગુરુ તરફની લક્ષિતને સારી લક્ષિત કહી શકાય નહિ; તેમની ધર્મ ઉપરની લક્ષિતને યોગ્ય ગણી શકાય નહિ; શીલનું પરિપાલન યોગ્ય ગણી શકાય નહિ; સદધર્મિકો તરફના પ્રેમને બરાબર ગણી શકાય નહિ. જે ધર્મનો ઉપદેશ વ્યવસ્થિત રીતે કરવામાં નથી આવતો, જે ધર્મ શાંતિના કારણરૂપ નથી થતો, જે ધર્મનો ઉપદેશ સમ્યક્સંબુદ્ધ કરેલો નથી, તે ધર્મમાં આ અવસ્થા થાય છે.

“પરંતુ તથાગત અહંન્ત સમ્યક્સંબુદ્ધ આ ચારે ઉપાદાનોનો નાશ કરવાનો ઉપદેશ આપે છે. અને આ પંચમાના લોકોની ગુરુભક્તિ સારી છે; ધર્મ તરફની ભક્તિ યોગ્ય છે; શીલનું પરિપાલન ખરાબર છે; અને સહધાર્મિકો ઉપરનો પ્રેમ ખરાબર છે, એમ જણાય છે. જે ધર્મનો ઉપદેશ ઉત્તમ રીતે કરવામાં આવ્યો છે, જે ધર્મ ઉપશમના કારણરૂપ અને છે, જે સમ્યક્સંબુદ્ધે જાણેલો છે, તે ધર્મમાં આમ બને છે.

“હે ભિક્ષુઓ, તૃષ્ણામાંથી આ ચાર ઉપાદાનો ઉત્પન્ન થાય છે. વેદનામાંથી તૃષ્ણા, સ્પર્શમાંથી વેદના, પડાયતનમાંથી સ્પર્શ, નામરૂપમાંથી પડાયતન, વિજ્ઞાનમાંથી નામરૂપ, સંસ્કારમાંથી વિજ્ઞાન અને અવિદ્યામાંથી સંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે. પણ જ્યારે કોઈ ભિક્ષુની અવિદ્યા નષ્ટ થાય છે અને તેના અંતઃકરણમાં વિદ્યાની ઉત્પત્તિ થાય છે, ત્યારે તે આ ચારે ઉપાદાન ગ્રહણ કરતો નથી, અને તેનાથી ભય પામતો નથી; અને નિર્ભયતાથી તેને આધ્યાત્મિક શાંતિની પ્રાપ્તિ થાય છે. આ સ્થિતિમાં તે જાણે છે કે, જાતિનો ક્ષય થયો છે, અભયચર્વાસ પૂરો થયો છે, કર્તવ્ય સંપૂર્ણ થયું છે, અને ફરીવાર ધ્વલ્લોકમાં આવવાનું નથી.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે ભિક્ષુઓએ ભગવાનના ભાષણનું અભિવંદન કર્યું.

શ્રૂત્વાહનાદસુત્ત સમાપ્ત

ટીકા

પહેલો અમણ એટલે સોતાપત, બીજો સકલગામી, ત્રીજો અનાગામી, અને ચોથો અરહા.

ભવદષ્ટિને સાશ્વતદષ્ટિ કહે છે, અને વિભવદષ્ટિને હ્રસ્વદષ્ટિ પણ કહે છે. આત્મા મરણોત્તર સાશ્વત જ છે, તેના ઉપર કર્મનું પરિણામ થતું નથી, વગેરે દષ્ટિ તે સાશ્વતદષ્ટિ. આત્મા નથી જ, અથવા તે મરણ પછી આત્માનો નાશ થવાનો છે, એ હ્રસ્વદષ્ટિ. આ જ્ઞાને અંતિમ છેડાઓ છે. તે અંતિમ છેડાઓ ઉપર ન જતાં ભગવાને મધ્યમ માર્ગ શોધી કાઢ્યો. આત્મા છે એમ પણ નહિ, અને આત્મા નથી એમ પણ નહિ, પરંતુ આત્મા (મન) કર્મ પ્રમાણે બદલાતો છે. કિંબદ્ધતા, તે કર્મમય જ છે. સારાં કર્મો કરવાથી તે સારો થાય છે, અને ખરાબ કર્મો આચરવાથી તે ખરાબ થાય છે. માટે અનાસક્ત થઈને સત્કર્મનું અખંડિત આચરણ કરવું એ જ મનુષ્યનું શ્રેષ્ઠ કર્તવ્ય છે.

ચૂળસીહનાદસુતની ટીકા સમાપ્ત

મહાસીહનાદસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન વૈશાલી નગરની બહાર અવરપુર નામના બાગમાં રહેતા હતા. તે વખતે સુનકખત્ત નામના એક લિચ્છવીએ તાજેતરમાં જ આ ધર્મ છોડ્યો હતો. તે વૈશાલીમાં સભામાં એમ કહેતો કે, શ્રમણ ગોતમ પાસે આર્થોને શોભે એવું લોકોત્તર જ્ઞાન નથી. તે કેવળ તર્ક અને મીમાંસાના બળ ઉપર ધર્મોપદેશ કરે છે; પરંતુ તેનો ધર્મ તે ધર્મને અનુસરનારાનાં દુઃખનો અંત કરે છે. સારિપુત્ર વૈશાલીમાં પિંડ માટે ફરતો હતો ત્યારે તેના કાન ઉપર આ વાત આવી, અને પિંડપાત કરીને પાછા ફર્યા પછી ભોજનોત્તર તેણે આ વાત ભગવાનને કહી સંભળાવી.

ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “હે સારિપુત્ર, સુનકખત્ત હલકો અને ક્રોધી માણસ છે, ક્રોધમાં તે આવું બોલે છે, પોતે તથાગતની નિંદા કરે છે એમ માનીને તે તથાગતની સ્તુતિ જ કરે છે. જે કાર્ય માટે તથાગતે ધર્મોપદેશ કર્યો

હોય છે; (૫) ગ્રાણીઓની જુદીજુદી અભિરુચિ તે યથાર્થ રીતે જાણે છે; (૬) ગ્રાણીઓની ઓછીવધતી માનસિક શક્તિઓનું (છદ્રિયોનું) તેને યથાર્થ જ્ઞાન હોય છે; (૭) ધ્યાન, વિમોક્ષ, સમાધિ અને સમાપત્તિની મહિમતા, પરિશુદ્ધિ અને ઉત્થાન તે યથાર્થ રીતે જાણે છે; (૮) તે અનેક પૂર્વજન્મો સંભારી શકે છે; (૯) તે દિવ્યચક્ષુથી બીજાનાં જન્મમરણ, મુક્તિએ કે દુર્ગતિએ ગમન, વગેરે જોઈ શકે છે; અને (૧૦) તેને આસવોના ક્ષયનું જ્ઞાન છે. આ તથાગતનાં દસ બળ છે. મારામાં આટલું સામર્થ્ય હોવા છતાં મારામાં લોકોત્તર ધર્મ નથી, કેવળ તર્ક અને મીમાંસાના બળ ઉપર હું ધર્મોપદેશ કરું છું, એમ જે કહેશે, અને તે કથનનો અને એવા વિચારનો ત્યાગ નહિ કરે, તે નિઃસંશય નરકે જશે. શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા, એ ત્રણ ગુણથી સંપન્ન ભિક્ષુ જેમ ખાતરીથી નિર્વાણ પામે છે, તેમ આ (મારા ઉપર દોષારોપ કરનાર માણસ) નિઃસંશય નરકે જશે.

“હે સારિપુત્ર, આ તથાગતનાં ચાર વૈશારદ્યો (નિર્ભયતા) છે: (૧) કોઈ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, દેવ, માર, બ્રહ્મા અથવા બીજો કોઈ મને એમ નહિ કહી શકે કે તું તારી જાતને સમ્યક્સંજ્ઞા કહેવરાવે છે, પરંતુ આટલી વસ્તુઓ તેં જાણી નથી; (૨) કોઈ એમ નહિ કહી શકે કે, તારા આ આસવો નાશ પામ્યા નથી; (૩) એવું કોઈ કહેનારો નથી કે, તું જે વસ્તુઓ અંતરાયકારક છે એવું ગણાવે છે તે વસ્તુઓ ધર્મમાર્ગમાં અંતરાયકારક નથી; (૪) તું જેને મારે ધર્મનો ઉપદેશ કરે છે, તે દુઃખનો અંત, એ ધર્મનું આચરણ કરનારને થતો નથી, એવું કહેનાર કોઈ

નથી. આની ખાતરી હોવાથી હું ક્ષેમ, અભય અને વૈશારદ્ય પામ્યો છું.

“હે સારિપુત્ર, આઠ પરિપદો છે: ક્ષત્રિયપરિપદ, બ્રાહ્મણ-પરિપદ, ગૃહસ્થપરિપદ, શ્રમણપરિપદ, ચાતુર્મહારાત્રિકપરિપદ, તાવત્ત્રિંશતપરિપદ, મારપરિપદ, અને બ્રહ્મપરિપદ. આ આઠે પરિપદોમાં હું ગયો છું, ત્યાં બેઠો છું, ભાષણ કર્યું છે અને સંવાદ કર્યો છે. ત્યાં મને કદી બીક લાગતી નથી, અને તેથી હું ક્ષેમ, અભય અને વૈશારદ્ય પામ્યો છું.

“હે સારિપુત્ર, અંડજ, જરાયુજ, સંસ્વેદજ, અને ઔપપાતિક, એવી ચાર યોનિઓ છે. જે સત્ત્વો ઈંડાંમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે તે અંડજયોનિમાં ગણાય છે. ગર્ભાશયમાંથી પેદા થાય છે તે જરાયુજ યોનિમાં ગણાય છે. જે સત્ત્વો સડી ગયેલા પદાર્થોમાં, ગટરમાં વગેરે જગ્યાઓએ ઉત્પન્ન થાય છે, તે સંસ્વેદજ યોનિમાં ગણાય છે. દેવ, નરકમાંનાં પ્રાણી, કેટલાક મનુષ્યો, અને કેટલાક દુર્ગતિ પામેલાં પ્રાણીઓ, એટલા ઔપપાતિક યોનિમાં ગણાય છે.

“હે સારિપુત્ર, પાંચ ગતિઓ છે: નિરય, તિરચ્છાનયોનિ, પેત્તિવિસય, મનુષ્ય અને દેવ. આ પાંચે ગતિઓ હું જાણું છું, આ પાંચે ગતિઓના માર્ગ હું જાણું છું અને કયા કર્મને લીધે પ્રાણી મરણોત્તર તે તે ગતિને પામે છે તે પણ હું જાણું છું. હું નિર્વાણ જાણું છું, નિર્વાણનો માર્ગ જાણું છું, અને કયા ઉપાયોથી આસવોનો ક્ષય કરીને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરી શકાય તે પણ હું જાણું છું.

“કોઈ એક માણસ નરકે જવાનાં કર્મો કરે છે, એમ હું આંતરજ્ઞાનથી જાણું છું, અને તે મરણોત્તર નરકે જાય છે, એ પણ હું આંતરજ્ઞાનથી જાણું છું. જેમ કોઈ માણસ

તડકાથી તપ્ત થયેલો હોઈ સળગતા કાલસાથી ભરેલી ખાઈ, તરફ જાય, અને તેને જોઈ કોઈ દેખતો માણસ કહે કે આ માણસ જઈને તે ખાઈમાં પડ્યા વગર રહેવાનો નથી; અને પછી ખરેખર જ તે મનુષ્યને ખાઈમાં પડેલો તે જુએ. તે જ રીતે આ પાપકર્મો કરનાર માણસ નરક તરફ જાય છે, અને પછી ખરેખર જ તે નરકમાં પડેલો છે, એ હું જોઉં છું. ખીજો કોઈ માણસ તિરચ્છાનયોનિમાં લઈ જનારાં કર્મો કરે છે, અને પછી મરણોત્તર તે તે યોનિમાં ઉત્પન્ન થયો છે, એ હું દિવ્ય ચક્ષુથી જોઉં છું. જેમ કોઈ તડકાથી સંતપ્ત થયેલો, અને તરસથી વ્યાકુળ થયેલો માણસ, ઘણાં વરસોથી ભરેલા ગૂથકૂપ તરફ (શૈત્યકૂપ તરફ) જાય છે, ખીજો કોઈ દેખતો માણસ તેને જોઈને કહે કે આ માણસ આ રસ્તે જતાં તે શૈત્યકૂપમાં જઈને પડશે. પછી તે દેખતો માણસ ખરેખર જ શૈત્યકૂપમાં પડેલા તે માણસને દુઃખ ભોગવતો જુએ છે. તે રીતે આ માણસ પાપકર્મો કરીને તિરચ્છાનયોનિમાં જન્મ પામ્યો છે એમ હું જાણું છું. કોઈ તડકાથી તપ્ત થયેલો અને તરસથી વ્યાકુળ થયેલો માણસ ઊંચી જગ્યા ઉપર ઊગેલા, ઝોઝી છાયાવાળા, વૃક્ષ તરફ જાય છે. તેને જોઈને દેખતો માણસ કહે છે કે, આ તે વૃક્ષે જનારા રસ્તા ઉપર છે. પછી ખરેખર જ તે વૃક્ષની નીચે જઈને દુઃખ ભોગવતા તે મનુષ્યને દેખતો માણસ જુએ છે. તે રીતે કોઈ મનુષ્ય પૈતૃવિષય તરફ જનારા રસ્તા ઉપર છે, અને પછી તે ત્યાં જન્મીને દુઃખ ભોગવે છે, એ હું દિવ્ય ચક્ષુથી જોઉં છું. તડકાથી તપ્ત થયેલો અને તરસથી વ્યાકુળ થયેલો કોઈ માણસ. મેદાનમાં વૃદ્ધિ પામેલા ઘાડી છાયાવાળા વૃક્ષને રસ્તે.

જાય છે. દેખતો મનુષ્ય તેને જોઈને કહે છે કે, આ માણસ તે વૃક્ષના માર્ગે છે; અને પછી તે દેખતો માણસ તે મનુષ્યને તે વૃક્ષ નીચે ખેડેલો અથવા તો મુખપૂર્વક ઉઘાડેલો જુએ છે. તે રીતે કોઈ માણસ મનુષ્યોનાં તરફ જનારાં કર્મો કરે છે, અને મરણોત્તર ખરેખર જ મનુષ્યોનાં જન્મ્યો છે, એમ હું દિવ્ય ચક્ષુથી જાણું છું. કોઈ માણસ ઉત્તમ મહેલનો રસ્તો લે છે. દેખતો માણસ તેને જોઈને કહે છે કે, આ તે પ્રાસાદના માર્ગે છે, અને પછી ખરેખર જ તેને તે પ્રાસાદમાં મુંદર દીવાનખાનામાં ઉત્તમ પદાંગ ઉપર નિરાંતે ખેડેલો કે નિરાંતે સૂતેલો જુએ છે. તે રીતે કોઈ માણસ સ્વર્ગે લઈ જનારાં કર્મો કરે છે, અને મરણોત્તર ખરેખર જ તે લોકમાં તે જન્મ્યો છે, તે હું દિવ્ય ચક્ષુથી જાણું છું. ખીજો કોઈ તડકાથી તપેલો અને તરસથી વ્યાકૂળ થયેલો માણસ એક રમણીય તળાવને રસ્તે જાય છે. તેને જોઈને દેખતો માણસ કહે છે કે, આ માણસ ચોકસ તે તળાવે જશે; અને પછી ત્યાં જઈને તે તળાવમાં સ્નાન કરીને અને પાણી પીને, તે તળાવના કિનારા ઉપરના ખાગમાં નિરાંતે ખેડેલો અથવા તો સૂતેલો છે, એમ તે દેખતા માણસના જ્ઞેવામાં આવે છે. તે રીતે કોઈ માણસ નિર્વાણ તરફ લઈ જનારાં કર્મો આચરે છે, અને પછી આ જ જન્મમાં તે નિર્વાણ પામ્યો છે, એ હું દિવ્ય ચક્ષુથી જોઉં છું. આ બધી વસ્તુઓ હું જાણતો હોવા છતાં આર્થોને શોભે એવું લોકોત્તર જ્ઞાન મારામાં નથી, એમ જે કહે છે, અને આ વચનનો અને આવા વિચારનો ત્યાગ કરતો નથી તે અવસ્ય નરકે જવાનો છે.

“હે સારિપુત્ર, મેં (ઘણાં જન્મો પહેલાં) ચાર જાતનું તપ કર્યું છે. હું તપસ્વી થયો છું; રુદ્ધ થયો છું; જુગુપ્સી થયો છું; અને એકાન્તવાસી થયો છું;

“હું નગ્ન હતો, આચારનું અવલંબન કરતો નહિ, હાથ ઉપર જ લિક્ષા લઈને ખાતો હતો, એમ જો કોઈ કહેતું કે આવો, ખેસો અથવા જરા ઊભા રહો, તો હું તે સાંભળતો નહિ, મારી પાસે આણેલું કે કોઈએ મારા માટે તૈયાર કરેલું અન્ન હું સ્વીકારતો નહિ, મને કોઈ આમંત્રણ કરે તો હું જતો નહિ, વાસણમાં આણેલું અન્ન હું લેતો નહિ, ઉંજરાની, લાકડીની કે સાંખેલાની પેલી તરફ ઊભા રહીને આપેલું અન્ન હું ગ્રહણ કરતો નહિ, સ્ત્રીપુરુષ જન્મવા બેઠાં હોય ત્યારે તેમાંથી એકે જીને ઊભા થઈ આપેલી લિક્ષા હું લેતો નહિ, ગર્ભિણી સ્ત્રી, છોકરાને ધવરાવતી સ્ત્રી અને પુરુષની સાથે એકાન્ત સેવતી સ્ત્રીની પાસેથી અન્ન લેતો નહિ, નેવાં પડતાં હોય એવી જગ્યાએ જીભો રહીને, ફૂતરાની પાસે જીભો રહીને કે જ્યાં ઘણી માખીઓ હોય એવી જગ્યાએ જીભો રહીને હું લિક્ષા લેતો નહિ, મત્સ્ય, માંસ, સુરા વગેરે ગ્રહણ કરતો નહિ, એક જ ઘેર લિક્ષા માગીને એક જ કોળિયો અન્ન હું ખાતો, બે ઘેર લિક્ષા માગીને બે કોળિયા કે સાત ઘેર લિક્ષા માગીને સાત કોળિયા અન્ન હું ખાતો, એક પળાથી, બે પળાથી કે સાત પળાથી હું મારો નિર્વાહ ચલાવતો. એક દિવસે એકવાર, બે દિવસે એકવાર, સાત દિવસે એકવાર, કે પંદર દિવસે એકવાર જન્મતો, એકલી શાકલાજી ખાઈને હું રહેતો, શામાક અથવા નીવાર આ (અરણ્યનાં) ધાન્ય ખાઈને હું રહેતો, ચમારે નાખી દીધેલા ચામડાના કટકા ખાતો, શેવાળ,

ફેસડી -અથવા ખાતના ઓસામણ ઉપર ખાઝી ગયેલું પડ ખાતો, ખોળ(વિષ્ણક), ખડ અથવા ગોમય (જાણી)ખાઈને જ પડયો રહેતો, અથવા વનમાંના કંદમૂળ ખાઈને જ ગુળરો કરતો, શણનાં વસ્ત્રો, મિશ્ર વસ્ત્રો, પ્રેત ઉપરનાં વસ્ત્રો, અથવા રસ્તામાં પડેલાં ચીથરાનાં વસ્ત્રો ધારણ કરતો, વઢકલ, અન્નિનચર્મ, દર્ભની સાદહી, જાડની જાલ, અથવા લાકડાના પાટિયાથી જ મારું શરીર હું ઢાંકતો, માણસના વાળનો કામળો, ઘોડાના વાળનો કામળો, અથવા ધૂવડની પાંખોનો કામળો ધારણ કરતો, આંખોના અને દાઢીના વાળ ખેંચી કાઢવાના પ્રતનું આચરણ કરતો, ઊભા રહેવાનું પ્રત કરતો, ઉભડક ખેસવાનું પ્રત કરતો, કાંટાની શય્યા ઉપર સૂવાનું પ્રત કરતો, અથવા ત્રિકાલસ્નાન કરવાનું પ્રત કરતો. આ રીતે અનેક રીતે હું દેહદંડનનું પ્રત આચરતો. આવી મારી તપશ્ચર્યા હતી.

“હવે હું રુક્ષ કેવી રીતે હતો તે કહું. અનેક વર્ગોની ધૂળ મારા શરીર ઉપર એકઠી થઈ હતી; ધૂળનો થર જ મારા શરીર ઉપર થયો હતો; જેમ કેઈં તિંદુક વૃક્ષનું ફૂંડું ધૂળથી ભરેલું હોય, તે રીતે હું ધૂળથી ભરેલો હતો, અને મને એમ લાગતું નહોતું, કે આ ધૂળ હું જાતે મારા હાથ વતી ખંખેરી નાખીશ, અથવા ખીન્ને કોઈ હાથ વતી ખંખેરશે. આવી મારી રુક્ષતા હતી.

“હવે હું જુગુપ્સી કેમ હતો તે કહું. હું ખડ કાળજીપૂર્વક આવતોજતો, પાણીના ટીપા ઉપર પણ મારી દયા હતી, નાનાંનાનાં પ્રાણી પણ મારા હાથે નાશ ન પામે, એવી હું કાળજી રાખતો. આવી મારી જુગુપ્સિતા હતી.

“હવે હું એકાન્તવાસી કઈ રીતે હતો તે કહું. હું કોઈ જંગલમાં રહેતો હોઈ ત્યારે, કોઈ ગોવાળ, કઠિયારો કે જંગલમાં કામ કરનારો માણસ મારી નજરે ચડતો, તો હું તે અરણ્યમાંથી ખીજા ગહન અરણ્ય તરફ ભાગતો; કારણ મારી ધચ્છા હતી કે તેઓ મને ન જુઓ અને હું તેમને ન જોઉં. જેમ કોઈ વનમૃગ માણસોને જોઈને નાસવા માંડે તેમ જ હું મનુષ્યોને જોઈને નાસતો. આવો મારો એકાન્તવાસ હતો.

“જંગલમાં જે જગ્યાએ ગાયોને ખાંધતા તેવી જગ્યાએ, ગોવાળ તે ગાયોને ત્યાંથી ખીજા જગ્યાએ લઈ જાય તે પછી, હું જતો, અને તરુણ વાછરડાઓનું છાણ ખાતો. જ્યાં સુધી હું દિશાએ જતો, અને લઘુશંકા કરતો ત્યાં સુધી એ (સ્વશરીરમાંથી નીકળેલા) પદાર્થો ઉપર જ મારો નિર્વાહ ચલાવતો. આવું મારું મહાવિકટ ભોજન હતું.

“એકાદા અત્યંત લયાનક જંગલમાં હું પ્રવેશ કરતો. જે કોઈ સકામ મનુષ્યો તે જંગલમાં જતા તેમના શરીરે રોમાંચ ખડાં થતાં. ટાઢના દિવસોમાં જ્યારે રાત્રે આકળ પડવાની સરખાત થતી ત્યારે હું ખુદ્ધા મેદાનમાં આવીને બેસતો, અને દિવસે ગહન આડીમાં રહેતો. ભરઉનાળામાં દિવસે ખુદ્ધા મેદાનમાં બેસતો અને રાત્રે આડીમાં રહેતો. તે વખતે મને આ અશ્રુતપૂર્વ ગાથા સૂઝી :

સોતત્તો સોસીનો ઈકો મિસનકે વને ।

નગ્નો ન ચગિમાસીનો વેસનાપમુતો મુનીતિ ॥

(ખૂંચ તપેલો અને ખૂંચ પલળેલો, બયંકર અરણ્યમાં એકલો રહેનારો, નગ્ન અને અગ્નિ પાસે ન હોય એવો મુનિ પ્રાપ્તવ્યની શોધમાં દક્ષ છે.)

“શ્મશાનમાં જઈને મનુષ્યોનાં હાડકાંનું ઓશીકું કરીને હું સૂતો. ત્યાં ગ્રામ્ય જનો મારી પાસે આવીને મારા ઉપર થુંકતા, પેશાબ કરતા, ધૂળ ફેંકતા, અથવા તો કાનમાં સળીઓ ભરાવીને મારી મસ્કરી કરતા. પણ તેઓ સંબંધે મારા મનમાં બિલકુલ ખરાબ વિચાર આવ્યો નહિ. આવી મારી ઉપેક્ષા હતી.

“કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો પ્રતિપાદન કરે છે કે, આહારથી જ શુદ્ધિ છે. તેઓ બેર, મગ, તલ અથવા ચોખ્ખા ઉપર પોતાનો નિર્વાહ કરે છે; બેરના, મગના, તલના કે ચોખ્ખાના જ પદાર્થો ખાઈને તેઓ નિર્વાહ ચલાવે છે. આ બધું મેં કરી જોયું છે. એક જ બેર, એક જ મગ, એક જ તલનો દાણો કે એક જ ચોખ્ખાનો દાણો ખાઈને મેં ચલાવ્યું છે. કાઈને કદાચ એમ લાગવાનો સંભવ છે કે તે કાળે આ પદાર્થો બહુ મોટા હતા, તો અહીં એટલું જ કહેવું જરૂરી છે, કે આ પદાર્થોનો આકાર આજકાલના કરતાં તે વખતે મોટો નહોતો. ત્યારે હું એક બેર, એક મગ, એક તલ કે એક ચોખ્ખાનો દાણો ખાઈને ચલાવતો, ત્યારે મારું શરીર અત્યંત કૃશ થતું. આસીતિકવસ્ત્રી કે કાલવસ્ત્રીની ગાંડો જેવું મારું શરીર બેડાળ દેખાતું; ઊંટના પગ જેવી મારી કમર થતી; તરાકની બનાવેલી માળાની જેવી મારી પીઠની કોણ દેખાતી; જૂના ધરના વાંસની જેમ મારી પાંસળાઓ ખલળા જતી; પાણીમાં પડતા તારાઓના પ્રતિબિંબની માફક મારી આંખો ઊંડી ગયેલી દેખાતી; કડવી તુંબડી કાચી જ કાપીને તડકે સૂકવવાથી જેમ કરમાઈ જાય છે, સૂકાઈ જાય છે, તેવી રીતે મારી માયાની ચામડી કરમાઈ ગઈ હતી; પેટ દબાવવા

માટે હું હાથ પેટ-ઉપર દાખતો ત્યાં મારા હાથમાં પીઠની કરોડ જ આવતી; પીઠની કરોડ દાખવાનો પ્રયત્ન કરતાં પેટ જ હાથ આવતું; એટલે પેટ અને પીઠ એક થઈ ગયાં હતાં; શૌચ કરવા કે લઘુસાંકા કરવા ખેસતાં ત્યાં જ પડી જતો; શરીર ઉપર હાથ ફેરવતાં શરીર ઉપરના રોમ ખરી પડતા. આ ઉપોપણોને લીધે મારી આવી સ્થિતિ થતી.

“ કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો સંસારથી (સર્વ યોનિમાં જન્મ લઈને) શુદ્ધિ થાય છે, એમ પ્રતિપાદન કરે છે. પરંતુ એવી એક પણ યોનિ નથી કે જેમાં મેં જન્મ ન લીધો હોય. એક શુદ્ધાવાસ દેવલોક સિવાય બીજી બધી યોનિઓમાં મેં જન્મ લીધો છે. શુદ્ધાવાસલોકમાં હું જન્મ્યો હોત તો ઇહલોકમાં હું ફરીવાર ન આવત.

“ યસથી શુદ્ધિ થાય છે એમ કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો પ્રતિપાદન કરે છે. પણ એવો એક પણ યસ બ્રાહ્મી નથી કે પૂર્વજન્મમાં ક્ષત્રિય રાજા થઈને કે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ થઈને મેં ન કર્યો હોય.

“ અભિપૂર્ણથી શુદ્ધિ થાય છે એમ કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો પ્રતિપાદન કરે છે. પણ એવો એકે અભિ નહિ મળે, કે પૂર્વજન્મમાં ક્ષત્રિયરાજા થઈને કે શ્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ થઈને મેં ન પૂજ્યો હોય.

“ કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો એમ પ્રતિપાદન કરે છે, કે મનુષ્યબ્રાહ્મી જ્યાં સુધી જીવાન હોય છે ત્યાં સુધી તેની પ્રજ્ઞા તીવ્ર હોય છે, પણ તે જ વૃદ્ધ થયા પછી—એંશી નેવું કે સો વરસનો થયા પછી—તેની પ્રજ્ઞા ક્ષીણ થતી જાય છે. પણ આજે હું એંશી વરસનો વૃદ્ધ છું, અને ધારો કે, સો વર્ષો

શ્રવનારા સ્મૃતિ, ગતિ, ધૃતિથી યુક્ત એવા મારા ચાર શિષ્યો સ્મૃત્યુપરધાન સંબંધે મને પ્રશ્ન પૂછે, તો તેના પ્રશ્નોના જવાબો હું આપતો જઈશ. આખો દિવસ તેઓ આ કામ કરે તોપણ તથાગતનો ધર્મોપદેશ પૂરો થવાનો નથી. તે ચારે શિષ્યો સો વરસ શ્રવીને મૃત્યુ પામે તોપણ તથાગતનું ધર્મવ્યાખ્યાન અધૂરું જ રહેવાનું. હે સારિપુત્ર, મંચક ઉપર બેસારીને મને લઈને તમે ગામેગામ ફરશો તોપણ મારો ધર્મોપદેશ પૂરો થવાનો નથી. જ્ઞાની પ્રાણી પુષ્કળ લોકોના કલ્યાણ માટે, દેવોના અને મનુષ્યોના હિત માટે, સુખ માટે ઇલ્લલોકમાં જન્મ્યો છે, એમ જો કોઈના સંબંધમાં બોલવું હોય તો તે મારા માટે જ કહી શકાય એમ છે.”

તે વખતે આયુષ્માન નાગસમાલ શુદ્ધ ભગવાનની પાછળ તેમને પવન નાખતો બિભો હતો. તે બોલ્યોઃ “ભદ્રન્ત, આપનો આ ઉપદેશ બહુ આશ્ચર્યકારક છે. તે સાંભળીને હું રોમાંચિત થયો છું. આનું નામ શું?” ભગવાને જવાબ આપ્યો, “એમ જો હોય તો તું આને લોમહર્ષપર્યાય કહેજે.”

આ પ્રમાણે ભગવાન બોલ્યા. આયુષ્માન નાગસમાલે મુદિત મનથી તેનું અલિનંદન કર્યું.

ટીકા

વૈશાલી વનજીઓના રાજ્યની રાજધાનીનું નગર હતું. આ રાજ્ય મગધ દેશની ઉત્તરમાં આવેલું હતું. તે મહાનનસંતાક હતું. વનજીઓની સ્વારીઓ ન થાય એ હેતુથી રાજ અનતશત્રુએ પાટલીપુત્ર (પટણા) વસાવ્યું. મહાપરિનિબ્બાસુતમાં આ વનજીઓ સંબંધેની ઘણી માહિતી આપેલી છે. બુદ્ધશૈયાચાર્યે આ (મહાસીહનાદ)સુતની અટ્ટકથામાં આ વનજીઓની ઉત્પત્તિની વિચિત્ર દંતકથા આપી છે. તેનો સારાંશ: વારાણસીરાજની રાણીને પ્રસૂતિ વખતે માંસનો લોચો ન આવતયો. તેને સોનાના દાળડામાં મૂકીને ગંગામાં તરતો મૂક્યો. પાણીના પ્રવાહમાં તરતંતરતું તે પાત્ર એક તપસ્વીને હાથ આવ્યું. તેણે તે હવાડીને જોયું, તો તેમાં તેણે તાજે માંસનો ગોળો જોયો. ખાલી માંસ હોત તો સડી જત, એમ લાગવાથી તેણે તે માંસના ગોળાનું સારી રીતે પ્રતિપાલન કર્યું. પછી ક્રમશઃ તે ગર્ભ પરિપક્વ થયો, ને તેમાંથી એક પુત્ર અને એક પુત્રી ઉત્પન્ન થયાં. તે તપસ્વીએ તેમને દૂધ પાઈને હેંચ્યાં. તેમના પેટમાં ગયેલા આ દૂધ વગેરે પદાર્થો સ્પષ્ટ નજરે આવતા, અથવા તો તે જન્મેની ચામડી ચોંટલી હતી એટલે તેમને લિચ્છવિ (લિન્ન+છવિ) એકું નામ અપાયું. તે જન્મે જ્યારે મોટાં થયાં ત્યારે તે તપસ્વીએ આસપાસ રહેતા ગોવાળિયાઓને તે બાલકો સોંપ્યાં, અને સાથેસાથે તેણે એવી ઇચ્છા બતાવી કે તે જન્મે જ્યારે ઉમરલાયક થાય ત્યારે તેમને પરણાવવાં, અને તે પ્રદેશનું રાજ્ય પછુ તે જન્મેને સોંપવું. ગોવાળિયાનાં છોકરાં સાથે રમતાં રમતાં જ્યારે તકરાર થતી ત્યારે આ જન્મે તેમને મારતાં. તે છોકરાં પોતાનાં માબાપો પાસે જ્યારે આવી ફરિયાદ લઈ જતાં ત્યારે તે ગોવાળ માબાપો તેમને કહેતાં, તે જન્મેને તમે છોડી દો (વિજિતવ્યા ઇમે).” તે ઉપરથી તેમનું નામ વનજી પડ્યું. ઉમરલાયક થવા પછી તે જન્મેનું જગત થયું, અને ગોવાળોએ તેમનો રાજ્યાભિષેક કર્યો. તેમની શત્રુતિને પછુ પછી વનજી અથવા લિચ્છવી નામ અપાયું.

આ દંતકથા ઉપરથી એવું અનુમાન નીકળી શકે છે કે, વનજીઓના પૂર્વજો કોઈ ફરનારા (nomadic) ગોપાલવૃત્તિવાળા માણસો હશે. વ્રજ એટલે જવું, એ ધાતુમાંથી આ સજ્જ ઉત્પન્ન થયો હોવો જોઈએ. લિચ્છવી નામ આ ગોપાલવૃત્તિવાળા માણસોની ટાળીને કેમ અપાયું તે કહી શકાતું નથી. અફૂંકયામાં આપેલી વનજીઓની વ્યુત્પત્તિ વિચિત્ર જણાય છે. વનજીઓને મહત્તા મળે એ જ ઉદ્દેશ ફક્ત આ દંતકથાનો હોવો જોઈએ.

મહાસીહનાદસુત્તની ટીકા સમાપ્ત

મહાદુઃખકબંધસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા, ત્યારે કેટલાક લિક્ષુઓ સવારના પહોરમાં શ્રાવસ્તીમાં લિક્ષા સેવા ગયા. તે વહેલા નીકળ્યા હોવાથી રસ્તામાં એક પરિવ્રાજકના આરામમાં ગયા. તે પરિવ્રાજકોને કુશલ-પ્રશ્નાદિ પૂછીને એક બાજુએ બેઠા. ત્યારે તે પરિવ્રાજકોએ લિક્ષુઓને પૂછ્યું, “હે બંધુઓ, શ્રમણ ગોતમ વિપ્યેનો, રૂપેનો અને વેદનાઓનો નાશ કરવાનું કહે છે. અમે પણ એ જ કહીએ છીએ. પણ અમારા અને શ્રમણ ગોતમના પંથમાં કેર શા ?”

મહાદુઃખકબંધસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જોતવનમાંના અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા, ત્યારે કેટલાક લિશ્તુઓ સવારના પહોરમાં શ્રાવસ્તીમાં લિક્ષા લેવા ગયા. તે વહેલા નીકળ્યા હોવાથી રસ્તામાં એક પરિવ્રાજકના આરામમાં ગયા. તે પરિવ્રાજકોને કુશલ-પ્રશ્નાદિ પૂછીને એક બાજુએ બેઠા. ત્યારે તે પરિવ્રાજકોએ લિશ્તુઓને પૂછ્યું, “હે બંધુઓ, શ્રમણુ ગોતમ વિષયોનો, રૂપોનો અને વેદનાઓનો નાશ કરવાનું કહે છે. અમે પણ એ જ કહીએ છીએ. પણ અમારા અને શ્રમણુ ગોતમના પંથમાં ફેર શો?”

તે પરિવ્રાજકોનું બાપણુ સારું છે કે ખરાબ છે એવું કશું ન કહેતાં, ભગવાનની પાસેથી જ આ વસ્તુનો ખુલાસો કરી લેવાના હેતુથી તે લિશ્તુઓ ત્યાંથી ચાલતા થયા. શ્રાવસ્તીમાં લિક્ષા ગ્રહણ કર્યા પછી ભોજન પૂરું થયા બાદ તેમણે ભગવાનની મુલાકાત લીધી, અને નમસ્કાર કરીને આ વાત નિવેદન કરી. ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “આવો પ્રશ્ન

જે પરધર્મીઓ તમને પૂછે, તો તમારે તેમને સામું પૂછવું કે વિષયોનો આસ્વાદ (સ્વાદ) કયો, વિષયમાં આદીનવ (દોષ) કયો, અને વિષયમાંથી નિસ્સરણ (મુક્તિ) કયું? રૂપોનો આસ્વાદ કયો, આદીનવ કયો અને નિસ્સરણ કયું? વેદના-ઓનો આસ્વાદ કયો, આદીનવ કયો અને નિસ્સરણ કયું? તમે આવો પ્રશ્ન પૂછશો એટલે પરધર્મીઓ આનો જવાબ જ આપી શકવાના નથી. કારણ કે, આ તેમનો વિષય નથી. તથાગત, તથાગતનો શ્રાવક અથવા તેમની પાસે શીખેલા ખીન્ન કોઈ સિવાય આ પ્રશ્નોના જવાબ આપનાર પ્રાણી મળવો મુશ્કેલ છે.

‘હે ભિક્ષુઓ, વિષયોનો આસ્વાદ કયો એ હું કહું. પાંચ વિષયો છે: આંખને પ્રિય લાગનારાં રૂપો, કાનને મધુર લાગનારા શબ્દો, ઘ્રાણને મધુર લાગનારી ગંધ, જીભને મધુર લાગનારા સ્વાદ, અને ત્વચાને પ્રિય લાગનારા સ્પર્શ પદાર્થ. આ પાંચે વિષયોથી ઉત્પન્ન થતું સુખ એ વિષયોનો આસ્વાદ છે.

“પણ વિષયોનો આદીનવ શું? કોઈ ગૃહસ્થ ખેતી, વેપાર, ગોરક્ષા, સિપાઈગીરી, રાજકર્મ વગેરે ધંધા કરીને પોતાનો ઉદરનિર્વાહ કરે છે; ટાઢ, તડકો, જૂખ, તરસ વગેરેની મુશ્કેલીઓ સહન કરીને તેને આ ધંધા કરવા પડે છે. કેવળ વિષયપ્રાપ્તિ માટે તે આ બધી મહેનત કરે છે. આ વિષયોનો આદીનવ છે. વારુ, જે કદાચ તેને ધંધામાં નિષ્પણતા મળે તો શોકાકુલ થઈને તે રુદન કરતો બેસે છે, મોઢથી વ્યથ થાય છે, મારો પ્રયત્ન વૃથા ગયો, મારી મહેનત નકામી ગઈ, એમ તે કહે છે. આ પણ વિષયોનો આદીનવ છે. ધારો કે, સુદૈવે કરીને તે ધંધામાં સફળ થયો. તો પોતાની

તેને જોઈ એ, તો તેની કેડ નમી ગઈ હોય છે, હાથમાં લાકડી લઈને તેને ટેકેટેકે ધૂજતી ધૂજતી ચાલતી હોય છે, દાંત પડી ગયેલા હોય છે, વાળ પાડી ગયા હોય છે, ડોક ધૂજ્યા કરે છે, શરીરે કરચલીઓ પડી ગયેલી હોય છે; આવી સ્થિતિમાં તેનું તે સૌંદર્ય નષ્ટ થઈને તેના શરીરમાં આદીનવ ઉપસ્થિત નથી થયો શું?”

ભિક્ષુઓ બોલ્યા, “હા, ભદ્રન્ત.”

“હે ભિક્ષુઓ, આ જ રૂપોનો આદીનવ છે.

“વળી તે જ તરુણ સ્ત્રી માંદી પડીને પોતાના જ મલમૂતમાં સખડયા કરે, ખીજ તેને ઉઠાડે એવી સ્થિતિમાં આવી પડે, તો તેનું રૂપ નાશ પામીને ત્યાં આદીનવ ઉપસ્થિત થયો નથી શું?”

“હા, ભદ્રન્ત.”

“આ પણ રૂપોનો આદીનવ છે.”

“વળી, હે ભિક્ષુઓ, તે જ યુવાન સ્ત્રીના મૃત શરીરને જો સ્મશાનમાં નાખી દેવામાં આવે, અને જો તે શરીર સૂઈ ગયેલું, ભૂરું થઈ ગયેલું, પરુથી ભરાઈ ગયેલું જોવામાં આવે અથવા કાગડા, ગીધ વગેરે પક્ષીઓ, શિયાળ, કૂતરાં વગેરે પશુઓ કે નાના પ્રકારના કીડાઓ તે શરીર ફાલી ખાવા માંડે, અથવા તે શરીરનું માંસલોહીથી ભરેલું ખાલી હાડ-પિંજર જ બાકી રહે, અથવા લોહીમાંસ વગરનું જ બાકી

લિક્ષુઓ ખોલ્યા, “ હા, લદન્ત.”

લગવાન ખોલ્યા, “ હે લિક્ષુઓ, આ પણ રૂપોનો આદીનવ છે. હવે રૂપોનું નિસ્સરણ શું એ કહું. રૂપોનો છંદ છોડવો, રૂપોના છંદનો નાશ કરવો, એ રૂપોનું નિસ્સરણ છે.

“જે કોઈ શ્રમણ અથવા બ્રાહ્મણ પોતે રૂપોનાં આસ્વાદ, આદીનવ, અને નિસ્સરણ જાણતા નથી, તેઓ જાતે રૂપો છોડી દે અથવા ખીજને તેમ કરવા ઉપદેશ કરે એ અસંભવિત છે. પણ જેઓ આ વસ્તુ જાણે છે, તેઓ જાતે રૂપોનો ત્યાગ કરે અને ખીજઓને તે રસ્તે દોરે એ સંભવિત છે.

“હે લિક્ષુઓ, વેદનાઓનો આસ્વાદ કયો? કોઈ લિક્ષુ કામવાસના અને અકુશલ વિચારોથી મુક્ત થઈને વિતર્ક વિચારમુક્ત, એકાન્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રીતિમુખવાળું પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. તે વખતે તે પોતાની જાતને કે ખીજને ત્રાસ પહોંચાડવાનો વિચાર મનમાં લાવતો નથી; અને આ વેદના કરતાં ખીજ કોઈ સામાન્ય વેદના શ્રેષ્ઠ હોઈ શકતી નથી. તે લિક્ષુ વળી ખીજનું; ત્રીજું અને ચોથું; એમ ચારે ધ્યાન સાધ્ય કરી લે છે; ત્યારે તેનું મન પોતાની જાતને કે ખીજને ત્રાસ પહોંચાડવાના વિચારથી મુક્ત હોય છે; અને તેની તે વેદના સામાન્ય વેદના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; અને બધી વેદનાઓના આસ્વાદમાં આ વેદનાનો આસ્વાદ શ્રેષ્ઠ છે.

“પરંતુ વેદનાઓનો આદીનવ શું? આ બધા પ્રકારની વેદના અનિત્ય છે, બદલાનારી છે, દુઃખકારક છે; આ જ

તેને જોઈએ, તો તેની કેડ નમી ગઈ હોય છે, હાથમાં લાકડી લઈને તેને ટકેટકે ધૂજતી ધૂજતી ચાલતી હોય છે, દાંત પડી ગયેલા હોય છે, વાળ પાકી ગયા હોય છે, ડાક ધૂજ્યા કરે છે, શરીરે કરચલીઓ પડી ગયેલી હોય છે; આવી સ્થિતિમાં તેનું તે સૌંદર્ય નષ્ટ થઈને તેના શરીરમાં આદીનવ ઉપસ્થિત નથી થયો શું?”

લિક્ષુઓ બોલ્યા, “હા, ભદ્રન્ત.”

“હે લિક્ષુઓ, આ જ રૂપોનો આદીનવ છે.

“વળા તે જ તરુણ સ્ત્રી માંદી પડીને પોતાના જ મલમૂત્રમાં સખડયા કરે, બીજા તેને ઉઠાડે એવી સ્થિતિમાં આવી પડે, તો તેનું રૂપ નાશ પામીને ત્યાં આદીનવ ઉપસ્થિત થયો નથી શું?”

“હા, ભદ્રન્ત.”

“આ પણ રૂપોનો આદીનવ છે.”

“વળા, હે લિક્ષુઓ, તે જ યુવાન સ્ત્રીના મૃત શરીરને જો સ્મશાનમાં નાખી દેવામાં આવે, અને જો તે શરીર સૂજી ગયેલું, ભૂરું થઈ ગયેલું, પરુથી ભરાઈ ગયેલું જોવામાં આવે અથવા કાગડા, ગીધ વગેરે પક્ષીઓ, શિયાળ, કૂતરાં વગેરે પશુઓ કે નાના પ્રકારના કીડાઓ તે શરીર ફાલી ખાવા માંડે, અથવા તે શરીરનું માંસલોહીથી ભરેલું ખાલી હાડપિંજર જ બાકી રહે, અથવા લોહીમાંસ વગરનું જ બાકી રહે, તેનાં હાડકાં આડાંઅવળાં પડેલાં હોય, અથવા એક વરસ થયા પછી તે હાડકાં સફેદ દેખાવા લાગે, ચૂરેચૂરા થઈ ગયેલાં લાગે, તો આ લિન્નભિન્ન સ્થિતિમાં તેનું તે સૌંદર્ય નાશ પામીને આદીનવ પ્રાદુર્ભૂત નથી થયો શું?”

લિક્ષુઓ બોલ્યા, “હા, ભદ્ર-ત.”

ભગવાન બોલ્યા, “હે લિક્ષુઓ, આ પણ રૂપોનો આદીનવ છે. હવે રૂપોનું નિસ્સરણ શું એ કહું. રૂપોનો છંદ છોડવો, રૂપોના છંદનો નાશ કરવો, એ રૂપોનું નિસ્સરણ છે.

“જે કોઈ શ્રમણ અથવા બ્રાહ્મણ પોતે રૂપોનાં આસ્વાદ, આદીનવ, અને નિસ્સરણ બાળતા નથી, તેઓ જાતે રૂપો છોડી દે અથવા બીજાને તેમ કરવા ઉપદેશ કરે એ અસંભવિત છે. પણ જેઓ આ વસ્તુ બાળે છે, તેઓ જાતે રૂપોનો ત્યાગ કરે અને બીજાઓને તે રસ્તે દોરે એ સંભવિત છે.

“હે લિક્ષુઓ, વેદનાઓનો આસ્વાદ કયો? કોઈ લિક્ષુ કામવાસના અને અકુશલ વિચારોથી મુક્ત થઈને વિતર્ક વિચારમુક્ત, એકાન્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રીતિમુખવાળું પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. તે વખતે તે પોતાની જાતને કે બીજાને ત્રાસ પહોંચાડવાનો વિચાર મનમાં લાવતો નથી; અને આ વેદના કરતાં બીજી કોઈ સામાન્ય વેદના શ્રેષ્ઠ હોઈ શકતી નથી. તે લિક્ષુ વળી બીજું; ત્રીજું અને ચોથું; એમ ચારે ધ્યાન સાધ્ય કરી લે છે; ત્યારે તેનું મન પોતાની જાતને કે બીજાને ત્રાસ પહોંચાડવાના વિચારથી મુક્ત હોય છે; અને તેની તે વેદના સામાન્ય વેદના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે; અને બધી વેદનાઓના આસ્વાદમાં આ વેદનાનો આસ્વાદ શ્રેષ્ઠ છે.

“પરંતુ વેદનાઓનો આદીનવ શું? આ બધા પ્રકારની વેદના અનિત્ય છે, બદલાતારી છે, દુઃખકારક છે; આ જ

વેદનાનો આદીનવ છે. વેદનાઓનો છંદ છોડવો, વેદનાઓના છંદનો નાશ કરવો, એ વેદનાનું નિસ્સરણ છે.

“જે કોઈ શ્રમણુબ્રાહ્મણ આ રીતે વેદનાઓનાં આસ્વાદ, આદીનવ અને નિસ્સરણ જાણતા નથી, તે જાતે વેદનાઓનો ત્યાગ કરે કે જીજ્ઞાસે તેમ કરવાનો યોગ્ય માર્ગ જતાવે, એ અસંભવિત છે, પણ જે કોઈ વેદનાઓનાં આસ્વાદ, આદીનવ અને નિસ્સરણ યથાર્થ રીતે જાણે છે, તે જાતે વેદનાઓનો ત્યાગ કરે અને જીજ્ઞાસે તે માટે યોગ્ય માર્ગ જતાવે, એ સંભવિત છે.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. તે લિશ્તુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાકુઃખકખધસુત સમાપ્ત

ચૂળદુકખકખંધસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શાક્ય દેશમાં કપિલવસ્થુના નિઝાધારામમાં રહેતા હતા. તે વખતે મદાનામ શાક્ય તેમની પાસે આવ્યો, અને નમસ્કાર કરીને એક ખાલુએ બેઠો અને બોલ્યો, “ભગવન, લોભ દેવ અને મોહ એ ચિત્તના ઉપક્રમેશો છે, એ હું આપના ઉપદેશથી જાણું છું, છતાં કોઈકોઈવાર આમાંનો કોઈ એક મનોધર્મ મારા મનને દરાવે છે; ત્યારે મને એમ લાગે છે કે મારા મનની કઈ એવી પ્રવૃત્તિ નષ્ટ નથી થઈ કે જેથી લોભ, દેવ અને મોહ મારા મનને દરાવે છે?”

ભગવાન બોલ્યા, “હે મદાનામ, હજી તારા મનની એક એવી પ્રવૃત્તિ કાયમ છે કે જેનાથી લોભ, દેવ અને મોહ તારા મનને દરાવે છે. જો તે પ્રવૃત્તિ નષ્ટ થઈ હોત તો તું ગૃહસ્થધર્મમાં રહી હોત નહિ; અને વિવિધગુણનો ઉપભોગ ન લેત.

“વિવિધગુણમાં આસ્વાદ થોડો અને દુઃખ વધારે છે, એ વસ્તુ આર્થશ્રાવક સંપૂર્ણ રીતે સમજતો હોય છતાં, જ્યાં સુધી કામગુણ કરતાં એટલું સુખની તેને ખબર નથી દોતી

ત્યાં સુધી તે કામસુખ છોડી શકતો નથી. પણ જ્યારે તે વિપયસુખ કરતાં શ્રેષ્ઠ સુખ મેળવે છે ત્યારે તે તે વિપયો તરફ જતો નથી. સંબોધ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં હું પણ જાણતો હતો કે વિપયસુખમાં સુખ ઓછું છે અને દુઃખ વધારે છે. પણ તે સુખ કરતાં ઉચ્ચ પ્રકારનું સુખ હું જાણતો ન હોવાથી તે સુખ મેં છોડ્યું નહોતું. પણ જ્યારે શ્રેષ્ઠ પ્રકારનું સુખ મને હાથ લાગ્યું ત્યારે વિપયોથી હું પરાડ-સુખ થયો. હે મહાનામ, વિપયોનો આસ્વાદ કમો? (વગેરે ઉપરના સૂત્રમાં આવેલ બધી હકીકત અહીં પણ ગણવી. ત્યાં તે હકીકત લિક્ષુઓને ઉદેશીને આપેલી છે; અહીં તે મહાનામને ઉદેશીને આપેલી ગણવી).

“હે મહાનામ, એકવાર રાજગૃહ પાસે આવેલા ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર હું રહેતો હતો. તે વખતે ઈસિગિલિ પર્વતની તળેટીમાં કાલશિલા ઉપર કેટલાક નિગંઠ (નિર્ગથ=જૈન) જીભાં રહીને દેદદંડન કરતા હતા. તેથી તેમને અત્યંત દુઃખ થતું હતું. ત્યારે સાયંકાળે એકાંતમાંથી જીભાંને હું તેમની પાસે ગયો, અને તેમને ઉદેશીને મેં કહ્યું: ‘હે નિગંઠબંધુઓ, તમે આ દુઃખ કેમ અનુભવો છો?’

“તેઓ ખેડ્યા: ‘આયુષ્મન, નિગંઠ નાથપુત્ર સર્વજ સર્વદર્શી છે. તે, પોતે બધું જાણે છે, એવું પોતાને માટે દહેવરાવે છે. તે કહે છે: “હે નિગંઠો, તમે પૂર્વજન્મમાં પાપ કર્યું છે, તે આ દેદદંડનથી નાશ પામશે, અને દવે કાપા, વાચા અને મનથી તમે સંવૃત છો, એટલે દવે પછી પાપ થશે નહિ. આ રીતે તપ વડે પાછલાં પાપોનો નાશ કરવાથી અને ત્યારપછી તમારે હાથે પાપ ન થવાથી

કર્મોના ક્ષય થશે; કર્મક્ષયથી દુઃખનો ક્ષય, દુઃખક્ષયમાંથી વેદનાઓનો ક્ષય, અને વેદનાઓના ક્ષયમાંથી સર્વ દુઃખોનો નિરોધ થશે.' નાથપુત્રનો આ ઉપદેશ અમને ગમે છે, અને તેથી અમને આનંદ થાય છે.

“ હે મહાનામ, તે પછી મેં તે નિગંઠ લોકોને પૂછ્યું: ‘નિગંઠખંધુઓ, તમે પૂર્વજન્મમાં હતા કે નહોતા એ જાણો છો?’ નિ—ના. હું—તમે પાપ કર્યું છે કે નથી કર્યું એ જાણો છો? નિ—ના. હું—કયા પ્રકારનું પાપ કર્યું છે એ જાણો છો? નિ—ના. હું—આટલું દુઃખ પૂરું થયું અને આટલું બાકી રહ્યું એ જાણો છો? નિ—ના. હું—આલોકમાં જ પાપોનો નાશ કરી શકાય છે અને પુણ્યની પ્રાપ્તિ કરી શકાય છે, એ જાણો છો? નિ—ના. હું—જો આ વસ્તુઓ તમે નથી જાણતા તો, એમ કહેવું જોઈએ કે પૂર્વજન્મમાં અત્યંત ક્રૂર કર્મો આચરનારા ચોરચાંડાલાદિ લોકો જ આ જન્મમાં નિગંઠના ધર્મમાં પ્રવેશ કરે છે.

“ નિર્ઋથ બોલ્યા: આયુષ્મન ગોતમ, સુખથી સુખ પ્રાપ્ત થતું નથી, દુઃખથી સુખ મેળવવું જોઈએ. જો સુખથી સુખ પ્રાપ્ત થતું હોત તો સેનિય જિંજિસાર મગધરાજને વધારે સુખ મળત; તે આયુષ્માન ગોતમ કરતાં વધારે સુખી થાત.

“ મેં કહ્યું: તમે વિચાર કર્યા વગર આ બોલ્યા. જો તમે મને એમ પૂછ્યું હોત કે જિંજિસાર રાજા અને આયુષ્માન ગોતમ એ જન્મેમાં વધારે સુખી કોણ? તો તે વધારે શોભત. નિ—તો પછી અમારું બોલવું જવા દે. તમારા જન્મેમાં વધારે સુખી કોણ તે(તમે જ) કહો.

“મેં કહ્યું: તો પછી હું તમને જ પૂછું છું કે, જિંજિસાર રાજા દેહ હલાવ્યા સિવાય અને શબ્દ ઉચ્ચાર્યા સિવાય સાત દિવસ સુધી પૂર્ણ સુખ અનુભવશે ખરો? નિઃ—ના. હું—છ દિવસ, પાંચ દિવસ, ચાર દિવસ, ત્રણ દિવસ, બે દિવસ, એક દિવસ તે પૂર્ણ સુખ અનુભવશે ખરો? નિઃ—ના. હું—પણ હું દેહને ન હલાવતાં, શબ્દ ન ઉચ્ચારતાં એક દિવસ પૂર્ણ સુખ અનુભવી શકું છું; બે દિવસ, ત્રણ દિવસ, ચાર દિવસ, પાંચ દિવસ, છ દિવસ, સાત દિવસ પૂર્ણ સુખ અનુભવી શકું છું. તો પછી રાજા જિંજિસાર અને મારામાં કોણ વધારે સુખી એ (તમે જ) કહો. નિગંઠ બોલ્યા: જો એમ હોય તો કહેવું જોઈએ કે મગધરાજા કરતાં આયુષ્માન યોતમ જ વધારે સુખી છે.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી મહાનામ શાક્યે ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

ચૂળદુકખકખંધસુત સમાપ્ત

ટીકા

શાક્ય લોકોનું રાજ્ય કોસલ દેશની ઉત્તરે હિમાલયની તળેટીમાં આવેલું હતું. હાલ નેપાળી તરાઈમાં* ભગવાનપુર નામનું એક તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. તે ગામથી બે માઈલના અંતરે હુંગિનદેવી

* હિમાલયની તળેટીનો જે ફગદુપ પ્રદેશ નેપાળના તાલે છે, તે ભાગને નેપાળી તરાઈ કહેવામાં આવે છે.

નામની જગ્યા છે. આ જ જગ્યા તે બુદ્ધકાળનું હુંબિનીવન. અહીં બુદ્ધ ભગવાનનો જન્મ થયો હતો. અહીંથી પૂર્વમાં ચૌદ માઈલના અંતર હપર નિગ્લિવા નામનું એક ગામ છે. તેની પાસે કપિલવસ્તુ નગરના અવશેષો મળી આવ્યા છે.

શાક્યોના એક કુટુંબમાં શુદ્ધોદન, શુક્લોદન, અશુક્લોદન, ધૌતોદન અને અમિતોદન નામના પાંચ ભાઈઓ હતા. તેમને અમિતાથી નામની એક બહેન હતી. આપણે તથાગત અને નંદ બન્ને શુદ્ધોદનના દીકરા; મહાનામ અને અનુન્નદ એ બન્ને શુક્લોદનના દીકરા; અને આનંદ એ અમિતોદનનો દીકરો થાય. મહાનામ તથાગત કરતાં મોટો હતો અને આનંદ નાનો હતો. નંદ, આનંદ અને અનુન્નદ સિદ્ધ બન્યા પણ મહાનામ ગૃહસ્થાશ્રમધર્મમાં જ રહ્યો.

અહીં નિર્ગંઠ લોકોની વાત કેમ આપવામાં આવી એ એકદમ ધ્યાનમાં આવવું નથી. આધ્યાત્મિક સુખનો સ્વાદ સમજ્યા વગર વિષયસુખોનો સ્વાદ ઊડી શકતો નથી, એ આ સૂત્રનો એક છે; અને આ મુદ્દો સ્પષ્ટ કરવા માટે જ ભગવાને આ વાત કહી છે. દેહતું ગમે તેટલું ફંડન કરવા છતાં પણ વિષયોનો સ્વાદ છટી શકતો નથી, જોઈતો તે વધવાનો સંભવ છે. દુઃખથી સુખ પ્રાપ્ત થાય છે એ સિદ્ધાંત પણ ખોટો છે. દુઃખથી પ્રાપ્તિયિક સુખની પ્રાપ્તિ કદાચ થતી હશે, પણ આધ્યાત્મિક સુખને માટે દુઃખ ભોગવવાની જરૂર નથી. રાજ્ય બિંબિસારતું સુખ પ્રાપ્તિયિક હતું, એટલે કે તે દુઃખમિશ્રિત જ હતું. ક્ષેમેન્દ્ર કવિ રાજસુખતું વર્ણન કરતાં લખે છે:

બાહુશ્યાટવિકૈઃ પરૈરપહતા સામન્તસીમાન્તમૂ-

રોર્ધ્વાર્ત્તા મરણોદયતા પ્રિયતમા મુહ્યસ્તુરંગો મૃતઃ ।

મન્ત્રી દ્રોહસમુદયતોઽતિવલ્લાનિત્યાત્તચિન્તાશતૈ-

ર્મ્પાલઃ કિલ કોમલેઽપિ શયને નિદ્રાદરિદી રાદા ॥

અર્થઃ આજે જંગલી લોકોએ સરહદ ઉપરનો પ્રાંત જપ્તરહસ્ટીથી છતી લીધો; મુખ્ય રાણી આજ મત્સરમસ્ત થઈને મરણ માટે તૈયાર થઈ છે; આજે ઘોડારમાંનો મુખ્ય ઘોડો મૃત્યુ પામ્યો; આપણો મંત્રી વિરોધ કરીને રાજ્ય લઈ લેવા માગે છે, અને તે ખળવાન છે; આવી અનેક ચિન્તાઓથી વ્યાકુળ થયેલો શૂંભિપાલ રાજા કામલ રાજ્યા ઉપર સૂચ્યે તોપણ નિદ્રાદરિદ્રી જ રહે છે !

પણ અન્યાત્મસુખ આણું નથી. સાત દિવસ સુર્વ પ્રાણીઓ ઉપર મૈત્રીભાવના કરીને ધ્યાનસુખમાં રહેવાનો વિચાર કરે, તો યોગી તેમ કરી શકે છે, અને આવી જાતના નિર્વેર સુખની પ્રાપ્તિ વગર સવૈર વિષયસુખનો સ્વાદ ઊડી શકાતો નથી. મહાનામને આ અન્યાત્મસુખની પ્રાપ્તિ નહોતી થઈ, અને તેથી જ વિષયસુખ ખરાબ છે એમ જાણવા છતાં તેનાથી તે ઊડી શકાયું નહિ.

જહ્નકખંડખંધસુતની ટીકા સમાપ્ત

અનુમાનસુત્ર

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર આયુષ્માન મહામોઝાહાન ભગ્ગ (ભર્ગ) દેશમાં આવેલા મુંસુમાર નામના ગામ પાસે ભેસકળા નામના હરણના બાગમાં રહેતો હતો. તે વખતે લિશ્તુઓને ઉદ્દેશીને તે બોલ્યો:

“બંધુઓ, કોઈ લિશ્તુ, મને ઉપદેશ આપો, મારા દોષો ખતાવો, એવી પોતાના સમ્મહચારી લિશ્તુઓને વિનંતિ કરે છે; પણ તે જો ચીડિયો, ખરાબ શબ્દો બોલનારો, ઉપદેશનો વિપર્યાસ કરનારો હોય, તો સમ્મહચારીઓ તેની સાથે બોલવા ઇચ્છતા નથી, ઉપદેશ આપવા ઇચ્છતા નથી અને તેનો વિશ્વાસ કરતા નથી.

“બંધુઓ, કઈ વસ્તુઓથી મનુષ્ય ચીડિયો બને છે એ કહું: (૧) કોઈ લિશ્તુ ખરાબ ઇચ્છા મનમાં લાવે છે, ખરાબ ઇચ્છાઓને વશ થાય છે; (૨) તે પોતાની સ્તુતિ અને બીજાની નિંદા કરે છે; (૩) ક્રોધથી આંધળો બનેલો હોય છે; (૪) ક્રોધથી વેર વાળવાની ઇચ્છા ધરાવે છે; (૫) ક્રોધને લીધે તે શત્રુતા જૂલતો નથી; (૬) ક્રોધને

લીધે ન બોલવા જેવા શબ્દો બોલે છે; (૭) ખીજ કોઈ તેના દોષો ખુલા કરે તો તેની શત્રુતા કરે છે; (૮) ખીજ દોષો બતાવે તો તેમના ઉપર રોષ કરે છે; (૯) દોષ બતાવવામાં આવે તો દોષો બતાવનારા ઉપર સામો દોષારોપ કરે છે; (૧૦) દોષ બતાવતાં ભળતા જ પ્રશ્નો ઊભા કરે છે, ખીજ જ વાતો કાઢે છે અને પોતાનો દ્વેષ પ્રગટ કરે છે; (૧૧) ખીજ દોષો ખુલા કરે તો રીતસર પોતાની વાત કહેતો નથી; (૧૨) તે મકખી (અનાદર કરવાવાળો) અને પગાસી (સ્પર્ધા કરનારો) હોય છે; (૧૩) ધિર્મો કરનારો અને મત્સરી હોય છે; (૧૪) શઠ અને માયાવી હોય છે; (૧૫) રતબ્ધ (કઠોર) અને અતિમાની હોય છે; (૧૬) મિથ્યા દૃષ્ટિને વળગી રહેનારો હોય છે. આ બધા દુર્ગુણો આડિયાપણું પેદા કરનારા છે.

“બંધુઓ, ખીજે કોઈ લિશ્તુ, મારા દોષો મને બતાવે, મને ઉપદેશ આપો, એવી વિનંતિ કરતો નથી; છતાં પણ જો તે મીઠા સ્વભાવનો હોય, શાંત હોય, ઉપદેશનો વિષયો સ કરનારો ન હોય, તો સહ્યહાર્યારી લિશ્તુઓ તેની સાથે બોલવા ઇચ્છે છે, તેને ઉપદેશ આપવા ઇચ્છે છે ને તેના ઉપર વિશ્વાસ કરે છે. બંધુઓ, પ્રેમ ઉત્પન્ન કરનારા શુભો કયા? ઉપર જે દુર્ગુણો બતાવ્યા તેમનો નાશ કરવો, તેમનાથી દૂર રહેવું (તેમના પ્રતિયોગી સદ્ગુણો સંપાદન કરવા) એ જ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરનારા શુભો છે.

“લિશ્તુએ એવું અનુમાન કરવું કે ઉપર બતાવેલા દુર્ગુણો પૈકી એક અથવા અનેક દુર્ગુણો જો કોઈનામાં હોય તો તે લિશ્તુ આપણને ગમતો નથી; તો પછી તેમાંનો એક

અથવા તો અનેક દુર્ગુણોને મારામાં હોય તો ખીજને હું કઈ રીતે ગમું? માટે એ દુર્ગુણોથી અલિપ્ત રહેવાનો તેણે સંકલ્પ કરવો. આ દુર્ગુણો પોતામાં છે કે નથી તેનું તેણે પ્રત્યવેક્ષણ (આત્મપરીક્ષણ) કરવું, અને પ્રત્યવેક્ષણથી જો તેને એમ જણાય કે આ પૈકી એક કે અનેક દુર્ગુણો પોતાનામાં છે, તો તેમના નાશ માટે તેણે પ્રયત્ન કરવો. જો આ પૈકી એકાદ અથવા અનેક દુર્ગુણો પોતાનામાં ન હોય, તો તે નથી એમ જણીને આનંદિત થવું, અને ખીજ દુર્ગુણોના નાશ માટે અને સદ્ગુણોની પ્રાપ્તિ માટે પ્રયત્ન કરવો. કોઈ યુવાન સ્ત્રી કે પુરુષ પોતે સુશોભિત થવા માટે અરીસામાં જુએ છે. તેમાં જો તેને પોતાના શરીર ઉપર ધૂળ કે મેકઅપ તો તે સ્ત્રી કે પુરુષ તે કાઢી નાખે છે. જો શરીર સ્વચ્છ હોય તો પોતે સ્વચ્છ છે એવા વિચારથી તેમને આનંદ થાય છે. તે જ રીતે લિપ્તુનામાં આ દુર્ગુણો હોય તો પ્રત્યવેક્ષણ કરીને તે જાણવા અને તેને કાઢી નાંખવાનો તેણે પ્રયત્ન કરવો. પણ પ્રત્યવેક્ષણ કરતાં તેને એમ જણાય કે આ દુર્ગુણો પોતાનામાં નથી તો મુદ્ધિત મનથી ખીજ વધારે સારી વસ્તુઓ શીખવાનો તેણે પ્રયત્ન કરવો.”

આ રીતે આયુષ્માન મહામોગ્ગહાન બોલ્યો. તે લિપ્તુઓએ મુદ્ધિત મનથી તેના લાપણનું અલિનંદન કર્યું.

ચેતોખિલસુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તી પાસેના જેતવનમાંના અમ્મથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“ હે ભિક્ષુઓ, જેના પાંચ ચેતોખિલ (ઉપર) અને ચિત્તના પાંચ વિનિગ્ધ (બંધનો) નષ્ટ થયા નથી, તે ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામે એ અસંભવિત છે. હવે પાંચ ચેતોખિલ કયા છે તે કહું : (૧) કોઈ ભિક્ષુ ગુરુ સંબંધે મનમાં કુશંકા લાવે છે, ગુરુ ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી; (૨) તે ધર્મ ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી; (૩) સંઘ ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી; (૪) શિક્ષા (પ્રાતિભોક્ષના નિયમો) ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી; (૫) સપ્તહચારી ભિક્ષુઓ ઉપર ક્રોધે ભરાય છે, અને તેમનું અદિત ચિંતવે છે. આ પાંચ ચેતોખિલ છે. આને લીધે ચિત્ત પ્રયત્ન કરવા તૈયાર થતું નથી, અને માટે જ તે ચેતોખિલ છે.

“ હવે વિનિગ્ધ ગણાવું : (૧) કોઈ ભિક્ષુ વિષયોનો મોહ છોડી શકતો નથી; (૨) દેહનો મોહ છોડી શકતો નથી; (૩) રૂપોનો મોહ છોડી શકતો નથી; (૪) તે

ખાઈપીને સોડ તાણીને સૂઈ જાય છે, એટલે આજસમાં જ મળ માણે છે; (૫) કોઈ દેવદોકમાં પોતાનો જન્મ થાય, એ હેતુથી અભયર્થનું આચરણ કરે છે, આ શીલથી, આ વ્રતથી, આ તપથી કે આ અભયર્થથી હું દેવ જનું એવી તેની ઇચ્છા હોય છે. આ પાંચ ચેતોખિલ અને પાંચ વિનિર્ગંધો ને નાશ ન પામે તો તે લિશ્તુ ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામે એ અસંલવિત છે. પણ જે લિશ્તુના આ પાંચ ચેતોખિલ અને પાંચ વિનિર્ગંધો નષ્ટ થયા હશે તે ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામે એ સંલવિત છે. આ નષ્ટ થયા પછી તે ઇંદ્રઋદ્ધિપાદ, વીર્યઋદ્ધિપાદ, ચિત્તઋદ્ધિપાદ અને મીમાંસાઋદ્ધિપાદની ભાવના કરે છે. ઉત્સાહ એ જ તેનો પંદરમો ગુણ છે. આ પંદર ગુણોથી યુક્ત એવો લિશ્તુ સંજોધ પામવા, નિર્વાંજુ પામવા યોગ્ય છે. કોઈ ફૂકડી આં, દસ કે બાર ઈંડાં મૂકે. સારી જગ્યાએ તે મૂકે. એને બરાબર સેવે. તેમની બરાબર કાળજી રાખે. આ સ્થિતિમાં તે ઈંડાંમાંથી બચ્ચાંઓ બહાર નીકળે એવી તે ફૂકડીની ઇચ્છા ન હોય તોપણ બરાબર યોગ્ય સમયે તે ઈંડાંમાંથી બચ્ચાં બહાર આવે જ છે, એમાં શક નથી. તે જ રીતે જે લિશ્તુ આ પંદર ગુણો પ્રાપ્ત કરે તેને સંજોધ પ્રાપ્ત થાય, એમાં શક જ નથી.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે લિશ્તુઓએ ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

ચેતોખિલચુત સમાપ્ત

ટીકા

ઋદ્ધિપાદ એટલે સિદ્ધિના પગ. મનમાં સત્કાર્યની લગની લગાડીને તે સત્કાર્ય સિદ્ધ કરવું એટલે છંદઋદ્ધિપાદ; ઉત્સાહથી જ ધ્યાન સમાધિ પ્રાપ્ત કરવી એટલે વીર્યઋદ્ધિપાદ; મનની એકાગ્રતાથી જ કાર્યસિદ્ધિ કરવી એટલે - ચિત્તઋદ્ધિપાદ; અને વ્યવસ્થિત વિચારસંકલનાથી કાર્યસિદ્ધિ કરવી, એટલે મીમાંસાઋદ્ધિપાદ.

પહેલા પાંચ ચેતોખિલ નારા કરવાની તુલના કૂકડી સારી જગ્યાએ ઇડાં મૂકે એની સાથે કરવામાં આવી છે. શુક ઉપર, ધર્મ ઉપર, સંધ ઉપર, શિક્ષા ઉપર યોગ્ય વિશ્વાસ અને સશ્વક્ષ્યચારીઓ પ્રત્યે યોગ્ય વિશ્વાસ ન હોય, તો ધર્મસાધનનો પાયો જ નળજો રહેવાનો. ખરાબ જગ્યાએ મૂકેલાં ઇડાં નીચે પડીને કે કોઈ અન્ય કારણથી ક્યારે કૂટી જાય એ નક્કો નથી હોતું; તેમ આ સાધું ધર્મસાધનથી ક્યારે જાદ થાય એ નિશ્ચિત નથી. ઇડાંને સેવવાનો તુલના વિનિબંધના નારાની સાથે કરવામાં આવી છે. વિધય, દેહ અને રૂપનો મોહ, સુખની લાલસા અને દેવલોકમાં જન્મ લેવાની વાસના—એ વસ્તુઓને પ્રયત્નપૂર્વક મનમાંથી બહાર ન કાઢવામાં આવે, તો મન ધર્મ-માર્ગમાં પરિપક્વ દશા પામે એ કઠણ છે. ઇડાંની કાળજી લેવાની તુલના ચાર ઋદ્ધિપાદ અને ઉત્સાહ એ પાંચ મનોધર્મની સાથે કરેલી છે. આનો બાકુનાથી મનની બરાબર સંભાળ લેવી જોઈએ. આ રીતે પૂર્વતૈયારી થયા પછી ઇડાંમાંથી બચ્ચાં નીકળશે કે કેમ એની ચિંતા કૂકડીને રાખવાપણું રહેતું નથી તેમ, શિક્ષુ પાંચ ચેતોખિલ અને પાંચ વિનિબંધોનો નારા કરીને ઉત્સાહપૂર્વક ચાર ઋદ્ધિપાદની ભાવના કરે એટલે સંજોધ મળશે કે નહિ એની ચિંતા શિક્ષુએ કરવાની જરૂર નથી; એ તો એની મેળે જ થઈ જાય છે.

ચેતોખિલસુતની ટીકા સમાપ્ત

વનપત્યસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“ હે ભિક્ષુઓ, વનપ્રસ્થપર્યામ હું કહું છું તે તરફ જરાજર ધ્યાન આપો. કોઈ ભિક્ષુ કોઈ વનમાં રહેતો હોય, અને ત્યાં જે સ્મૃતિ તેનામાં ન હોય તે સ્મૃતિ ઉત્પન્ન ન થતી હોય, અસમાહિત ચિત્ત સમાધાન પામતું ન હોય, ક્ષય ન પામેલા આસવો ક્ષય ન પામતા હોય, અનુત્તર યોગક્ષેમ (નિર્વાણું) પ્રાપ્ત ન થતું હોય, અને ચીવર, પિંડપાત, શયનાસન અને આયધિ પદાર્થો પણ જ્યાં અત્યંત ત્રાસથી મળતા હોય, તો તેણે જરાજર વિચાર કરીને રાત હોય તો રાતે જ અને દિવસ હોય તો દિવસે જ તે વન છોડવું.

“ પણ ખીજ એક વનમાં રહેતાં તેને જે સ્મૃતિ તેનામાં ન હોય તે સ્મૃતિ ઉત્પન્ન ન થતી હોય—પે૦^૧ અનુત્તર

૧. પે૦ એટલે પેચ્યાલં એનો અર્થ ઉપરની જ વસ્તુ ફરીવાર વાંચો, એવો થાય છે.

યોગક્ષેમ પ્રાપ્ત ન થતું હોય, પણ ચીવર—વે०—ઔષધિ પદાર્થો મુખપૂર્વક મળે છે એમ લાગે, તો તેણે એવો વિચાર કરવો કે, મેં કેવળ ચીવરાદિ માટે પ્રવ્રજ્યા લીધી નથી. અહીં મને જે સ્મૃતિ નહોતી તે ઉત્પન્ન થતી નથી—વે० — અનુત્તર યોગક્ષેમ મળતો નથી, એવો બરાબર વિચાર કરીને તે વનમાં ન રહેતાં તેણે ત્યાંથી ચાલ્યા જવું.

“ જીજ્ઞ એક વનમાં રહેતાં જે સ્મૃતિ પહેલાં નહોતી તે ઉત્પન્ન થતી હોય, અસમાપ્તિત ચિત્ત સમાધાન પામતું હોય, ક્ષય ન પામેલા આસવો ક્ષય પામતા હોય, અનુત્તર યોગક્ષેમની પ્રાપ્તિ થતી હોય, પરંતુ ચીવરાદિ પદાર્થો મલા-મહેનતે મળે છે એમ તેને લાગે, તો મેં ચીવરાદિ માટે પ્રવ્રજ્યા લીધી નથી, પણ જે મેળવવા જેવી વસ્તુઓ છે તે અહીં મળે છે એવો વિચાર તેણે કરવો અને ત્યાં જ રહેવું, ત્યાંથી જીજ્ઞે જવું નહિ. પણ જીજ્ઞ એક અરણ્યમાં રહેતાં ત્યાં જે પહેલાં નહોતી એ સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થતી હોય —વે० — અનુત્તર યોગક્ષેમ મળે છે, અને ચીવરાદિ પદાર્થો મુખપૂર્વક મળે છે એમ લાગે તો તે લિક્ષુએ બધું આયુષ્ય તે જ વનમાં ગાળવું, ત્યાંથી જીજ્ઞે ન જવું. દોષી ગામના કે મનુષ્યના આશરે રહીને ઉપર પ્રમાણે જે અનુભવ થાય તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ વર્તવું.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. સુદિત મનથી તે લિક્ષુઓએ ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મધુપિંડિકમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શાકચદેશમાં કપિલવસ્તુમાં નિગ્રોધારામમાં રહેતા હતા. તે એક દિવસે કપિલવસ્તુમાં લિક્ષા માટે રથા પછી ભોજનોત્તર વિત્રાંતિ લેવા માટે મહાવનમાં ગયા, અને ત્યાં ખીલીના ઝાડ નીચે બેઠા. ત્યાં દંડપાણિ શાકચે તેમની મુલાકાત લીધી, કુશલ-સમાચાર પૂછ્યા અને પછી તેને પૂછ્યું, “આપ કયા મતનું પ્રતિપાદન કરો છો?” ભગવાને કહ્યું, “જેથી આલોકમાં કોઈની સાથે તકરાર લીધી ન થાય, અને જેથી વિપયોમાં સ્વાદ ન રહેવાથી, કુશંકા નષ્ટ થવાથી અને ભવા-ભવની તૃણાનો દાય થવાથી, બ્રાહ્મણના મનમાં (તત્ત્વવેત્તાના મનમાં) સંશયનું ખીજ ન રહે, તે તત્ત્વનું હું પ્રતિપાદન કરું છું.”

આ સાંભળી દંડપાણિ શાકચે માથું હલાવ્યું, શુભ હલાવી, કપાળમાં બહુ કરચલીઓ પાડી, અને લાકડીને ટેકે તે ત્યાંથી ચાલતો થયો.

ધ્યાનસમાધિ પૂરી કરીને ભગવાન નિગ્રોધારામમાં આવ્યા, અને ત્યાં તેમણે આ વાત લિક્ષુઓને કહી. ત્યારે

યોગક્ષેમ પ્રાપ્ત ન થતું હોય, પણ ચીવર—વે०—ઐશ્વર્ય પદાર્થ સુખપૂર્વક મળે છે એમ લાગે, તો તેણે એવો વિચાર કરવો કે, મેં કેવળ ચીવરાદિ માટે પ્રવ્રજ્યા લીધી નથી. અહીં મને જે સ્મૃતિ નહોતી તે ઉત્પન્ન થતી નથી—વે० — અનુત્તર યોગક્ષેમ મળતો નથી, એવો બરાબર વિચાર કરીને તે વનમાં ન રહેતા તેણે ત્યાંથી આશ્વા જવું.

“બીજા એક વનમાં રહેતાં જે સ્મૃતિ પહેલાં નહોતી તે ઉત્પન્ન થતી હોય, અસમાપ્તિ ચિત્ત સમાધાન પામતું હોય, ક્ષય ન પામેલા આસવો ક્ષય પામતા હોય, અનુત્તર યોગક્ષેમની પ્રાપ્તિ થતી હોય, પરંતુ ચીવરાદિ પદાર્થો મદા-મહેનતે મળે છે એમ તેને લાગે, તો મેં ચીવરાદિ માટે પ્રવ્રજ્યા લીધી નથી, પણ જે મેળવવા જેવી વસ્તુઓ છે તે અહીં મળે છે એવો વિચાર તેણે કરવો અને ત્યાં જ રહેવું, ત્યાંથી બીજે જવું નહિ. પણ બીજા એક અરણ્યમાં રહેતાં ત્યાં જે પહેલાં નહોતી એ સ્મૃતિ ઉત્પન્ન થતી હોય —વે० — અનુત્તર યોગક્ષેમ મળે છે, અને ચીવરાદિ પદાર્થો સુખપૂર્વક મળે છે એમ લાગે તો તે લિક્ષુએ બધું આયુષ્ય તે જ વનમાં ગાળવું, ત્યાંથી બીજે ન જવું. કોઈ ગામના કે મનુષ્યના આશરે રહીને ઉપર પ્રમાણે જે અનુભવ થાય તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણે જ વર્તવું.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે લિક્ષુઓએ ભગવાનના બાપણનું અભિનંદન કર્યું.

મધુપિંદિકમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શાકચરેશમાં કપિલવસ્તુમાં નિગ્રોધારામમાં રહેતા હતા. તે એક દિવસે કપિલવસ્તુમાં લિહા માટે રથા પછી ભોજનોત્તર વિશ્રાંતિ લેવા માટે મહાવનમાં ગયા, અને ત્યાં ખીલીના ઝાડ નીચે બેઠા. ત્યાં દંડપાણિ શાકચે તેમની મુલાકાત લીધી, કુશલ-સમાચાર પૂછ્યા અને પછી તેને પૂછ્યું, “આપ કયા મતનું પ્રતિપાદન કરે છે?” ભગવાને કહ્યું, “જેથી આલોકમાં કાઠની સાથે તકરાર બીજી ન થાય, અને જેથી વિષયોમાં સ્વાદ ન રહેવાથી, કુશંકા નષ્ટ થવાથી અને ભવા-ભવની તૃષ્ણાનો દાપ થવાથી, બ્રાહ્મણના મનમાં (તત્ત્વવેત્તાના મનમાં) સંસારનું ખીજ ન રહે, તે તત્ત્વનું હું પ્રતિપાદન કરું છું.”

આ સાંભળી દંડપાણિ શાકચેં માથું હલાવ્યું, જીભ હલાવી, કપાળમાં બહુ કરચલીઓ પાડી, અને લાકડીને ટેકે તે ત્યાંથી ચાલતો થયો.

ધ્યાનસમાધિ પૂરી કરીને ભગવાન નિગ્રોધારામમાં આવ્યા, અને ત્યાં તેમણે આ વાત લિહુઓને કહી. ત્યારે

તે ભિક્ષુઓમાંથી એક જણે કહ્યું, “ભગવન, આપના આ વાક્યનો અર્થ શું?” ભગવાન બોલ્યા, “હે ભિક્ષુ, પ્રપંચસંસારા ઉત્પન્ન થવા છતાં મનુષ્યને આનંદ થતો નથી, આસક્તિ થતી નથી, તેથી તેના રાગ (કામ), પ્રતિધ (ક્રોધ), દષ્ટિ, વિચિક્ષિચ્છા (શંકા), માન, લવરાગ અને અવિદ્યા, આ (સાત) અનુશયો નષ્ટ થાય છે, અને દંડગ્રહણ, શસ્ત્રગ્રહણ, વિગ્રહ, વિવાદ, હેંસાતોસી, ચાઢી અને ખોટાપણું, આ પાપકારક ધર્મોનો સમૂળ નિરોધ થાય છે.”

આમ બોલીને ભગવાન આસન ઉપથી ઊઠીને વિહારમાં ગયા. ત્યારે એ ભિક્ષુઓને એવો પ્રશ્ન ઊભો થયો કે ભગવાને કહેલા આ સંક્ષિપ્ત ઉપદેશનો વિસ્તારથી કાણુ અર્થ સમજાવે? તે સમયે મદ્દાકચ્ચાન (કાત્યાયન) ત્યાં હતો. ભિક્ષુઓ તેની પાસે ગયા અને ભગવાનના ઉપદેશનો વિસ્તારપૂર્વક અર્થ સમજાવવા માટે વિનંતિ કરી. ત્યારે તે બોલ્યો, “હે જંદુઓ, સાર શોધવા ગયેલ માણસ જેમ સારવાન વૃક્ષનું મૂળ અને થડ છોડીને ડાળીઓ અને સૂકાં પાંદડાં એ જ સાર છે એમ સમજે તેમ તમે ભગવાનને મૂકીને આ વાક્યનો અર્થ સમજવા મારી પાસે આવો છો તે છે. ભગવાન યથાર્થ રીતે જણાવે છે. તેઓ ધર્મમાર્ગમાં લોકોનું ભ્રમન છે. તે સાક્ષાત્ ધર્મ જ છે, સાક્ષાત્ પ્રલભ જ છે. તે વક્તા છે, પ્રવક્તા છે, અમૃતદાતા છે, તે ધર્મસ્વામી છે. તે તથાગત છે. તેમને જ તમે પૂછીને તેનો અર્થ સમજો.”

ભિક્ષુઓ બોલ્યા, “હવે અમે જહીં તો આવ્યા છીએ, તો જે તમને ભારે ન લાગતું હોય તો આનો અર્થ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવો.”

મહાકવ્યના બોલ્યો, “ચક્ષુ અને રૂપમાંથી ચક્ષુર્વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ. સ્પર્શમાંથી વેદના પેદા થાય છે. જેનાથી વેદના ઉત્પન્ન થાય છે તેનાથી જ સંજ્ઞા ઉત્પન્ન થાય છે. સંજ્ઞાને લીધે જ વિતર્કની ઉત્પત્તિ થાય છે, અને જ્યાં વિતર્ક છે ત્યાં પ્રપંચ છે જ. પ્રપંચમાંથી પ્રપંચસંજ્ઞા ઉત્પન્ન છે. શ્રાવ અને શબ્દમાંથી શ્રાવવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે; આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ . . . ઘ્રાણ અને ગંધમાંથી ઘ્રાણવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ . . . શ્રૃંગી અને રસમાંથી શ્રૃંગીવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ . . . કાય અને સ્પર્શ્યપદાર્થોથી કાયવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ . . . મન અને મનોધર્મમાંથી મનોવિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. આ ત્રણેનું સંમેલન એ જ સ્પર્શ. સ્પર્શમાંથી વેદના વગેરે પેદા થાય છે. ચક્ષુ, રૂપ વગેરે પદાર્થો ન હોય તો ચક્ષુર્વિજ્ઞાન અને તેમાંથી સ્પર્શ વગેરે પરંપરા ઉત્પન્ન નહિ થાય. અર્થાત્ પ્રપંચસંજ્ઞાનો નિરોધ થાય છે. હવે આ મારા કથનમાં કંઈ ઓછુંવતું હોય તો તમે ભગવાનને જ પૂછો.”

એટલે તે લિક્ષુઓ ભગવાન પાસે ગયા, અને મહાકવ્યને જે સ્પષ્ટીકરણ કર્યું તે તેમને નિવેદન કર્યું. ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “હે લિક્ષુઓ, મહાકવ્યના પંડિત છે અને મહાપ્રજ્ઞાવાન છે. જે તમે મને મારા સંક્ષિપ્ત ઉપદેશનો વિસ્તારપૂર્વકનો અર્થ પૂછ્યો હોત તો મેં પણ મહાકવ્યનાની માફક જ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું હોત.”

તે સમયે આયુષ્માન આનંદ ત્યાં હતો. તેણે લગવાનને કહ્યું, “લદત, જેમ કોઈ ભૂખ્યા માણસને મધુપિંડિકા મળે; અને તેનો તે માણસ જેમજેમ આસ્વાદ લેતો જાય તેમતેમ તેને વધારે ને વધારે મધુર લાગતી જાય; તેમ જ કોઈ સુત ભિક્ષુ આ ધર્મોપદેશનું જેમ જેમ વધારે ને વધારે પર્યાલોચન કરશે તેમતેમ તેનું ચિત્ત મુદ્ધિત અને પ્રસન્ન બનશે. લદત, આ ધર્મ પર્યાયનું નામ શું?”

લગવાન બોલ્યા, “એમ હોય તો તું આ ઉપદેશને મધુપિંડિકાપર્યાય જ કહેજે.”

“આમ લગવાન બોલ્યા. આયુષ્માન આનંદે મુદ્ધિત મનથી લગવાનના લાપણ્યનું અભિનંદન કર્યું.

મધુપિંડિકાસુત સમાપ્ત

ટીકા

લગવાનથી બીજે નંબરે મહાકવ્યમાનના જ ઉપદેશને મહત્ત્વ આપ્યું એ આ સૂત્રનો મુખ્ય ઉદ્દેશ હોય એમ લાગે છે. દંડ-પાણિને લગવાને પોતાના મતનું તત્ત્વ સમજાવ્યું. આ જ્ઞાતાનાં સાર-ભૂત વાક્યો સુતનિપાતના છેલ્લા બે વચ્ચમાં મુદ્ધજ મળી આવે છે. તેનો દ્વંદ્વામાં એવો અર્થ થાય છે કે સંજ્ઞાથી તકરાર બહાર થાય છે. અને અનેક પ્રકારની સંકાપુરાંકા, વિષયલંપટતા વગેરે પાપવાસના સંજ્ઞાને લીધે જ બહારી થાય છે. આજનું આધુનિક ઉદ્ગારણ સ્પષ્ટતા છે. સ્પષ્ટતા એ એક જ સંજ્ઞાને વળગીને લાખો મનુષ્યો એકબીજાની સાથે લડીને પોતાના પ્રાણ આપવા તૈયાર હોય છે. પૂર્વે ધર્મધંધ વગેરે સંજ્ઞાને વળગી રહીને માણસોએ અનેક યુદ્ધો

કરેલાં છે. હાલમાં પણ રાષ્ટ્રીયત્વ વગેરે સંજ્ઞાને વળગવાથી મનુષ્યો યોર રક્તપાત કરે છે. એટલે બગવાન કહે છે કે કેઈ પણ સંજ્ઞાને તમે વધારે મહત્ત્વ ન આપો. સંજ્ઞાને મહત્ત્વ આપવાથી સારાસાર વિચાર કરવાની તાકાત તમારામાં રહેવાની નથી; તમે લડવા તૈયાર થશો; તમને વિષય ગમવા લાગશે; શંકાકુશંકા થવા લાગશે; બવાબવની તૃપ્તિ નાશ નહિ પામે.

આનું જ મોડુંક રુપબદ્ધીકરણ બગવાને કરેલું છે, અને પછી ચક્ષુ, શ્રવણ વગેરેમાંથી પ્રપંચસંજ્ઞાની ઉત્પત્તિ કઈ રીતે થાય છે એનું વિવરણ મહાકવ્યોને કર્યું છે. પણ આ બધામાં મુદ્દાની વાત તો એ છે કે પ્રપંચસંજ્ઞા ગમે તે ઈન્દ્રિયોને લીધે ઉત્પન્ન થઈ હોય તોપણ તેને આપણે વળગવું નહિ, એટલું જ નહિ પણ તેને ઉત્પન્ન થવા દેવી એ જ ઇચ્છા નથી.

મધુષિંદિકસુતની દીકા સમાપ્ત

to a harmonious sequence in the actual working out of one's plans. Order your thoughts and you will order your life. Pour the oil of tranquillity upon the turbulent waters of the passions and prejudices, and the tempests of misfortune, howsoever they may threaten, will be powerless to wreck the barque of your soul, as it threads its way across the ocean of life. And if that barque be piloted by a cheerful and never-failing faith its course will be doubly sure, and many perils will pass it by which would otherwise attack it. By the power of faith every enduring work is accomplished. Faith in the Supreme; faith in the over-ruling Law; faith in your work, and in your power to accomplish that work,—here is the rock upon which you must build if you would achieve, if you would stand and not fall. To follow, under all circumstances, the highest promptings within you; to be always true to the divine self; to rely upon the inward Light, the inward Voice, and to pursue your purpose with a fearless and restful heart, believing that the future will yield unto you the meed of every thought and effort; knowing that the laws of the universe can never fail, and that your own will come back to you with mathematical exactitude, this is faith and the living of faith. By the power of such a faith the dark waters of uncertainty are divided, every mountain of difficulty crumbles away, and the believing soul passes on unharmed. Strive, O reader! to acquire, above everything, the priceless possession of this dauntless faith, for it is the talisman of happiness, of success, of peace, of power, of all that makes life great and superior to suffering. Build upon such a faith, and you build upon the Rock of the Eternal, and with the materials of the Eternal, and the structure that you erect will never be dissolved, for it will transcend all the accumulations of material luxuries and riches, the end of which is dust. Whether you are hurled into the depths of sorrow, or lifted upon the heights of joy, ever retain your hold upon this faith, ever return to it as your rock of refuge, and keep your feet firmly planted upon its immortal

કે બન્નેના દુઃખનું કારણ બનશે, પ્રજાનો નિરોધ કરશે, અને મને નિર્વાણ પામવા નહિ દે. એવો વિચાર હું કરતો ત્યારે એ વિતર્ક મારા મનમાંથી નાશ પામતો. ઘણું કરીને માણસ જે જે વિતર્ક મનમાં લાવે છે, તે તે વિતર્ક તરફ તેનું મન જાય છે. નૈષ્કર્મ્યવિતર્કને છોડી દઈને કામવિતર્કને વધારે પોષીએ તો કામવિતર્ક તરફ જ મન જાય છે; અવ્યાપાદવિતર્ક છોડી દઈને વ્યાપાદવિતર્કને જ વધારે પોષીએ તો મન વ્યાપાદવિતર્ક તરફ જ જાય છે; અને અવિહિંસાવિતર્ક છોડી દઈને વિહિંસાવિતર્કને જ વધારે પોષીએ તો, વિહિંસાવિતર્ક તરફ જ મન જાય છે.

“હે ભિક્ષુઓ, શરદ ઋતુમાં જ્યારે ચારે તરફ અનાજનાં ખેતરો પાકી ગયાં હોય છે ત્યારે, ગોવાળ બાકડી વતી બધાં દોરોને સરખાં રાખે છે; તેની સંભાળ રાખે છે; કારણ કે, જે તેમ ન કરવામાં આવે તો દોરો બીજાનાં ખેતરોમાં ધૂસી જશે, અને તેથી પોતાને દંડ કે સજા થશે, એ તે જાણે છે. તે જ રીતે કામ, વ્યાપાદ, વિહિંસા વગેરે અકુશલ મનોવૃત્તિ બચાવડ છે, એમ સમજીને મેં તેમનું આકલન કર્યું.

“તે વખતે હું અત્યંત સાવધાનતાથી અને પ્રયત્નપૂર્વક વર્તતો ત્યારે મારાં મનમાં નૈષ્કર્મ્ય, અવ્યાપાદ અને અવિહિંસા, એ ત્રણ વિતર્કોમાંથી એકાદ વિતર્ક પેદા થતો. તે સમયે હું એવો વિચાર કરતો કે, આ કુશલ વિતર્ક મારા મનમાં ઉત્પન્ન થયો છે; તે મને, બીજાને કે બન્નેને દુઃખ આપવાનો નથી; પ્રજાની અભિવૃદ્ધિ કરનારો છે, અને નિર્વાણ અપાવનારો છે; તેનું આખી રાત કે આખો દિવસ ચિંતન કરવા છતાં તે બચાવડ નથી; છતાં ઘણા કાળ સુધી

ચિંતન કરવાથી મારો દેહ માત્ર શ્રાન્ત થશે, અને દેહ શ્રાન્ત થવાથી ચિત્ત સ્થિર રહેશે નહિ; અસ્થિર ચિત્તને સમાધિ ક્યાંથી પ્રાપ્ત થાય? આથી અવ્યંતરમાં હું મારું મન સ્થિર કરતો. જે કામવિતર્ક છોડી દે છે તેનું ચિત્ત નૈષ્કર્મ્યવિતર્ક તરફ વળે છે. જે અવ્યાપાદવિતર્કની વૃદ્ધિ કરે છે અને વ્યાપદવિતર્કનો ત્યાગ કરે છે, તેનું મન અવ્યાપાદવિતર્ક તરફ વળે છે. જે અવિહિંસાવિતર્કની વૃદ્ધિ કરે છે, અને વિહિંસાવિતર્કનો ત્યાગ છે, તેનું મન અવિહિંસાવિતર્ક તરફ વળે છે. ઉનાળાને અંતે જ્યારે લોકો ખેતરમાંનો બધો પાક ઘેર લાવ્યા હોય છે ત્યારે કોઈ ગોવાળ ગાયોને છૂટી મૂકી દે છે. તે ઝાડની નીચે બેઠો હોય કે ખુસ્લામાં બેઠો હોય છતાં ગાયો ઉપર ધ્યાન રાખવા કરતાં વધારે તે કશું જ કરતો નથી. તે રીતે નૈષ્કર્મ્યવિતર્કોદિ કુશલ મનોધર્મ ઉત્પન્ન થતા ત્યારે આ કુશલ ધર્મો છે એટલી જ સ્મૃતિ હું રાખતો. તેમનો નિગ્રહ કરવાનો પ્રયત્ન હું ન કરતો.

“હે ભિક્ષુઓ, કોઈ અરણ્યમાં એક મોટું તળાવ હોય; તેમાં ત્યાં રહેનાર મૃગગણ પાણી પીવા આવે. તે મૃગસંઘનો નાશ કરવાની ઇચ્છા રાખનાર એકાદ માણસ ત્યાં આવી તળાવે પહોંચવાનો સીધો અને નિર્ભય માર્ગ પૂરી દે, અને ખીજો કુમાર્ગ ખુલ્લો કરીને તેમાં પાંજરું (ઓકચર) અને જાળ (ઓકચારિકા) મૂકી રાખે છે; તેથી કરીને તે મૃગસંઘ સંકટમાં આવી પડે છે (તેમાંના ધણુ મૃગો નાશ પામે છે). પણ તે મૃગસંઘનું હિત ઇચ્છનારો, સુખ ઇચ્છનારો કોઈ ખીજો માણસ તે જગ્યાએ આવીને, તે કુમાર્ગ પૂરી. દર્ધ જૂનો સીધો અને નિર્ભય માર્ગ ખુલ્લો કરે છે, પાંજરું જાંગી નાખે છે,

ટીકા

આ સૂત્રમાં જે જે ઉપમાઓ આવી છે તે મૂળ ગ્રંથમાં બરાબર મુકાઈ નથી એવું મારું માનવું છે. એ વસ્તુ બાબુએ મૂકીએ તો તે ઉપમાઓ અત્યંત સરસ છે એમ જણાશે. કામાદિ અકુશલ વિચારોને આપણા મનમાં સ્વચ્છંદ વિહાર કરવા દઈએ તો શરત્કાલમાંની ગાયોની માફક તે બીજાઓની હદમાં ધૂસી જઈને આપણા ઉપર મહાસંકટો લાવે છે. પણ નૈષ્કર્મ્યાદિ કુશલ વિચારો ઉનાળામાંની ગાયો જેવા છે. તેમને ગમે તેટલો સ્વેદવિહાર કરવા દઈએ તોપણ તેમાં જોખમ નથી. ફક્ત તેમની પાછળ દોડતાં દોડતાં આપણે દેહ આન્ત યવાનો સંભવ છે. માટે ચિત્તવું સમાધાન રાખવું જોઈએ. તળાવની ઉપમા તો આ કરતાં પણ સરસ છે. ઓકચર એટલે એક જાતનો મૃગ અને ઓકચારિકા એટલે એક જાતની મૃગી એવો અર્થ અટૂંકયાચાર્યે આપેલો છે. પણ તે અહીં બંધબેસતો આવતો નથી. આ જો છવંત પ્રાણીઓ છે એમ જણીએ તો તે સજ્જન પુરુષ તેઓનો નાહક નારા શા માટે કરે? એ વિચારે ઓકચર એટલે પાંજરું, અને ઓકચારિકા એટલે જળ એવો અર્થ કર્યો છે. પાંજરાની ઉપમા વિષયાસક્તિની સાથે અને જળની ઉપમા અવિદ્યાની સાથે બરાબર બંધબેસતી આવે છે. છતાં આ અર્થને બીજા ગ્રંથોમાં આધાર મળેલો નથી. કોશમાં પણ આ બંને શબ્દોના અર્થ હાથ લાગ્યા નથી.

દ્વેષાવિનશ્ચુત્તની ટીકા સમાપ્ત

વિતકકસંઠાનસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એક વાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસે આવેલા જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે ભિક્ષુઓ, યોગમાર્ગનો અભ્યાસ કરતા ભિક્ષુએ આ પાંચ નિમિત્તોનું વારંવાર ચિંતન કરવું:

“(૧) કોઈ એક નિમિત્ત મનમાં આવતાં, જે પાપચંદ્ર, દ્વેષ અને મોહથી મિશ્રિત અકુશલ વિતક^૧ મનમાં ઊભા થાય તો ખીજા કુશલ નિમિત્તનું ચિંતન કરીને તે નિમિત્તને દૂર કરવું. જેમ કોઈ સુતાર પાટિયામાં અથવા તો લાકડાના વાંસામાં ખેસારેલી મેખ ખીજી સૂક્ષ્મ અને મજબૂત મેખ મારીને કાઢી તાંખે છે, તે રીતે કુશલ નિમિત્તનું મનમાં ચિંતન કરીને અકુશલ નિમિત્તને યોગીએ દૂર કરવું.

“(૨) આટલાથી પથુ જે કામ ન સધાય તો યોગીએ અકુશલ વિતકોનો આદીનવ (દોષ) જોવો, આ વિતકો

અપાયકારક છે, નિંદ છે એવો તેણે વિચાર કરવો. જેમ કોઈ પોતાની જાતને સુશોભિત દેખાડવાનો પ્રયત્ન કરનાર તરુણ માણસના ગળામાં મરી ગયેલ સાપ, ફૂતરો કે મનુષ્યનાં અવયવો લટકાવવામાં આવે તો તે અત્યંત કંટાળા જન્ય તે રીતે ભિક્ષુએ અકુશલ વિતર્કોનો આદીનવ જાણીને તેનાથી કંટાળવું.

“(૩) આટલાથી કામ ન સરે તો તેણે તે વિતર્કો તરફ ધ્યાન જ ન આપવું. જેમ કોઈ માણસ પોતાને જે વસ્તુ જોવાની ઇચ્છા ન હોય તેમ વસ્તુ તરફ નથી જોતો, અથવા ખીજ બાજુ નજર રાખીને પસાર થઈ જાય છે, તે રીતે ભિક્ષુએ અકુશલ વિતર્કો તરફ ધ્યાન જ ન આપવું.

“(૪) આટલાથી પણ કામ ન સરે તો તેણે તે અકુશલ વિતર્કોનો પૂરેપૂરો વિચાર કરવો. જેમ કોઈ માણસ (વિચાર કર્યા વગર) દોડવા લાગે છે; તે એમ વિચારે કે હું દોડું છું શા માટે? ખાલી ચાલું તોપણ પૂરતું છે; પણ પછી ચાલવાનું પણ પ્રયોજન નથી. ફક્ત ઊભો રહું તોપણ અડચણ નથી, એમ તેને લાગે; ઊભા રહ્યા પછી બેસવાનો અને બેઠા પછી સૂતાનો વિચાર તેને આવે; અને તે પ્રમાણે તે આચરણ કરે છે. એટલે આ રીતે તે દોડવાથી માંડીને કમશઃ સૂતા સુધીની પોતાની શરીરની ગતિ શાંત કરે છે. તે રીતે ભિક્ષુએ અકુશલ વિતર્કોનો પૂરેપૂરો વિચાર કરીને પોતાના મનની ગતિ શાંત કરવી.

“(૫) આટલાથી પણ જો કામ ન પડે, તો દાંત ખરાબર બીસી રાખીને, જીભ તાળવે અડાડીને અને મનને ખરાબર દાખી રાખીને તેણે તે વિતર્કોનો નાશ કરવો. જેમ

કોઈ બળવાન માણસ બીજા દુર્બળ માણસને પકડીને દબાવી નાખે છે તે રીતે આ લિશ્તુએ અકુશલ વિતર્કોનું જળરક્તીથી દમન કર્યું.

“આ પાંચે નિમિત્તોનું યથાકાલ ચિંતન કરવામાં આવે તો અકુશલ વિતર્કોનો નાશ થાય છે, અને ચિત્ત એકાગ્ર તથા શાંત થાય છે. આ બળુનાર મિશ્તુ વિતર્કોને પોતાના કબજામાં રાખી શકે છે; જે વિતર્ક જોઈ તો હોય તે જ વિતર્કને મનમાં આવવા દે છે, અને જે ન જોઈ તો હોય તેને મનમાંથી દૂર ખસેડી શકે છે. આથી તે તૃપ્તિનો નાશ કરે છે, સંયોજનો તોડી નાખે છે, અને અહંકારનો ત્યાગ કરીને દુઃખનો અંત લાવે છે.”

આ રીતે લગવાન બોલ્યા. તે લિશ્તુઓએ મુદિત મનથી લગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

વિનયક્રમકાવ્ય સમાપ્ત

સીદ્ધનાદવગ્ગ બીજો સમાપ્ત

મનમાં તારે મૈત્રી અને અનુકંપા રાખવી જોઈએ: તારી જે સામે તે લિશ્તુઓને કોઈ થંપાટ મારે, તેમના ઉપર પથરા ફેંકે, લાડીથી કે કોઈ શસ્ત્રથી તેમના ઉપર પ્રહાર કરે, તોય અપરાધી માણસો ઉપર ક્રોધ ન કરવો જોઈએ; તારા ચિત્ત-માંથી હિતાનુકંપા અને મૈત્રી ડગમગવાં ન જોઈએ. જે તને પોતાને જ કોઈ દોષ દે, તને થંપાટ મારે, તારા ઉપર પથરા ફેંકે, લાડીથી અથવા કોઈ શસ્ત્રથી તારા ઉપર પ્રહાર કરે, તોપણ તારે તેના ઉપર ક્રોધ કરવો ન થયે. તારે એવો નિશ્ચય કરવો જોઈએ કે મારું ચિત્ત વિકૃત નહિ થાય, મુખ વાટે ખરાબ શબ્દો નહિ નીકળે, મનમાં દ્વેષનું ખીજ નહિ રહે; પણ હિતાનુકંપા અને મૈત્રી અટળ રહેશે.”

તે પછી ભગવાન લિશ્તુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “લિશ્તુઓ, એકવાર લિશ્તુઓએ મને સંતુષ્ટ કર્યો. હું કહેતો કે એકવાર જ જન્મવાથી મને વ્યાધિ નડતા નથી, શરીર દળવું રહે છે, શરીરમાં બળ રહે છે, અને હું મુખમાં રહું છું. તમે પણ જે એકવાર જ બોજન લેશો તો મુખી થશો. તે લિશ્તુઓને મારે બહુ ઉપદેશ આપવો પડતો નહિ. તેમને ફક્ત સંભારી દેવાથી જ કામ સરતું. જેમ કોઈ સરસ પક્ષોટેલા ઘોડા જેડેલો રથ ચોકમાં બોલો હોય, અને કોઈ ઉત્તમ સારથિ તેના ઉપર આરઠ થઈડાયા હાથમાં લગામ લે અને જમણા હાથમાં ચાબુક લઈને ઘોડાને પોતાની મરજી પડે એ દિશામાં વાળે, એ રીતે હું તે લિશ્તુઓને ફક્ત સંભારી દેતો એટલેથી જ કામ સરતું. મારે હે લિશ્તુઓ, તમે પણ અકુશલનો ત્યાગ કરો, અને કુશલ ધર્મનો અભ્યાસ કરો. એથી આ ધર્મવિનયમાં તમારી વૃદ્ધિ થશે.

“કાઈ-ગામ પાસે કે શહેર પાસે એક મોટું શાલવૃક્ષોનું વન છે, અને તે એરંડા જેવાં નિરુપયોગી વૃક્ષોથી ભરેલું છે, એવી કદવના કરો. તે અરણ્યનું હિત ઇચ્છનારો કાઈ માણસ ત્યાં આવીને અંદરનાં નિરુપયોગી ઝાડો અને વાંકાંચૂંકાં ઊગેલાં શાલનાં ઝાડો તોડી નાંખીને સીધાં ઝાડો રાખે છે અને તેની સંભાળ લે છે. આને લીધે કેટલેક કાળે તે શાલવન વૃદ્ધિ પામે છે. તે રીતે હે ભિક્ષુઓ, તમારાં મનમાંના અકુશલ ધર્મોનો ત્યાગ કરો અને કુશલ ધર્મોનું અનુશ્રવન કરો. આથી કરીને તમે વૃદ્ધિ પામશો.”

“હે ભિક્ષુઓ, ગ્રામીન કાળમાં આ જ શ્રાવસ્તી નગરીમાં વૈદેહિકા નામની એક ગૃહિણી રહેતી હતી. તે શાંત અને નમ્ર છે એવી તેની ખ્યાતિ હતી. તેની પાસે કાલી નામની એક દાસી હતી. પોતાની શેઠાણી ખરેખર જ શાંત છે, કે પોતે વ્યવસ્થાપૂર્વક ખરાબર કામ કરે છે એટલે તેને ક્રોધ કરવાનો પ્રસંગ જ પ્રાપ્ત થતો નથી, એ વાતની પરીક્ષા કરવાનો નિશ્ચય કરીને તે એક દિવસ સવારે મોડી ઊઠી. ત્યારે વૈદેહિકાએ તેને પૂછ્યું, ‘અલી કાલી, આજે મોડી કેમ ઊઠી?’ કાલીએ જવાબ આપ્યો, ‘કેઈ નહિ, બા, એ તો સહેજ મોડું થઈ ગયું.’ આથી વૈદેહિકા ચિડાઈ અને ભવાં ચડાવ્યાં. એટલા ઉપરથી કાલી તો સમજી ગઈ કે શેઠાણી શાંત નથી પણ ક્રોધી છે; ફક્ત હું ખરાબર કામ કર્યા કરું છું એટલે-તેને ચિડાવાનો અવસર જ મળતો નથી. ખીજે દિવસે કાલી એથી પણ વધારે મોડી ઊઠી, એટલે વૈદેહિકાએ તેને ખૂબ ગાળો દીધી. ત્રીજે દિવસે કાલીએ ઊઠવામાં એથી પણ વધારે મોડું કર્યું. એટલે ખારણાની ભોગળ (ભગિના).

કાલીને વૈદેકલિકાએ કાલીના માથામાં મારી. ફૂટેલા માથા સહિત રાડો પાડતીપાડતી કાલી રરતા ઉપર ગઈ અને આડોશીપાડોશીને બેમાં કર્યાં, અને તેમને કહ્યું, 'અમારી નમ્ર અને શાંત શોકાળીનું કાર્ય જુઓ. હું એકલી જ આઈ અ ધરમાં કામ ક છું છતાં એકાદ દિવસ જીવવામાં જરા મોડુ થાય તો એ મને કેમ મારે છે?' ત્યારથી વૈદેલિકા ખૂબ દોષી અને જજરમાન છે એવી તેની ખ્યાતિ થઈ.

“તે પ્રમાણે હે બિહુઓ ત્યાં સુધી ખરાબ શબ્દો કાન ઉપર આવતા નથી ત્યાં સુધી તે બિહુ બહુ શાંત અને નમ્ર ગણાય છે. પણ ત્યારે ખરાબ શબ્દો તેના કાન ઉપર પડે ત્યારે જ તે શાંત છે કે નથી, નમ્ર છે કે નથી તે ઓળખી શકાય. જે બિહુ સ્ત્રીજર, પિંડપાત, રાખનાસન અને બેંગમ્પ પદાર્થો (મિળવવા) માટે મધુર ભાષણ કરે છે, તેને હું મધુરભાષી કહેતો નથી. કારણકે જે આ પદાર્થો તેને ન મળે તો તે મધુર ભાષણ કરતો નથી. પણ જે ધર્મને જ પૂત્ય મળીને ધર્મના જ ગૌરવથી મધુર ભાષણ કરે છે તે જ મધુરભાષી છે એમ હું માનું છું. માટે હે બિહુઓ, ધર્મને જ પૂત્ય મળીને ધર્મના જ ગૌરવથી તમે મધુર ભાષણ કરતાં રીજો.

“શબ્દના આ પાંચ પ્રકાર છે: (૧) કોઈ તમને વખતે કવખને કંઈક કહેશે; (૨) કોઈ બની ગયેલ બનાવ માટે કહેશે, (૩) કોઈ મોઝનાથી કે કંઠારનાથી બોલશે, (૪) કોઈ અનર્થક કે અનર્થક બોલશે, અને (૫) કોઈ મૈત્રીપૂર્વક કે દ્વેષથી બોલશે. આ પાંચે પ્રકારમાંથી જમે તે એક પ્રકારે લોકો નમને કરે પણ કદે તોપણ નમાનું ચિત્ત વિદુત ન થાય, તમારા મુખમાંથી ખરાબ શબ્દો બહાર ન પડે,

હિતાનુકંપા અને મૈત્રી તમારા મનમાં અટળાં રહે, દ્વેષ રહે નહિ, અને તે મનુષ્ય ઉપર મૈત્રીભાવના કરીને તેનાથી અર્ધાં પ્રાણીઓને મૈત્રીમય ચિત્તથી ઢાંકીશું, એવી રીતે તમારું ચિત્ત તૈયાર કરવાનું તમારે શીખવું જોઈએ.

“જો કોઈ માણસ આ મહાપૃથ્વીનો નાશ કરવાની ઇચ્છાથી ન્યાંત્યાં બોલવા માંડે, ન્યાંત્યાં ચૂંકવા લાગે, અથવા પેસાળ કરવા માંડે, ‘હે પૃથ્વી નષ્ટ થા,’ એમ બોલવા માંડે, તો તેનાથી આ પૃથ્વી નાશ પામે ખરી?”

લિશ્તુઓ બોલ્યા, “ના, ભદ્રંત. કારણકે આ મહા-પૃથ્વી ગંભીર અને અપ્રમાણ છે. તે માણસ તેનો નાશ કરી શકશે નહિ. તેમ કરવાથી તો કેવળ તેને પોતાને જ ત્રાસ થશે.”

ભગવાન—“હે લિશ્તુઓ, તે પૃથ્વી માફક તમે ગંભીર બનો. તમને ગમે તે માણસ ગમે તે કહે તોપણ તમારું ચિત્ત તમે વિકૃત થવા દેતા નહિ. પૃથ્વી માફક નિર્વૈર ચિત્તે વર્તવાનું તમે શીખો. હે લિશ્તુઓ, ખીજો કોઈ માણસ લાખ, લગદર, ગળા અથવા મંજીષ્ટ લઈને હું આ આકાશમાં જુદીજુદી જાતનાં ચિત્રો કાઢવા માશું છું એમ કહે તો તે આકાશમાં ચિત્રો કાઢી શકશે ખરી?”

લિશ્તુઓ—“ના, ભદ્રંત. કારણકે આકાશ અરૂપી અને અનિર્દર્શન છે. તેના ઉપર ચિત્ર દોરવું અશક્ય છે. તેનાથી કેવળ તેને ત્રાસ થવાનો સંભવ છે.”

ભગવાન—“હે લિશ્તુઓ, તે રીતે તમને કોઈ માણસ ગમે તે કહે તોપણ તમારું ચિત્ત વિકૃત ન થવા દેતા. આકાશ જેવા ચિત્તથી સર્વ લોકો ઉપર મૈત્રીભાવના!

સાધતાં શીખો. હે લિશ્તુઓ, ખીન્ને કોઈ માણસ ધાસની મશાલ સળગાવીને કહે કે આ ગંગા નદીને હું આ ધાસની મશાલથી સંતપ્ત કરીશ, તો તે ધાસની મશાલથી તે ગંગા નદીને સંતપ્ત કરી શકે ખરો ?”

લિશ્તુ—“ના, ભદંત. કારણકે ગંગા ગંભીર અને અપ્રમાણ છે. આટલીક નાની ધાસની મશાલથી ગંગા સંતપ્ત થવી અશક્ય છે. તે માણસને માત્ર તેનાથી ત્રાસ થવાનો સંભવ છે.”

ભગવાન—“હે લિશ્તુઓ, તે જ રીતે તમે ગમે તેવા પ્રસંગમાં પણ ક્રોધ ન કરતા. ગંગા જેવા અંતઃકરણથી બધા લોકો ઉપર મૈત્રીભાવના સાધવાનું શીખો. ખીન્ને કોઈ માણસ મીંદડાના કમાવેલા ચામડાની ધમણ લઈને કહે કે હું આ ધમણને લાડીથી કે પથ્થરથી મારીને તેમાંથી સરસર કે ભરભર એવો શબ્દ કાઢીશ, તો તે શક્ય છે ખરું ?”

લિશ્તુ—“ના, ભદંત. કારણકે તે ચામડાની ધમણ ખરાબર સહેલી હોવાથી તેના ઉપર પ્રદાર કરવા છતાં તેમાંથી શબ્દ નીકળવાનો નથી.”

ભગવાન—“તે રીતે હે લિશ્તુઓ, કોઈ ગમે તે બોલે છતાં તમારું ચિત્ત વિકૃત થવા દેતા નહિ, અને મીંદડાના ચામડાની ધમણની જેમ મૃદુ રહેવું. બધા લોકો માટે તમારા અંતઃકરણમાં હિતાનુકંપા અને મૈત્રી રાખવી. આવી જાતની મનની તૈયારી કરવાનું શીખો. જો લૂંટારા કરવતથી તમારા અવયવ કાપી નાંખે, અને એવે વખતે જો કોઈના મનમાં ક્રોધ ઉત્પન્ન થાય તો તેને હું મારો અનુયાયી ન ગણું, આવે વખતે તમે એવી ખબરદારી રાખો કે આવા

પ્રસંગોમાં તમારું ચિત્ત વિકૃત ન થાય, તમારા મુખમાંથી ખરાબ શબ્દ ન નીકળે, હિતાનુકંપા અને મૈત્રી અટળ રહે, અને તે મનુષ્ય ઉપર મૈત્રીલાવના સાધીને આખા જગતને અપ્રમાણ મૈત્રીમય ચિત્તથી ટાંકી દો. અને આ કકચૂપમ ઉપદેશનું વારંવાર મનન કરો. તમે સદન ન કરી શકો એવો નાનો કે મોટો દોષ શબ્દ છે ખરો ?”

ભિક્ષુઓ—“ના, ભદ્રંત.”

ભગવાન—“માટે હે ભિક્ષુઓ, આ કકચૂપમ ઉપદેશનું તમે વારંવાર મનન કરો. તેનાથી તમને લાંબો કાળ સુખ પ્રાપ્ત થશે; અને તમારું કલ્યાણ થશે.”

આમ ભગવાન જોડ્યા. તે ભિક્ષુઓએ ભગવાનના ભાષણનું મુદિત મનથી અભિનંદન કર્યું.

કકચૂપમસુત્ત સમાપ્ત

ટીકા

ભગવાનના અનેક અત્યંત ઉત્તમ ઉપદેશો સુત્તપિટકમાં આવેલા છે. તેમાંના જ આ કકચૂપમ ઉપદેશ હોવો જોઈએ. આનો ઉલ્લેખ સારિપુત્રે મહાહત્તિપદોપમસુત્તમાં (નં. ૨૮) કરેલો છે; અને એ સૂત્ર આ જ નિકાયમાં આવે છે. તે ઉપરથી કકચૂપમસુત્ત બહુ પ્રાચીન હોયું જોઈએ એમ લાગે છે. બીજા ધર્મોપદેશકોના ઉપદેશની સાથે આ સૂત્રની તુલના કરીને તેનું એાઈ કે વધારે મહત્ત્વ દર્શાવવાની અમારી ઇચ્છા નથી. તોપણ ઇશુ ખ્રિસ્તના ગિરિખવચન (Sermon on the mount) ની સાથે તમજાવે જરૂર તુલના કરી જોવી.

કકચૂપમસુત્તની ટીકા સમાપ્ત

અલગદૂપમસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર લગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે ગદ્ગદાધિ પુણ્ય અરિષ્ટ (અરિષ્ટ) નામના ભિક્ષુને એવી પાપશુદ્ધિ થઈ હતી કે જે વસ્તુઓ અંતરાયકારક સમજવામાં આવે છે તેનો ઉપભોગ લેવાથી અંતરાય થતો નથી, એવો જ લગવાનનો ઉપદેશ છે. આ વાત કેટલાક ભિક્ષુઓએ માની. એટલે લગવાને આ જ્ઞાતનો ઉપદેશ નથી ક્યો એમ કહી તેને સમજાવવાનો તેમણે પ્રયત્ન ક્યો; પણ તે પ્રયત્ન સિદ્ધ થયો નહિ, તેથી આ દક્ષીણ તેમણે શુદ્ધ લગવાનને નિવેદિત કરી. લગવાને એક ભિક્ષુને મોકલીને અરિષ્ટને બોલાવ્યો અને તેને કહ્યું. “હે અરિષ્ટ, જે વસ્તુઓ અંતરાયકારક ગણાય છે તેમનો ઉપભોગ લેવાથી અંતરાય થતો નથી એવી તારી દષ્ટિ છે ખરી?” અરિષ્ટ: “ભદ્રન્ત, આપના ઉપદેશથી મારી એવી દષ્ટિ થઈ છે.” લગવાન: હે મોય પુરુષ, (નિરુપયોગી મનુષ્ય), આવી જ્ઞાતનો ઉપદેશ મેં કેને આપ્યો છે? અનેક રીતે વિષયો અંતરાયકારક છે એમ મેં નથી કહ્યું? વિષયમાં

સ્વાદ ઓછો હોઈ દુઃખ વધારે અને દોષ પુષ્કળ છે. આ વિષયો કારાં લાડકાં જેવા, માંસના કટકા જેવા, ખડની મશાલ જેવા, યજ્ઞ ગયેલા કોલસાની ખાઈ જેવા, સ્વપ્ન જેવા, ઉછીની લીધેલી વસ્તુ જેવા, ઝાડનાં ફળ જેવા, તરવાર અને લાકડાના હૂંદા જેવા, જંગિયાના ઘા જેવા અને સાપના માથા જેવા છે; આમાં દોષ પુષ્કળ છે એમ મેં નથી કહ્યું? આમ હોવા છતાં, હે નિરુપયોગી માણસ, તારી પોતાની ગેરસમજને લીધે તું અમને દોષ દેવા માગે છે, અને તું તારાં મૂળ જાતે જ ખોદે છે, અને પુષ્કળ પાપ એકદું કરે છે. એ તને ચિરકાલસુધી અપાયકારક, દુઃખકારક થશે.” ત્યારપછી ભગવાન લિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા, “હે લિક્ષુઓ, આ અરિષ્ટને આ ધર્મવિનયમાં જરા જેટલી પણ ધગશ છે એમ તમને લાગે છે?” લિક્ષુઓ બોલ્યા, “એમ કેમ બને? આને કશું જ (જ્ઞાન) મળ્યું નથી.” આ રીતે લિક્ષુઓએ જવાબ આપ્યાથી અરિષ્ટ બોંદો પડી ગયો, અને નીચું માથું રાખી મૂંગો બેઠો.

સારે ભગવાને તેને કહ્યું, “આ પાપદષ્ટિથી તારી જ હાનિ થશે. હવે હું આ સંબંધે લિક્ષુઓને પૂછું છું.” એમ કહી તેમણે લિક્ષુઓને પૂછ્યું, “હે લિક્ષુઓ, જેવી રીતે અરિષ્ટ મારા ઉપદેશને સમજ્યો તેવી રીતે જ તમે મણુ સમજ્યા છો?” લિક્ષુઓએ જવાબ આપ્યો, “ના, ભદ્રંત, અનેક પર્યાયે વિષયો અંતરાયકારક છે, તેમનું સેવન કરવાથી તે અંતરાય કરે છે એવો જ ભગવાનનો ઉપદેશ છે.”

ભગવાન બોલ્યા, “સાંધુ, સાધુ. તમે મારો ધર્મ ખરાબર જાણો છો. પણ આ અરિષ્ટ પોતાની ગેરસમજથી

અમારા ઉપર આરોપ મૂકે છે, પોતાનાં મૂળ પોતે જ જોદે છે અને તેમ કરીને પુષ્કળ પાપ પ્રસવે છે. આ ચિરકાળ દુઃખ અને અહિતનું કારણીભૂત જનશે. વિપય, વિપયોની સંસાર અને વિપયોના વિતર્ક, એ સિવાય કાઈ પણ વિપયોનું સેવન કરે એ સંભવિત નથી.

“હે ભિક્ષુઓ, કેટલાક નિરુપયોગી મનુષ્યો સુત્ત, ગેય્ય, વેય્યાકરણ, ગાથા, ઉદાન, ઇતિવુત્તક, જાતક, અજ્ઞુતધર્મ, આ (નવાંગ) ધર્મનું અધ્યયન કરે છે, પણ પ્રસાથી તેમનું પરીક્ષણ કરતા નથી; અને તેથી તેઓ ધર્મનું જરાજર આકલન કરી જાણતા નથી. તેઓ વાદવિવાદમાં ખીજાઓને જીતી લેવાના ધરાદાથી ધર્મનું અધ્યયન કરે છે, પણ જેને માટે તેઓ ધર્મનું અધ્યયન કરે છે તે અર્થ તેઓ અનુભવતા નથી, અને આવા વિપરીત માર્ગે ધર્મનું અધ્યયન કરવાથી તે ધર્મ ચિરકાળ તેમના દુઃખનું કારણ બને છે. કાઈ માણસ સાપને પકડવા માટે જાય છે, પણ તેની નજરે મોટો સાપ દેખાતાં તે પૂંછડીએ કે પેટના ભાગમાં તેને પકડે છે; તેથી તે સાપ તેની સામે થઈને તેને કરડે છે, અને અંતે તે મરણ પામે છે કે મરણાંતિક દુઃખ ભોગવે છે. કારણકે તેણે સાપને જરાજર પકડ્યો નહિ. તે રીતે જેઓ ધર્મનું જરાજર આકલન કરતા નથી તે દુઃખ પામે છે; પણ જે કુલપુત્રો ધર્મનું અધ્યયન કરીને પ્રસા-પૂર્વક પરીક્ષણ કરે છે તેમના આકલનમાં ધર્મ આવે છે. તેઓ ખીજાને વાદવિવાદમાં જીતવા માટે ધર્મ શીખતા નથી. જેને માટે તેઓ ધર્મ શીખે છે તે અર્થનો (વસ્તુનો) તેઓ અનુભવ લે છે; અને ધર્મનું યોગ્ય આકલન કરવાથી તે ચિર-

કોણ તેમના હિતનું કારણ અને છે. જેમ એકાદ સાપને પકડવાની ઇચ્છા રાખવાવાળો માણસ મોટો સાપ દેખીને અજળપદ દંડથી (બઢરાની ખરી જેવી લાડીથી) બરાબર મજબૂત પકડી રાખે છે અને તેની ગરદન બરાબર હાથમાં પકડી રાખે છે; આવી રિયતિમાં જો સાપ તેના હાથને ભરડો લે તોપણ તેનાથી તેને નુકસાન થવાનું નથી, કારણકે તેણે સાપને બરાબર પકડ્યો છે. તે રીતે જે ધર્મનું બરાબર આકલન કરે છે તે દુઃખ પામતા નથી. માટે હે ભિક્ષુઓ, મારા જે ભાપણનો તમે બરાબર અર્થ સમજો તે ધ્યાનમાં રાખજો; પણ જોનો અર્થ તમને ન સમજાય તે સંબંધે મને અથવા તો વિદ્વાન ભિક્ષુઓને પૂછજો. હવે હું તમને તરાપાની ઉપમા બતાવીને ધર્મોપદેશ કરું છું; તે બરાબર ધ્યાનમાં રાખો. જેમ કોઈ મુસાફર કોઈ મોટા જલાશય પાસે (ઉદકાર્ણવ પાસે) આવે છે. ત્યાં તેને લાગે છે કે આ બાણનો કાંડો સભય છે અને પેલી બાણનો કાંડો ક્ષેમ અને નિર્ભય છે; પણ તે પાણી ઉપર ચર્ધને જવા માટે તેને પૂલ કે નૌકા મળતી નથી. ત્યારે ખડ અને સૂકાં લાકડાં એકલાં કરીને તે એક તરાપો તૈયાર કરે છે. અને તે તરાપાનો આશ્રય લઈને મહાપ્રયત્ન તે સામે પાર જાય છે. ત્યારે આ તરાપો મારા બધું ઉપરોગમાં આવ્યો એમ માનીને તે તરાપાને તે માણસ પોતાના માથા ઉપર કે ખભે મૂકીને જો આગળ ચાલવા લાગે તો તે તરાપા માટેનું તેનું કર્તવ્ય તેણે જાતવ્યું એમ ગણાય ખરું ? ”

ભિક્ષુઓએ જવાબ આપ્યો, “ ના, ભદ્રંત.”

ભગવાન બોલ્યા, “ પણ આ તરાપો મને બધું કામ આવ્યો એમ માનીને તે જમીન ઉપર ખેંચી કાઢીને કે

પાણીમાં જ મૂકીને તે માણસ ત્યાંથી ચાલ્યો જાય તો જ તેણે પોતાનું કર્તવ્ય કર્યું એમ કહી શકાશે. તે રીતે હે લિશ્તુઓ, તરાપા જેવો મારો ધર્મ છે. તે તરી જવા માટે છે પણ લઈ જવા માટે નથી, એમ સમજીને તમારે કુશલ ધર્મોને પણ વળગી ન રહેવું જોઈએ, પછી અકુશલ ધર્મોનું તો પૂછવું જ શું ?

“હે લિશ્તુઓ, કોઈ આર્યધર્મ ન જાણનારો, આર્યધર્મ ન શીખે તો સામાન્ય માણસ રૂપ, વેદના, સંગ્રા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન એ પાંચ રક્ષોમાંથી એકાદ રક્ષ એ જ પોતાનો આત્મા છે એમ સમજે છે, અથવા તો વિશ્વમય આત્મા છે, તે એમ જ શાશ્વત રહેવાનો છે, તે મારો છે અને હું તે છું, એમ સમજે છે. (આં છ દૃષ્ટિસ્થાનો છે) પરંતુ આર્યશ્રાવક આર્યધર્મ શીખેલો પંચરક્ષેને કે વિશ્વમય આત્માને પોતાનો આત્મા સમજતો નથી, અને એમ સમજીને જે નથી એવી વસ્તુ માટે તે પરિત્રાસ પામતો નથી.”

ત્યારે એક લિશ્તુએ લગવાનને પૂછ્યું, “ભદ્રંત, બાલ વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થવો શક્ય છે ખરો ?”

લગવાન — “હા; કોઈ માણસ પોતાની પાસે અમુક એક વસ્તુ હતી તે હવે નથી, અથવા અમુક વસ્તુ મારી પાસે હોવાની જરૂર હતી તે મને મળતી નથી, એમ માનીને શોક કરે છે, રડે છે, તરફડે છે. આ રીતે બાલ વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થાય છે.”

લિશ્તુ—“પણ ભદ્રંત, બાલ વસ્તુ ને ન હોય તો પરિત્રાસ ન થાય ખરો ?”

લગવાન—“એમ બનવું પણ શક્ય છે. કોઈ એક માણસ ગયેલી વસ્તુ પોતાની પાસે નથી, અથવા તો જે વસ્તુ નહોતી તે મળતી નથી, માટે શોક કરતો નથી, રડતો નથી, તરફડતો નથી. આ રીતે બાહ્ય વસ્તુ ન હોય તો ત્રાસ થતો નથી.”

ભિક્ષુ—“લદંત, આધ્યાત્મિક વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થાય ખરો ?”

લગવાન—“એમ બનવું શક્ય છે. મારો આત્મા શાશ્વત છે, તે મરણોત્તર કાયમ રહેવાનો છે, તેમાં કશો ફેરફાર નથી થવાનો, એમ કોઈ માને છે. પણ સર્વ દષ્ટિનો વિનાશ કરનારું તથાગતનું કે તથાગતના આવકનું વ્યન સાંભળીને તેને લાગે છે કે અરેરે, હું હવે નાશ પામવાનો ! મર્યા પંડી હું કાયમ રહેવાનો નથી ! એમ કહીને તે શોક કરે છે, રડે છે, તરફડે છે. આ રીતે આધ્યાત્મિક વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થાય છે.”

ભિક્ષુ—“પણ લદંત, આધ્યાત્મિક વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ ન થાય ખરો ?”

લગવાન—“એમ બનવું પણ સંભવિત છે. મારો આત્મા શાશ્વત છે, મરણોત્તર તે કાયમ રહેવાનો છે એમ કોઈની દષ્ટિ નથી હોતી; અને તથાગતનું કે તથાગતના આવકનું દષ્ટિનો નાશ કરનારું ધર્મવાક્ય સાંભળીને મારો ઉચ્છેદ થશે, વિનાશ થશે એમ તેને નથી લાગતું, અને તે શોક કરતો નથી, રડતો નથી, તરફડતો નથી. આ રીતે આધ્યાત્મિક વસ્તુ ન હોય તો પરિત્રાસ થતો નથી. હે ભિક્ષુઓ, એવી વસ્તુ પ્રાપ્ત કરો.

કે જે નિત્ય, ધ્રુવ, શાશ્વત અને વિકૃત ન થનારી હોય
પણ આવી એક પણ વસ્તુ તમારી નજરે આવે છે ?”

ભિક્ષુ—“ના, ભદ્રંત.”

ભગવાન—“વારુ; હું પણ એવી ઐહિક વસ્તુ જોતો
નથી કે જે નિત્ય, ધ્રુવ, શાશ્વત અને અવિકૃત હોય. જે
આત્મવાદ—ઉપાદાનથી શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્ભાગ્ય અને
ઉપાયોસ ઉત્પન્ન ન થાય, એવું આત્મવાદ—ઉપાદાન મહત્ત્વ
કરે. પણ તમને એવું આત્મવાદ—ઉપાદાન નજરે આવે
છે ?”

ભિક્ષુ—“ના, ભદ્રંત.”

ભગવાન—“હું પણ એવું આત્મવાદ—ઉપાદાન જોતો
નથી કે જેના યોગે શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્ભાગ્ય અને
ઉપાયોસ ઉત્પન્ન ન થાય. એવી દૃષ્ટિનો તમે આશરો લો કે
જેનાથી શોકાદિ ઉત્પન્ન ન થાય. પણ દૃષ્ટિનો એવો આશરો
તમને દેખાય છે ખરો ?”

ભિક્ષુ—“ના, ભદ્રંત.”

ભગવાન—“વારુ. હું દૃષ્ટિનો એવો આશ્રય જોતો
નથી કે જેનાથી શોકાદિ ઉત્પન્ન ન થાય. જે આત્મા
હોય તો જ આત્મીય વસ્તુ છે એમ કહેવું યથાર્થ ગણાશે.”

ભિક્ષુ—“હા, ભદ્રંત.”

ભગવાન—“જે આત્મીય વસ્તુ હોય તો જ મારો
આત્મા છે એમ કહેવું યથાર્થ ગણાશે.”

ભિક્ષુ—“હા, ભદ્રંત.”

ભગવાન—“પણ આત્મા અને આત્મીય જે બંધાયેલ
હાય ન-લાગતાં હોય તો મારો આત્મા શાશ્વત છે, તે

‘મરણોત્તર એવો જ કાયમ જ રહેવાનો છે, એમ કહેવું, એવા મતનું પ્રતિપાદન કરવું, એ મૂખાધારિયું નથી શું ?”

લિક્ષુ—“અમે આ સિવાય બીજું શું કહી શકીએ ?”

ભગવાન—“હે લિક્ષુઓ, રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન, એ નિત્ય છે કે અનિત્ય ?”

લિક્ષુ—“અનિત્ય, ભદ્રંત.”

ભગવાન—“અને જે અનિત્ય છે તે દુઃખકારક હોય કે સુખકારક હોય ?”

લિક્ષુ—“દુઃખકારક, ભદ્રંત.”

ભગવાન—“અને જે અનિત્ય, દુઃખકારક અને વિકૃત થનારું હોય તે મારો આત્મા છે, એમ સમજી શકાય ખરું ?”

લિક્ષુ—“ના, ભદ્રંત.”

ભગવાન—“માટે હે લિક્ષુઓ, રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન, એ જૂત—અવિધ્ય—વર્તમાનકાળનાં હોય તોપણ; અને આધ્યાત્મિક અને બાહ્ય, સ્થૂલ અથવા સૂક્ષ્મ, હીન કે ઉત્તમ, દૂર કે પાસે હોય તોપણ તે આપણાં નથી, તે આપણો આત્મા નથી, એમ સમ્યક્ પ્રમાણે યથાર્થ રીતે જાણો. આ પ્રમાણે જાણનારો આર્થશ્રાવક આ બધા તરફ વિરક્ત થાય છે, અને ચૈરાગ્યને લીધે વિમુક્ત થાય છે. વિમુક્ત થયા પછી, હું વિમુક્ત થયો છું એવું તેને જ્ઞાન થાય છે. જન્મદાય થયો, અસ્ત્યર્થવાસ પૂરો થયો, હું કૃતકૃત્ય થયો, અને હૃદયોદ્ધમાં હવે ફરીવાર મારે જન્મ લેવાનો નથી એમ તે જાણે છે. ખારણાની બોગળ ઉઘાડનારો, ખાઈ પૂરી દેનારો, યાંત્રણ ઉખેડનારો, નિરર્ગલ, આર્થ,

ધ્વજ નીચે પાડનારો, અને ભાર ફેંકી દેનારો આને જ કહે છે; અને આને જ બંધનમાંથી મુક્ત થનારો કહે છે.

“હે ભિક્ષુઓ, જોણે અવિદ્યાનો નાશ કર્યો છે તેને ભોગળ કાઢનારો કહે છે. જેનો જાતિસંસાર નાશ પામ્યો હોય તેને ખાઈ પૂરી દેનારો કહે છે. જેની તૃપ્તિ નષ્ટ થઈ હોય તેને થાંભલો ઉખેડી નાખનાર કહે છે. જેનાં પાંચ આરંભાગીય સંયોજનો નાશ પામ્યાં હોય તેને નિર્ગલ કહે છે. જેનું અસ્મિમાન નષ્ટ થયું હોય તેને આર્ય, ધ્વજ પાડનારો, ભાર ફેંકી દેનારો અને બંધનમાંથી મુક્ત થનારો કહે છે.

“આ રીતે વિમુક્તચિત્ત થયેલ ભિક્ષુને ઇન્દ્ર, બ્રહ્મા અને પ્રજાપતિ વગેરે શોધ્યા કરે તોપણ, તેનું વિગ્નાન કાઈ પણ વસ્તુઓ ઉપર અવલંબી રહેલું છે એમ તેમને જણાવું નથી; કારણકે ઇન્દ્રલોકમાં પણ તેને તેઓ સમજી શક્તા નથી. આમ ત્યારે હું કહું છું ત્યારે કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો મારા ઉપર આરોપ મૂકે છે કે, સત્ એવો જે આત્મા તેના ઉચ્છેદ—વિનાશનો હું ઉપદેશ કરું છું. આ તેમનો આરોપ નિરાધાર અને ખોટો છે. પહેલાં અને અત્યારે પણ હું દુઃખ અને દુઃખનો નિરોધ ઉપદેશું છું. આમ હોવા છતાં ખીન્ન માણસો જે તથાગતને ગાળો ભાંડે, તથાગતની નિંદા કરે તો તથાગતના મન ઉપર તેનાથી ખિલકુલ આઘાત થતો નથી, તથાગતને માફ લાગવું નથી. જે ખીન્ન કાઈ તથાગતની સ્તુતિ કરવા લાગે, પૂજન કરવા માંડે, તથાગતને માન આપે, તો તેથી તથાગતને આનંદ કે સૌમનસ્ય થતાં નથી, અથવા તો એમાં તથાગત તબાઈ જતો નથી. તે વખતે તથાગતને

એટલું જ લાગે છે કે આ સત્યો મેં પહેલાં જાણ્યાં મારે મારું ગૌરવ કરવામાં આવે છે. મારે હે લિહુઓ, જે ખીજન તમારી નિંદા કરે કે તમને ગાળો લાંડે તો તમારા મન ઉપર તેનાથી આઘાત થવા દેતા નહિ અને મારું લગાડતા નહિ. જે ખીજન તમારો સત્કાર કરે, તમને માન આપે અને તમારી પૂજા કરે તો તમે આનંદ અને સૌમન્દ્ય માનતા નહિ અને એમાં તણાઈ જતા નહિ. એટલું જ સમજવું કે અમે આ સત્યો પ્રથમ જાણ્યાં મારે અમારી પૂજા થાય છે.

“ મારે હે લિહુઓ, જે તમારું નથી તેનો ત્યાગ કરો. રૂપ, વેદના, સંગ્રા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન તમારાં નથી, અને તેનો જે ત્યાગ કરશો તો તમે ચિરકાલ સુખ પામશો. હે લિહુઓ, આ જેતવનમાંથી લોકો ખડ, લાકડાં વગેરે લઈ જાય, અથવા જાળી નાંખે, અથવા પોતાની મરજી માફક તેનો વિનિયોગ કરે તો તેઓ તમારું જ દરણ કરે છે, તમને જાણે છે, અથવા તમારો ગમે તેમ વિનિયોગ કરે છે, એમ તમને લાગશે ખરું ? ”

ભિક્ષુ—“ ના, ભદ્રંત. કારણકે તે આત્મા પણ નથી અને આત્મીય પણ નથી. ”

ભગવાન—“ તે પ્રમાણે હે લિહુઓ, જે તમારું નથી તેનો ત્યાગ કરો (તેના ઉપર આસક્તિ ન થાઓ). રૂપ, વેદના, સંગ્રા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન તમારાં નથી; તેનો ત્યાગ કરશો તો ચિરકાલ સુખ પામશો. આ રીતે અત્યંત રૂપરૂપતાથી મેં ધર્મ સમજાવ્યો હોવાથી જે ભિક્ષુ ક્ષીણપાપ કૃતકૃત્ય અરદન્ત થશે તેમને સંસાર રહેશે નહિ. જેમનાં

પાંચ-ઔરભાગીય સંયોજનો નષ્ટ થશે તેઓ બ્રહ્મલોકમાં જન્મશે અને સાથી જ નિર્વાણ પામશે. જેમનાં ત્રણ સંયોજનો નાશ પામશે, કામ, ક્રોધ, મોહ ઔછાં થશે તે સકલગામી—એકવાર જ આ લોકમાં જન્મીને દુઃખનો અંત કરનારા—થશે. અને જેમનાં ત્રણ સંયોજનો નષ્ટ થશે તે સોતાપત્ત, દુર્ગતિએ ન જનારા અને તેથી અને સંજોધિપરાયણ થશે. જે ધર્મને અનુસરશે, શ્રદ્ધાપૂર્વક ધર્મનો અભ્યાસ કરશે તે બધા સંજોધિ પ્રાપ્ત કરશે. જે મનુષ્યો મારા ઉપર કેવળ શ્રદ્ધા અને પ્રેમ રાખશે તેઓ પણ સ્વર્ગ જશે.”

આ રીતે ભગવાન બોલ્યા, તે લિશ્તુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

અલગઃપ્રમસુત સમાપ્ત

વમ્મીકસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એક વાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે કુમાર કરસપ અંધવનમાં રહેતા હતા. ત્યાં એક સવારે એક અત્યંત સુંદર દેવ આખા વનને પ્રકાશિત કરતો. ત્યાં પ્રગટ થયો અને બોલ્યો, “લિશ્તુ, લિશ્તુ, આ રાક્ષસામાંથી રાતે ધુમાડા નીકળે છે અને દિવસે તે બળે છે; આજ્ઞા કહે છે, ભલા માણસ, હથિયાર લઈને જોદી નાખ. તે ડાહ્યા માણસને જોદતાં અંદરથી બોગળ હાથ આવ્યા. આ—એ બોગળ ફેંકી દે અને ફરી જોદ. ફરીવાર જોદતાં દેડકા હાથ આવ્યા. આ—દેડકા ફેંકી દે અને ફરી જોદ. ફરીવાર જોદતાં બે રસ્તા નીકળ્યા. આ—તે રસ્તા છોડી દે અને ફરી જોદ. ફરીવાર જોદતાં ખાર હાથ આવ્યો. આ—તે નાખી દે અને ફરી જોદ. ફરીવાર જોદતાં કાચબો હાથ આવ્યો. આ—તે ફેંકી દે અને ફરી જોદ. ફરી જોદતાં તરવાર અને લાકડાનો મોટો

કટકો હાથ લાગ્યો. બ્રાહ્મણ— તે નાખી દે અને ફરી ખોદ. ફરી ખોદતાં માંસનો ટુકડો હાથ લાગ્યો. બ્રાહ્મણ— તે નાખી દે અને ફરી ખોદ. ફરી ખોદતાં નાગ મંળા આવ્યો. બ્રાહ્મણ— નાગને રહેવા દે, તેને હેરાન ન કરતો, તેને નમસ્કાર કર. હે ભિક્ષુ, આ કાચડો તું ભગવાનને પૂછજે અને તેમની પાસેથી તેનો અર્થ સંમગ્ન લેજે. તથાગત, તથાગતનો શ્રાવક, અને તેમની પાસે શીખેલ માણસ સિવાય બીજો કોઈ આ કાચડો ઉઠેલી શકે એમ નથી.” આટલું બોલીને તે દેવ ત્યાં જ અંતર્ધાન પામ્યો.

બીજો દિવસે આયુષ્યમાન કુમાર કરસપ ભગવાન પાસે આવ્યો અને નમસ્કાર કરીને એક બાણએ બેઠો; અને આ બધી બનેલી બીના તેણે ભગવાનને નિવેદન કરી, અને બોલ્યો: “ભગવન, આ રૂપકનો અર્થ શું?”

ભગવાને જવાબ આપ્યો, “હે ભિક્ષુ, રાફડો એટલે આ ચાર મહાજાતોનો બનેલો, માળાપથી પેદા થયેલો, ખાનપાનથી વૃદ્ધિ પામેલો, અનિત્ય, બેદન-વિધ્વંસન-ધર્મી, નાવાધોવાથી અને સંવાહનથી જેની સંભાળ કરવામાં આવી છે એવો આ દેહ. બીજો દિવસે શું શું કામો કરવાં એ સંબંધે આખી રાત જે વિચાર ચાલ્યા કરે છે, તે ધુમાડો નીકળે છે એમ ગણાય. દિવસે બળે છે એટલે રાત્રે વિચાર ક્યાં પડી દિવસે (પ્રાપચિક) કામમાં ગરક થઈ જવું. બાહ્ય એટલે તથાગત. કાલો માણસ એટલે આર્યમાર્ગમાં પ્રવેશ પામેલ ભિક્ષુ. શત્રુ એટલે આર્યવ્રજા. ખોદવું એટલે ઉત્સાહથી કામ કરવું. બોગંગ એટલે અવિદ્યા. ટુકડો એટલે ક્રોધ. જે રસ્તા એટલે કુસંકા. ખાર

એટલે કામચંદ, વ્યાપાદ, ધીનમિદ્ધ (આળસુ), ઉદ્ધચ્ચકુકુચ્ચ* (ભ્રાન્ત ચત્તતા), અને વિચ્ચિક્કિચ્છા (કુશંકા) એ પાંચ નીવરણો. કાચબો એટલે રૂપ, વેદના, સંસાર, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન એ પાંચ ઉપાદાનસ્કંધ. તરવાર અને લાકડાનો કડકો એટલે પંચેન્દ્રિયોને ગમનારા વિષયો. માંસનો દુકડો એટલે કામવાસના. અને નાગ એટલે અરહન્ત. ”

આમ ભગવાન બોલ્યા. આયુષ્માન કુમાર કરસપે ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

વમ્મીકસુત સમાપ્ત.

ટીકા

ખારની સાથે પાંચ નીવરણોની તુ ના કરી છે. પાણીમાં ક્ષાર ભેળવીને જો તે પાણીને માટીના વાસણમાં ભરવામાં આવે તો તે વાસણ ઝમ્યા કરે છે. તે રીતે જો આ પાંચ નીવરણો મનમાં ભરેલા હોય તો વિષયવાસનાઓ તરફ મન દોડે છે અને એ રીતે મનનું સામર્થ્ય ફોગટ ખસી જાય છે.

માંસના દુકડાને લાકડા ઉપર સખીને તરવારથી તેના કટકા કરવામાં આવે છે. તે રીતે પંચેન્દ્રિયા અને તેને ગમનારા વિષયોની વચ્ચે ચિત્ત આવે છે અને છિન્નભિન્ન થઈ જાય છે.

માંસના એક દુકડા માટિ જેમ શિયાળ, કૃતરા વગેરેમાં મારા-મારી થાય છે તેવી મારામારીઓ મનુષ્યપ્રાણીઓમાં કામવાસનાને લીધે થાય છે.

નાગ શબ્દ ઉપર શ્લેષ છે. નાગ એટલે સર્પ. અથવા નનગામ્સ્નેને પાપ નથી એવો નિષ્પાપ, અહંત.

વમ્મીકસુતની ટીકા સમાપ્ત.

રથવિનીતસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન રાજગૃહમાં આવેલા વેલુવનમાં કલંદકનિવાપમાં રહેતા હતા. તે વખતે દેટલાક લિશ્તુઓ આતુર્માંસ પોતાની જન્મભૂમિમાં ગાળીને, આતુર્માંસ પૂરા થયા પછી ભગવાનના દર્શને આવ્યા, અને ભગવાનને નમસ્કાર કરીને એક બાજુએ બેઠા.

ત્યારે ભગવાન બોલ્યા— “હે લિશ્તુઓ, જાતિભૂમિમાં જાતે અપેચ હોઈ લિશ્તુઓને અપેચતાની વાતો સંભળાવનાર, પોતે સંતુષ્ટ હોઈ લિશ્તુઓને સતોષની વાતો કહેનાર, જાતે એકાન્તવાસી હોઈ એકાન્તવાસની...પોતે અસંતુષ્ટ હોઈ અસંસર્ગની...પોતે આરબ્ધવીર્ય હોઈ વીર્યારંભની...પોતે શીલસંપન્ન હોઈ શીલસંપદાની...પોતે સમાધિસંપન્ન હોઈ સમાધિસંપદાની...પોતે પ્રણાસંપન્ન હોઈ પ્રણાસંપદાની...પોતે વિમુક્તિસંપન્ન હોઈ વિમુક્તિસંપદાની...પોતે વિમુક્તિગાનદર્શનસંપન્ન હોઈ વિમુક્તિગાનદર્શનસંપદાની વાતો લિશ્તુઓને કહેનાર, સમ્મત્યારીઓને ઉપદેશ આપનાર, અને તેમને સમુત્સાહિત કરનાર કોણ છે ? ”

લિહુ—“ભદ્રંત, જ્ઞતિભૂમિમાં રહેનારો આયુષ્માન પુણ્ય (પૂણ્ય) મન્તાણિપુત્ર એવી જાતનો લિહુ છે.”

તે વખતે આયુષ્માન સારીપુત્ર ભગવાનની પાસે હતો; તેણે મનમાં વિચાર્યું કે આ પુણ્યનું જે દર્શન કરી શકાય અને તેના સંભાષણનો લાભ મળે તો ઘણું જ ઉત્તમ.

સારપછી રાજગૃહમાં દેવલોક કાળ રહ્યા પછી ભગવાન શ્રાવસ્તીના પ્રવાસે નીકળ્યા અને માર્ગમાં ધર્મોપદેશ કરતાકરતા શ્રાવસ્તી આવીને અનાથપિંડિકના આરામમાં રહ્યા. પુણ્યે આ વાત જાણી સારે તેણે પોતાની જગ્યા સાફસૂક કરીને બીજા લિહુને સોંપી, અને પાત્રચીવર લઈને તે શ્રાવસ્તી આવ્યો. ત્યાં તેણે ભગવાનની મુલાકાત લીધી. ભગવાને તેને ઉપદેશ આપીને સમુત્સાહિત કર્યો. ત્યારે તે ભગવાનને નમસ્કાર કરીને વિશ્રાંતિ લેવા માટે અંધવનમાં ગયો. તે જોઈ કોઈ એક લિહુ સારીપુત્ર પાસે આવ્યો અને જોલ્યો, “આયુષ્મન્ સારિપુત્ર જેની વારંવાર સ્તુતિ કરે છે તે પુણ્ય હમણાં જ ભગવાનને મળીને અંધવનમાં ગયેલ છે.”

આયુષ્માન્ સારિપુત્ર ઉતાવળેઉતાવળે પોતાનું આસન લઈને પુણ્યની પાછળ ચાલવા લાગ્યો. પુણ્ય એક ઝાડ નીચે બેઠો, અને સારિપુત્ર બીજા ઝાડ નીચે બેઠો. ધ્યાનસમાધિ પૂરી કર્યા પછી સારિપુત્ર પુણ્યની પાસે ગયો અને કુશલસમાચાર પૂછીને જોલ્યો, “આપણે ભગવાનની આગેવાની તજે અહ્યયનું આચરણ કરીએ છીએ; ખરુંને?” પુ—“હા.” સા—“પણ આ અહ્યયન શીશ્વવિશુદ્ધિ માટે છે?” પુ—“ના.” સા—“તો પછી ચિત્તવિશુદ્ધિને અર્થે.”

છે ?” પુઁ—“ના.” સાઁ—“તો પછી દષ્ટિવિશુદ્ધિ માટે
 છે ? પુઁ—“ના.” સાઁ—“કાંક્ષાવિતરણવિશુદ્ધિ માટે છે ?”
 પુઁ—“ના.” સાઁ—“માર્ગામાર્ગજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ માટે
 છે ?” પુઁ—“ના.” સાઁ—“પ્રતિપદાજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ માટે
 છે ?” પુઁ—“ના.” સાઁ—“જ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ માટે છે ?”
 પુઁ—“ના.” સાઁ—“તો પછી આ બ્રહ્મચર્યનું આચરણ
 આપણે શા માટે કરીએ છીએ ?” પુઁ—“ઉપાદાન વગર
 જ પરિનિર્વાણ મેળવવા માટે આપણે બ્રહ્મચર્ય પાળીએ
 છીએ.” સાઁ—“શીલવિશુદ્ધિ વગેરે (સાત) વિશુદ્ધિઓ પૈકી
 કોઈ એકાદ વિશુદ્ધિને ઉપાદાનરહિત પરિનિર્વાણ કહી શકાય
 ખરું ?” પુઁ—“ના.” સાઁ—“તો પછી તમારા આ કહેવાનો
 અર્થ શો ?”

પુઁ—“જે લગવાને એમ કહ્યું હોય કે આ સાત
 વિશુદ્ધિઓમાંથી એકાદ વિશુદ્ધિ ઉપાદાનરહિત પરિનિર્વાણ
 છે, તો ઉપાદાનસહિત વસ્તુને જ ઉપાદાનરહિત વસ્તુ એમ
 કહેવું પડે. જે આ સાત વિશુદ્ધિઓ વગર પરિનિર્વાણ
 પમાય છે એમ કહ્યું હોત તો પૃથગ્જન (આર્યધર્મના
 અભ્યાસ જેણે નથી કર્યો એવો મનુષ્ય) પરિનિર્વાણ પામત.
 દવે આ વાત હું દાખલો આપીને સમજાવું. ધારો કે પક્ષેનદિ
 રાજાને શ્રાવસ્તીથી સાકેત જરૂરી કામ માટે જવાનું થયું,
 અને રસ્તામાં સાત મુકામે તેણે સાત ઉત્તમ રથ તૈયાર
 કરાવી રાખ્યા. પોતાના અંતઃપુરમાંથી બહાર નીકળી પહેલા
 રથમાં બેસી તે પહેલા મુકામ ઉપર પહોંચ્યો, અને એ રીતે
 સાતમા રથમાં બેસીને સાકેતના અંતઃપુરમાં પહોંચ્યો. ત્યાં
 તેનાં મગાંવડાલાં બેગાં થાય અને તેને પૂછે કે મદારાજ

આપ આ જ રથમાં બેસીને અહીં પધાર્યા ? તો પસેનદિ રાજ્યએ પોતાના આ આત્મચિત્રને શો જવાબ આપવો ?”

સાં—“તેણે દહેવું કે આવસ્તીથી અહીં સુધી પહોંચવામાં સાત રથો તૈયાર રાખ્યા હતા. પહેલા રથમાંથી બીજા રથમાં અને બીજામાંથી ત્રીજામાં, એમ સાતમા રથમાં બેસીને હું અહીં આવ્યો છું.”

પુણ્ય—“તે જ રીતે આ સાત વિશુદ્ધિ એ નિર્વાણ-માર્ગના સાત મુકામ છે. ચિત્તવિશુદ્ધિ માટે શીલવિશુદ્ધિની જરૂર છે. જ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ માટે પ્રતિપદાજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિની જરૂર છે. અને પરિનિર્વાણ માટે જ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિની જરૂર છે. આટલા જ માટે આપણે ભગવાનની આગેવાની નીચે બ્રહ્મચર્યનું આચરણ કરીએ છીએ.”

સાં—“આપ આયુષ્માનનું નામ શું ? સચ્ચક્ષત્રચારીઓ આયુષ્માનને કયા નામથી ઓળખે છે ?”

પુણ્ય—“મારું નામ પુણ્ય છે; પણ મને મન્તાણિપુત્ર નામથી પણ ઓળખે છે.”

સાં—“ધન્ય, ધન્ય. આયુષ્માન પુણ્ય મન્તાણિપુત્રે વિદ્વાન આવકને શોભે એવી રીતે આ ગંભીર પ્રશ્નોનું વિવરણ કર્યું છે. જેઓને આપના ઉપદેશનો લાભ મળે છે તેઓ ખરેખર ધન્ય છે. મને આજે આપના દર્શનનો મહાન લાભ મળ્યો.”

પુણ્ય—“આપનું નામ શું ? સચ્ચક્ષત્રચારીઓ આપને કયા નામથી ઓળખે છે ?”

સાં—“ઉપતિરસ મારું નામ છે, પણ સચ્ચક્ષત્રચારીઓ મને સારિપુત્રના નામે ઓળખે છે.”

પુણ્ણુ:—“ મારા ગુરુની જેટલી જ યોગ્યતાવાળાં
 શ્રાવકની સાથે હું વાતો કરું છું એ મેં જાણ્યું નહિ. આ
 વસ્તુની જે મને ખબર હોત તો આટલા વિસ્તારથી હું
 બોલત જ નહિ. ધન્ય, ધન્ય. આયુષ્માન સારિપુત્રે એક
 વિક્ષાન શ્રાવકને શોભે એવા ગંભીર પ્રશ્નો પૂછ્યા. જેઓ
 આયુષ્માન સારિપુત્રના ભાષણનો લાભ લે છે તેઓ ખરેખર
 ધન્ય છે. મને આજ આપના દર્શનનો મહાલાભ થયો.”

આ રીતે તે બન્ને મહાનાગોએ (મહાનિધ્યાય)
 એકબીજાના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું:

સ્થવિનીતસુત સમાપ્ત

ટીકા

બુદ્ધધોષાચાર્યના સમયમાં તો આ સૂત્ર ખૂબ પ્રસિદ્ધ હતું
 એમ જણાય છે. આચાર્યે એનો ઉલ્લેખ પોતાના વિશુદ્ધિમાર્ગ
 નામના ગ્રંથમાં કર્યો છે, અને એમાં સાતે વિશુદ્ધિઓનું વિસ્તાર-
 પૂર્વક વિવરણ કર્યું છે. બીજાં સૂત્રોના પ્રમાણમાં આ સૂત્રની
 અઠ્ઠકથા ઘણી વિસ્તૃત છે. જેમ સારિપુત્ર, કચ્ચાન, મોઝલ્લાન,
 આનંદ વગેરે પ્રમુખ શ્રાવકોના ઉપદેશ ઘણી જગ્યાએ મળી આવે
 છે તેમ મન્તાણિપુત્ર પુણ્ણના મળતા નથી. બીજાં એક પુણ્ણનું
 નામ આ જ નિકાયમાં આવે છે—(પુણ્ણોવાહસુત). પણ તે
 આથી નિત છે. તોય આ પુણ્ણનું મહત્ત્વ ઘણું હતું એમ
 આ સૂત્ર ઉપરથી આજ્ઞા જણાય છે. સ્વતઃ અદ્યેશ્ચ દોઢ
 ભિષ્મુએને અદ્યેશ્ચતાની વાતો કહેવી, વગેરે વસ્તુઓને પાણી
 લાપામાં ફસકયાવત્યૂ કહે છે. તેનાં મૂળ નામો અહીં આપું છું:

અપિચ્છકથા, સંતુટ્ટિકથા, પવિવેકકથા, અસંસંગ્ગકથા, વિરિયારંભકથા, સીલસંપદીકથા, સમાધિસંપદાકથા, પગ્ગસંપદાકથા, વિમુક્તિસંપદાકથા, અને વિમુક્તિગ્ગમણુદ્દસનસંપદાકથા.

આ દસે કથાઓની વાતો કરવામાં આવકને હરકત નથી, એટલું જ નહિ પરંતુ તે વસ્તુઓમાં નિષ્ણાત થવું એ તેનું કર્તવ્ય છે. કોઈ આવક અરહન્ત થાય તોપણ તેણે જુદાજુદા દાખલા-દશાંતોથી અધ્યેચ્છતા વગેરે શુભોની કિંમત ખીજીને સમજાવીને-તેને નિર્વાણમાર્ગ તરફ વાળવાનું કાર્ય કરવું જ જોઈએ. ભગવાને પોતે-પણ આ જ કામ પોતાની ઉત્તરાવસ્થામાં કર્યું છે.

હવે દ્વંકમાં આનો અર્થ બતાવું. અધ્યેચ્છતા એટલે-યોડી ઇચ્છાઓ હોવી. જેમજેમ ઇચ્છાઓ વધતી જાય તેમતેમ ચિંતાઓ વધવાની જ. પણ એનો અર્થ એવો તો નથી જ કે-લોકકલ્યાણનો માર્ગ છોડી દેવો. પોતાની જાતને જરૂરી એવી વસ્તુઓમાં જેટલો ઘટાડો કરી શકાય તેટલો ઘટાડો કરવો; પોતાનો નિર્વાહ બહુ જ યોડી વસ્તુઓથી ચલાવવો એવો આનો અર્થ છે.

સંતુટ્ટિ એટલે કોઈવાર આપણને જરૂરી પદાર્થો ન મળે તો-પણ મનને ચલવિચલ ન થવા દેવું—સ્વસ્થતા રાખવી તે. કોઈવાર મિશ્રુને-સારું ભોજન મળવું નથી, શરીર માટે પૂરતાં વસ્ત્રો નથી, મળતાં, ટાંટડકાથી રક્ષણ કરવા માટે જ્યાં પવન ન લાગે એવી સારી જગ્યા મળતી નથી. આવી સ્થિતિમાં મનનું સમાધાન ન છોડતાં, સંતુષ્ટ રહેવું જોઈએ.

અસંસંગ્ગ એટલે જગતની ધમાલથી દૂર રહેવું. આજે એક-રાત્રની મુલાકાત લેવી, કાલ વળી અમુક પ્રધાનનું અભિનંદન કરવું, અમુક અમુક સરદારને સલાહ આપવી, અમુક સાહુકારનો સંદેશો વળી ખીજીને પહોંચાડવો, આવી જગતની ધમાલ કરવી તેને 'સંસર્ગ' કહે છે. સત્જન મિત્રોની સંગતિ સંસર્ગમાં આવતી નથી.

વિરિયારંભ એટલે ઉત્સાહથી કાર્યારંભ કરવો,

કિં વીર્યં કુશલોત્પાદસ્તદ્વિપક્ષઃ ક ઉચ્યતે ।

આલસ્યં કુરિષ્ણતાસક્તિર્વિપાદાત્માવમન્યતા ॥

અર્થઃ—‘વીર્યં’ કયું? કુશલ કર્મેણા ઉત્પાદ. તેનો વિપક્ષ શું? આલસ્ય, ખરાબ વસ્તુઓ ઉપરની આસક્તિ, અને આત્મવિશ્વાસનો અભાવ એ તેનો વિપક્ષ છે.

‘બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘ’ નામના પુસ્તકમાં ધર્મના મથાળા નીચે અમે શીલ, સમાધિ અને પ્રજ્ઞા એ ત્રણેનો અર્થ આપ્યો છે, તે જોઈ લેવો. વિમુક્તિ એટલે મોક્ષ; અને વિમુક્તિજ્ઞાન-દર્શન એટલે પોતાને મોક્ષ પ્રાપ્ત થયો છે કે નહિ તેનું યથાર્થ જ્ઞાન. થોડોક વિચાર કરતાં દેખાશે કે પહેલી આઠ મોક્ષનાં પગથિયાં છે, અને છેલ્લી બે કથાઓ મોક્ષપ્રાપ્તિ અને મોક્ષપ્રાપ્તિજ્ઞાન સંબંધે છે. શીલથી ધર્મશિયાસનો ખરો આરંભ થાય છે. તોપણ અસ્પેષ્યતા વગેરે પહેલી પાંચ વસ્તુઓ એ ધર્મની પૂર્વતૈયારીની છે.

આયુષ્માન પુણ્યે યતાવેશી સાત વિશુદ્ધિઓ પૈકી પહેલી શીલવિશુદ્ધિ એટલે નિર્મલ શીલ. બીજી ચિત્તવિશુદ્ધિ એટલે નિર્મલ સમાધિ. દષ્ટિવિશુદ્ધિ એટલે મિથ્યાદષ્ટિ તરફ ન વળતાં બુદ્ધ ભગવાને યતાવેલા ધર્મમાર્ગનું પોતાની બુદ્ધિથી આકલન કરવું—પોતાની દષ્ટિ વિશુદ્ધ કરવી. કાંક્ષાવિતરણવિશુદ્ધિ એટલે શંકાકુશંકાનું નિવારણ કરીને પોતાના મનનું સુકાન આર્યમાર્ગ તરફ વાળવું. માર્ગ કયો અને કુમાર્ગ કયો એના યથાર્થ જ્ઞાનને માર્ગમાર્ગજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ કહે છે. જે માર્ગે આપણે જવાનું છે તે માર્ગનું યથાર્થ જ્ઞાન મેળવવું એને પ્રતિપદાજ્ઞાનદર્શન-વિશુદ્ધિ કહે છે. અને નિર્વાણના યથાર્થ જ્ઞાનને જ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ કહે છે. આહીં સંક્ષિપ્ત અર્થ આપ્યો છે. આનો વિસ્તાર કરવો હોય તો આખા વિશુદ્ધિમાર્ગનું જ આહીં બાયાંતર કરવું પડે.

રૂપવિનીતસુત્તની ટીકા સમાપ્ત

નિવાપસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર લગવાન આવરતી પાસેના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા ત્યારે ભિશ્નુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“હે ભિશ્નુઓ, કોઈ ખીડની જગ્યા તૈયાર કરનાર માણસ મૃગ ખડ ખાઈને દીર્ઘાયુષી અને સુંદર થાય એવી ઇચ્છાથી પોતાની ખીડની જગ્યા તૈયાર કરતો નથી; તેની તો એવી ઇચ્છા હોય છે કે મૃગ આ ખીડની અંદર પ્રવેશ કરીને યથેચ્છ ખડ ખાઈને મત્ત બને, બેદરકાર બને, અને તેથી અંતે તે પોતાના તાબામાં આવે. આવા એક ખીડની અંદર કેટલાક મૃગો ઘૂર્યા અને યથેચ્છ ખડ ખાઈને મત્ત બન્યા, અને તેથી ખીડવાળાના તાબામાં ગયા.

“ખીડન કેટલાક મૃગોએ એવો વિચાર કર્યો કે મરજી મુજબ ખડ ખાવાને લીધે આ પહેલા મૃગો ખીડવાળાના તાબામાં ગયા, માટે આપણે એ ખીડની વાત જ છોડી દઈએ. તે વનમાં ઘૂસીને ખીડથી દૂર રહેવા લાગ્યા. પણ હિનાગાને અંતે ત્યાં ધાસ અને પાણી મળવું મુશ્કેલ થઈ

પડયું, અને તેથી તેઓ અત્યંત દુર્બળ થયા; અને ખીજો કોઈ રસ્તો ન રહેવાથી તેઓ ખીડની અંદર ધૂસ્યા અને યથેચ્છ ધાસ ખાઈને મત્ત બન્યા, અને બેદરકાર બન્યા. આ રીતે તે મૃગો પણ ખીડવાળાના તાબામાં ગયા.

“ત્યારે ત્રીજા મૃગોએ એવો વિચાર કર્યો કે પહેલા બે પ્રકારના મૃગોએ સ્ત્રીકારેલો માર્ગ આપણે છોડી દઈને ત્રીજા જ માર્ગનો સ્ત્રીકાર કરીએ. આપણે આ ખીડ આસપાસની એક સુરક્ષિત જગ્યાએ રહેવું અને બહુ જ સાવધાનીથી આ ખીડમાં પ્રવેશ કરવો અને મત્ત તથા બેદરકાર ન બનતાં ખીડવાળાથી દૂર રહેવું. તેઓ તે પ્રમાણે વર્ત્યા તેથી ખીડવાળાના તાબામાં ગયા નહિ.

“ત્યારે ખીડવાળો અને તેના અનુયાયીઓ બોલ્યા કે: અરે, આ મૃગો તો લુચ્ચા દેખાય છે; આમનું સામર્થ્ય જખ્ખર-લાગે છે. અમારા ખીડમાં આવીને ચરી જાય છે, પણ ક્યારે આવે છે ને ક્યારે જાય છે તેની અમને ખબર જ પડતી નથી. એટલે હવે અમે આ ખીડની અંદર મોટીમોટી જાજો પાથરી દઈશું. અને એ રીતે તેમને પકડી પાડીશું. તેમણે તેમ ક્યાંથી તે મૃગો પકડાયા. આ રીતે આ ત્રીજા મૃગો પણ ખીડવાળાના હાથમાંથી છટકી શક્યા નહિ.

“પણ ચોથા પ્રકારના મૃગોએ આ ત્રણે માર્ગ છોડી દઈને એવો વિચાર કર્યો કે જ્યાં ખીડવાળો અને તેના અનુયાયીઓ પહોંચી ન શકે એવી જગ્યાએ રહીને સાવધાનીથી આ ખીડનો ઉપભોગ કરીશું. તેમણે તે રીતે કર્યું. ખીડવાળાએ અને તેના અનુયાયીઓએ જાજો પાથરી પણ તેઓ મૃગોને પકડી શક્યા નહિ, એટલે તેમણે એવો વિચાર-

કંઈકે જો આપણે આ મૃગોની પાછળ પંડીયું તો તેઓ
ખીજા મૃગોને ખપ્પર આપી દેશે, અને તેથી બધા જ મૃગો
આપણા ખીડની જગ્યા છોડીને ચાલ્યા જશે, એટલે આમની
‘ઉપેક્ષા’ કરવી એ જ યોગ્ય છે. આ રીતે આ ચોથા મૃગો
‘ખીડવાળાના’ હાથમાં પકડાયા નહિ.

“હે લિપ્તુઓ, આ તો રૂપક છે. ખીડ એટલે
પંચેન્દ્રિયોનાં વિષયો છે; ખીડવાળો એ માર; અને તેના
અનુયાયીઓ એટલે મારના અનુયાયીઓ.

“જે શ્રમણુબ્રાહ્મણોએ વિચાર કર્યા વગર વિષયસુખનો
‘યથેચ્છ’ ઉપભોગ લીધો, તેથી મત્ત અને બેદરકાર બન્યા,
તેઓ પરિણામે મારના તાળામાં ગયા. આ પહેલા પ્રકારના
મૃગ.

“ખીજા શ્રમણુબ્રાહ્મણોએ પહેલાનો માર્ગ છોડી દઈને
અરણ્યવાસ સ્વીકાર્યો. ત્યાં તેમણે શામાક, નીવાર, કંદમૂળ
વગેરે ખાઈને પોતાનો નિર્વાહ ચલાવ્યો. પણ ઉનાળામાં
આ પદાર્થોની તંગી પડવાથી તેમનાં શરીરમાં બળ ન રહ્યું,
અને તેથી તેમના ચિત્તની વિમુક્તિ નષ્ટ પામી. તેઓ ફરી-
વાર મારના ખીડમાં પેદા અને યથેચ્છ ઉપભોગ ભોગવવા
લાગ્યા, મત્ત બન્યા, પ્રમત્ત બન્યા, અને મારના કબજામાં
ગયા. આ એ ખીજા પ્રકારના મૃગો.

“ત્રીજા શ્રમણુબ્રાહ્મણોએ આ બે માર્ગ છોડી દીધા,
અને બહુ સાવધાનતાથી તેઓ લોકામિયનો (ઔદિક
પદાર્થોનો) ઉપભોગ લેવા લાગ્યા. પરંતુ જગત શાશ્વત છે,
અશાશ્વત છે, અંતવાન છે, અંતવાન નથી, આ શુભ, આ
શરીર, શુભ જુદો અને શરીર જુદું, મૃત્યુ બાદ આત્મા જન્મ

લે છે કે નથી લેતો, વગેરે દષ્ટિઓમાં તેઓ બહુ થયાં, અને તેથી તેઓ મારના તાબામાંથી છૂટ્યા નહિ. આ જ ત્રીજા મૃગ છે.

“પરંતુ ચોથા શ્રમણબ્રાહ્મણો લોકોમિયનો બહુ સાવધાનીથી ઉપભોગ લઈને આ દષ્ટિઓમાં બંધાયા નહિ, તેમણે જ્યાં માર અને તેના અનુયાયીઓ ન પહોંચી શકે એવી જગ્યાનો આશરો લીધો, અને તેથી તેઓ મારના સકંજમાં સપડાયા નહિ. આ જ એ ચોથા મૃગો.

“હે ભિક્ષુઓ, પ્રથમધ્યાન, દ્વિતીયધ્યાન, તૃતીયધ્યાન, ચતુર્થધ્યાન, આકાસાનંદ્યાયાતન, વિજ્ઞાણંદ્યાયાતન, આકિંચ્ચાયાતન, નેવસંજાનાસંજાયાતન, સચ્ચાવેદ્યિતનિરોધ અને આસવોનો હાય, આ બધી જ્યાં મારતી નજર પહોંચી ન શકે એવી જગ્યાઓ છે. આની જેમણે પ્રાપ્તિ કરી લીધી હોય તે ભિક્ષુ મારના ઝપાટામાંથી બચ્યો, તૃષ્ણાનદી પાર કરી ગયો એમ કહેવું જોઈએ.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ ભગવાનના ભાષણનું મુદિત મનથી અભિનંદન કર્યું.

નિવાપસુત સમાપ્ત

ટીકા

આ સૂત્રમાંના રૂપક દ્વારા ભગવાને પોતાની પહેલાં થયેલા શ્રમણ-બ્રાહ્મણોના પંચમાં અને પોતાના પંચમાં શો ફરક છે એ સ્પષ્ટ રીતે બતાવ્યું છે. પહેલાં શ્રમણબ્રાહ્મણ એટલે યજ્ઞયાગ વગેરે કરીને માંસભોજન, સોમપન વગેરે વિષયોનો યથેચ્છ ઉપભોગ

કરનારા. બીજા શ્રમણબ્રાહ્મણો તે સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને અરણ્ય-
વાસમાં જ આપું આયુષ્ય ગાળવાના નિશ્ચયવાળા. ત્રીજા શ્રમણ-
બ્રાહ્મણો એ બુદ્ધસમકાલીન ધર્મોપદેશકો. મહાપદ્ધિ ગોસાથ,
અન્નિત કેસકંબલ, નિગઠ નાયપુત્ત વગેરે બુદ્ધસમકાલીન ધર્મ
પ્રવર્તકો અને તેમના અનુયાયીઓ કામસુખનો ચથેચ્છ ઉપભોગ
લેતા નહોતા, અથવા એકદમ અરણ્યમાં જઈને પણ રહેતા નહોતા.
બૌદ્ધ સંઘની જેમ જ તેમના પણ સંઘો હતા, અને તેઓ ગામની
આનુબાનુ જ રહેતા. પણ જગત રાશ્ચિત છે કે અરાશ્ચિત, વગેરે
દષ્ટિઓમાં બંધાઈ રહેવાથી તેમનામાં ભયંકર વાદવિવાદ થતા. આવી
જાતના વાદવિવાદોનો બુદ્ધ ભગવાને ઘણી જગ્યાએ નિષેધ કર્યો છે.
કેવળ સંજ્ઞાને વળગી રહેવાથી વાદવિવાદ થાય છે, એમ ભગવાન
કહે છે. આ દષ્ટિઓમાં બંધાઈ રહેવાને લીધે આ શ્રમણબ્રાહ્મણો
પણ સસારમાંથી તદ્દન મુક્ત થયા નહિ. પરંતુ બુદ્ધશુર્યએ વિષય-
સુખ એ જ ધર્મ છે એમ માન્યું નહિ, અથવા તે એકદમ જગતનો
ત્યાગ કરીને અરણ્યવાસ સ્વીકાર્યો નહિ. તેમના સમકાલમાં પ્રચલિત
એવી અનેક જાતની દષ્ટિઓમાં પણ તે બદ્ધ થયા નહિ. તેમનું
કહેવું એમ છે કે તેમણે જે માર્ગ શોધી કાઢ્યો તેમાં માર પોતાનો
ચંચુપ્રવેશ કરી શકે એમ નથી. આ સૂત્રમાં ચાર ધ્યાન, ચાર
અરૂપાવચરસમાપત્તિ, નિરોધસમાપત્તિ અને આસવક્ષયજ્ઞાન એ દસ
વસ્તુઓ દ્વારા જ ભગવાને આ માર્ગ દર્શાવ્યો છે.

નિવાપસુત્તની દીક્ક સમાપ્ત

અરિયપરિચેસનસુત્તઃ

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. એક દિવસે સવારે ચીવર પરિધાન કરીને અને હાથમાં બિક્ષાપાત્ર લઈને, બિક્ષા લેવા તેઓ શ્રાવસ્તીમાં ગયા. ત્યારે કેટલાક બિહુઓ આયુષ્માન આનંદ પાસે આવ્યા અને બોલ્યા, “ધણી, કાળથી અમે ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળ્યો નથી, તો એકવાર અમે સાંભળી શકીએ એવું કંઈક કરો.”

આનંદ—“તો પછી તમે રમક જાણીયુના આશ્રમમાં ચાલો. ત્યાં કદાચ તમે ભગવાનનો ઉપદેશ સાંભળી શકશો.”

ભગવાન પિંડપાત માટે શ્રાવસ્તીમાં ફર્યા અને પછી બોજન લીધા બાદ આનંદને કહ્યું, “આનંદ, ચાલ, આપણે વિશ્રાન્તિ લેવા માટે મિઝારમાતાના ગ્રાસાદમાં જઈએ.”

“હવે ભગવન” એવો આનંદે જવાબ આપ્યો, અને

પડે છે. સંકલેશધર્મો હોઈ સંકલેશધર્મો વસ્તુઓની પાછળ જ પડે છે. હે બિહુઓ, પુત્ર, ભાઈ, દાસ, દાસી, ઘેટાં, બકરાં, ફૂકડા, હુક્કર, હાથી, ઘોડા, ગાય, સોતું, રથું, આ બધી વસ્તુઓ જન્મજરાદિથી બદલે છે; અને એની પાછળ પડવાને અનાર્યપર્યેષણ કહેવામાં આવે છે. પણ જે માણસ પોતે જન્મજરાદિથી બદલે છે, અને આ વસ્તુઓમાં આદીનવ છે એમ સમજીને અજરામર નિર્વાણની પાછળ જ પડે છે તેની તે પર્યેષણ આર્યપર્યેષણ ગણાય છે.

“ હે બિહુઓ, જ્યારે મને સંબોધ પ્રાપ્ત નહોતો થયો, અને હું કેવળ બોધિસત્ત્વ જ હતો ત્યારે હું પણ જન્મધર્મો હોઈ જન્મધર્મો વસ્તુઓની જ પાછળ પડ્યો હતો. —વં— પોતે સંકલેશધર્મો હોઈ સંકલેશધર્મો વસ્તુઓની જ પાછળ પડ્યો હતો. જ્યારે મને એમ લાગ્યું કે હું આ જે કરું છું તે યોગ્ય નથી, જન્મજરામરણાદિથી મુક્ત એવા નિર્વાણની જ પાછળ મારે પડવું જોઈએ. આવો વિચાર કરીને, જોકે હું તે વખતે જુવાન હતો, અને હું સંન્યાસ લઉં એવી મારાં માઆપની બિલકુલ ઈચ્છા નહોતી, તેઓ મારે માટે શોક કરતાં હતાં, તેમજ મુંઝવણ કરાવીને અને કપાય વસ્ત્રો પહેરીને હું સંન્યાસી થયો; અને કુશલ શું અને શાંતિસ્થાન કયું એની શોધ કરવા માટે હું આગાર કાલામની પાસે ગયો અને બોલ્યો, ‘આયુષ્મન કાલામ, તારા આ ધર્મવિનયમાં રહીને મારો બ્રહ્મચર્ય પાળવાનો વિચાર છે.’ ત્યારે કાલામે જવાબ આપ્યો, ‘ખુશીથી રહે. મારો ધર્મ તો એવો છે કે જો મોઢ સુગ પુરુષ મારા ધર્મને અંગીકાર કરે તો તેને બહુ જ થોડા સમયમાં સાક્ષાત્કાર થાય છે.’

“ હે ભિક્ષુઓ, થોડા વખતમાં મેં એનું અધ્યયન કર્યું; અને કેવળ પોપટની જેમ હું બોલવા લાગ્યો કે ‘ આ ધર્મ ’ હું ‘ સમજું છું, એમાં હું પ્રવીણ થયો છું. ’ તેના બીજા શિષ્યો પણ આમ બોલતા. પણ મારા મનમાં એવો વિચાર આવ્યો કે કેવળ શ્રદ્ધાથી જ કાલામને આ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થયો નહિ હોય, પણ તેને ખરેખર જ સાક્ષાત્કાર થયો હશે. એટલે હું તેની પાસે ગયો અને પૂછ્યું, ‘ આ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કયારીતે થાય ? ’ આથી આજાર કાલામેએ આકિચ્ચઆયતનનો ઉપદેશ કર્યો. તે સાંભળીને મેં મારા મનમાં વિચાર્યું, ‘ શ્રદ્ધા, ચીર્ષ્ય, રમૃતિ, સમાધિ અને પ્રણ (આ પાંચ ઇદ્રિયો) ફક્ત આજાર કાલામને એકલાને જ છે એવું નથી; મારે પણ આ પાંચ ઇદ્રિયો છે. એટલે પ્રયત્ન કરીને આજારે બનાવેલી મજલ પૂરી કરી લઇશ. ’ થોડા વખતમાં જ આ મજલ મેં પૂરી કરી લીધી, અને કાલામને જઈ ને જણાવ્યું. ત્યારે તે બોલ્યો, ‘ તમારા જેવો સદ્ગુણવારી અમારી પાસે હોય એ તો અમને મોટો લાભ થયો ગણવો જોઈએ. હવે જેટલું હું જાણું છું તેટલું જ તમે જાણો છો. માટે આપણે બન્ને મળીને આપણા શિષ્યોના આગેવાન થઈએ. ’

“ આ રીતે આજાર કાલામ મારો આચાર્ય હતો ત્યારે તેણે મને પોતાના જેટલી જ યોગ્યતાએ પહેંચાડ્યો અને મારો ખૂબ સાત્કાર કર્યો. પણ મને લાગ્યું કે આ ધર્મ વૈરાગ્યપ્રાપ્તિ માટે, નિરોધ માટે, ઉપશમ માટે, સંજોધ માટે, નિર્વાણ માટે ઉપયોગી થનારો નથી, પણ આકિચ્ચઆયતનમાં ઉત્પત્તિ થાય એટલા માટે ઉપયોગી છે. અને તેથી તેટલાથી મને સંતોષ ન થયો. હું તેનાથી કંટાળ્યો અને તે ધર્મપથ છોડ્યો; અને કુશલ

શું અને શાંતિસ્થાન ક્યું એ શોધવા માટે હું ઉદ્ધક રામપુત્ર પાસે ગયો ને કહ્યું, 'આયુષ્મન, તારા આ ધર્મવિનયમાં રહીને બ્રહ્મચર્યનું પાલન કરવાની મારી ઇચ્છા છે.' તેણે જવાબ આપ્યો, 'ખુશીથી રહે. આ ધર્મ એવો છે કે જો સુર માણસ આ ધર્મનો અંગીકાર કરે તો તેને થોડા વખતમાં જ સાક્ષાત્કાર થાય છે.'

"થોડા વખતમાં જ તેના ધર્મનો મેં અભ્યાસ કરી લીધો, અને કેવળ પોપટની જેમ એમાં હું પ્રવીણ થયો છું એમ બોલવા લાગ્યો. તેના બીજા શિષ્યો પણ આમ જ કહેતા. પણ મને એમ લાગ્યું કે કેવળ વિશ્વાસથી જ મેં આ ધર્મ જાણ્યો એમ ઉદ્ધક રામપુત્ર નહિ કહેતો હોય. એટલે તેની પાસે જઈને આ બાજતમાં તેને પૂછી જોયું. તેણે કહ્યું કે મારા ધર્મનું છેલ્લું પગથિયું નેવસન્માનાસન્માયતન છે. તે ઉપરથી મેં મારા મનમાં જ વિચાર કર્યો કે શ્રદ્ધા, વીર્ય, સ્મૃતિ, સંમાધિ અને પ્રણા આ (પાંચ ઇન્દ્રિયો) કેવળ રામને જ છે અને મારે નથી એવું નથી. મારે પણ તે છે. એટલે હું પણ પ્રયત્નથી રામના ધર્મનો સાક્ષાત્કાર કરી લઉંશ. તે મુજબ અસ્પ કાળમાં જ તે ધર્મનો મને સાક્ષાત્કાર થયો. આ હકીકત એ ઉદ્ધક રામપુત્રને જણાવી. ત્યારે તે બોલ્યો, 'આટલાથી જ આ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. તમારા જેવો સબ્રહ્મચારી અમને મળ્યો એ મોટો લાભ જ ગણવો જોઈએ. હવે તમે અને હું મળીને આ શિષ્યપરિવારના આગેવાન થઈએ.' આ રીતે રામપુત્રે મને પોતાના જેટલી યોગ્યતાએ પહોંચાડ્યો અને મારી પ્રશંસા કરી. પણ આ ધર્મ નિર્વેદ, વૈરાગ્ય, નિરોધ, ઉપશમ, સંજોધ અને નિર્વાણના કારણરૂપ નથી, કેવળ

નેવસઞ્જાનાસઞ્જાપતનમાં ઉત્પત્તિ થવા જોઈતો જ છે, એમ લાગવાથી અસંતુષ્ટ થઈને તે ધર્મથી હું પરાવૃત્ત થયો.

“ ત્યાંથી નીકળી મગધ દેશમાં ફરતાં ફરતાં ઉરુવેલા સેનાનિગમ નામની જગ્યાએ હું આવ્યો. ત્યાં અત્યંત રમણીય જગ્યા, અસખ વનરાજિ, ખળખળ વહેતી નદી, બંને બાજુએ સફેદ રેતીના પટ, અને આસપાસનાં શિક્ષાટન માટે યોગ્ય એવાં ગામો જોઈને મને લાગ્યું કે કોઈ કુલપુત્રને માટે નિર્વાણ-માર્ગનો અભ્યાસ કરવા આ જગ્યા ઉત્તમ છે. આવો વિચાર કરીને હું ત્યાં જ બેઠો; અને જાતિ (જન્મ), જરા, મરણ વગેરેમાં આદીનવ છે એમ સમજીને જન્મજરામરણાદિથી વિરહિત એવું નિર્વાણ પ્રાપ્ત કર્યું. મને સ્પષ્ટ ગાન થયું કે મારી વિમુક્તિ બદલાય એવી નથી, આ મારો છેલ્લો જન્મ છે, અને હવે પુનર્જન્મ રહ્યો નથી.

“ ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે આ અત્યંત ગંભીર, તર્કાતીત, કેવળ પંડિતો જ સમજી શકે એવો ધર્મ મેં જાણ્યો છે, અને લોકો તો વિષયોની પાછળ પડેલા છે. વિષયોની પાછળ પડેલા લોકો કાર્યકારણભાવથી બદલે એવો પ્રતીત્યસમુત્પાદ સમજી શકે એ અશક્ય છે. સર્વ સંસ્કારોનો ઉપશમ, સર્વ સાંસારિક વસ્તુઓનો ત્યાગ, તૃષ્ણાનો ક્ષય, વિરાગ, નિરોધ, નિર્વાણ, આ વસ્તુઓ પણ તેઓ સમજી શકે એમ નથી. હું જો ધર્મનો ઉપદેશ કરું અને લોકો ન સમજે તો તેથી જાલદી હું હેરાન થઈશ. એટલે મારા મનમાં જ મેં વિચાર્યું, “ મહાકષ્ટથી આ ધર્મનું ગાન મને પ્રાપ્ત થયું છે. હવે તે લોકોમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં કંઈ અર્થ નથી. કારણકે રાગદોષથી ઘેરાયેલા લોકો આ ધર્મ સુખેથી સમજવા અશક્ત છે. કામાંસંક્રાન્ત, અધિકારથી

આવૃત થયેલા લોકો પ્રવાદની વિરુદ્ધ જનારો, ગંભીર અને અદૃશ્ય ધર્મ જોષ શકવાના નથી.

“આ વિચારને લીધે ધર્મોપદેશનું કામ છોડી દઈને નરોત્તે એકાંતવાસ સેવવો એમ મને લાગ્યું. ત્યારે બ્રહ્મદેવ મારો વિચાર કળ જઈને બોલ્યા કે ‘તથાગતનું ચિત્ત ધર્મદેશના તરફ વળતું નથી. અરેરે, જગતનો મહાનાશ થવાનો ! મહાહાનિ યશે !’ તે બ્રહ્મલોકમાં ગ્રુમ થયા, અને તત્કાળ મારી પાસે આવીને અને પોતાના ઉત્તરીય વસ્ત્રને એક ખભા ઉપર લઈને હાથ જોડીને બોલ્યા, ‘ભગવન, ધર્મનો ઉપદેશ કરો. ધણા મનુષ્યોમાં રજ આછો છે. ધર્મનો ચબ્દ કાને ન પડવાથી તેમની હાનિ થાય છે. તે પોતાનો ધર્મ સમજી શકશે. આ મગધદેશમાં મહિન લોકોએ શોધેલો ધર્મ ફેલાયેલો છે. નિર્મળ મનથી જાણેલો એવો આ તમારો ધર્મ તેમને સંભળાવો. આ અમૃતનાં દ્વાર તેમને માટે ખુલ્લાં મૂકો. જેમ કોઈ માણસ પર્વતના શિખર ઉપર જઈને નીચેના લોકો તરફ જુએ તેમ, હે સર્વજ્ઞ, ધર્મ-પ્રાસાદ ઉપર ચઢીને અને શોકવિરહિત થઈને તમે આ શોકમાં દૂબેલા અને જન્મજરાદિથી પરાભૂત થયેલા લોકો તરફ જુઓ. હે સંગ્રામમાં જીતેલા વીર, હે સાર્થવાદ, હે ઋણમુક્ત પુરુષ, કોઈ અને લોકોમાં સંચાર કરો. ભગવન, હવે તમારા ધર્મનો ઉપદેશ કરો. આ જગતમાં ધર્મ જાણનારા ધણા મળશે !”

“એટલે બ્રહ્મદેવની વિનંતિ માન્ય કરીને, અને પ્રાણીમાત્ર ઉપરની કરુણાને લીધે શુદ્ધદષ્ટિથી આ જગતનું મેં અવલોકન કર્યું. તેમાં આછા રજવાળા, પુષ્કળ રજવાળા, તીવ્ર હૃદયોવાળા, મૃદુ હૃદયોવાળા, સારા આકારવાળા, ખરાબ આકારવાળા, સદેલાઈથી સમજે એવા, મુશ્કેલીથી સમજે એવા, અને કેટલાક

પરસોઢની બીક રાખનારા પ્રાણીઓ જોયા. જેમ કેટલાંક કમજો. પાણીની અંદર જ વધે છે, કેટલાંક પાણીની સપાટી ઉપર આવે છે, કેટલાંક પાણીની સપાટીથી પણ ઉચે વધે છે, પાણીનો સંપર્ક પણ તેઓને નથી થતો; તે રીતે અનેક જાતના બિજા બિજા પ્રાણીઓનું મેં અવલોકન કર્યું. ત્યારે મેં બ્રહ્મદેવને કહ્યું, 'હે બ્રહ્મન, જેઓ સાંભળવા સમર્થ છે તેમને માટે હું અમૃતનાં દાર ખોલું છું; તેઓ બસે પોતાની જૂની કલ્પનાઓ છોડી દે. ક્રૂરા હું હેરાન થાઉં એવી ઇચ્છાથી જ આ ધર્મ સોઢામાં પ્રસિદ્ધ કરવાની મારી ઇચ્છા નહોતી.' એટલે બ્રહ્મદેવે મને નમસ્કાર કર્યો અને ત્યાં જ અંતર્ધાન પામ્યા.

" પછી પ્રથમ કોને ધર્મોપદેશ કરવો એના વિચારમાં હું પડ્યો. મને લાગ્યું કે આજાર કાલામમાં રજા ઝોઢો છે, તે સુસ્ત છે, અને તે આ ધર્મ વહેંચે સમજશે. પરંતુ ત્યાંના દેવોએ મને જણાવ્યું કે આજાર કાલામને મરણ પામ્યે આજ સાત દિવસ થયા. મેં પણ આ વાત અંતર્ધાનથી જાણી. ત્યારે મેં મનમાં વિચાર્યું, 'આજાર કાલામ સુશિક્ષિત હતો. આ ધર્મ તે તરત સમજત. દેવે ઉદક રામપુત્ર મોટો પંડિત છે. તેના અંતઃકરણમાં રજા ઝોઢો છે. તેને જો ધર્મોપદેશ કરીશ તો વહેંચે બોધ થશે.' પણ દેવોએ મારી પાસે આવીને કહ્યું, 'ઉદક રામપુત્ર ગઈ કાલે જ મરણ પામ્યો.' મેં પણ આ વાત અંતર્ધાનથી જાણી. ત્યારે મેં મનમાં વિચાર્યું, ઉદક રામપુત્ર સુશિક્ષિત હતો. જો મારો ધર્મ તે સાંભળત તો તરત જ તે સમજી જત. દેવે આ પંચવર્ણિય બિભુઓ મને ઠીક કામ લાગ્યા હતા. જ્યારે હું દેહદંડન કરતો હતો ત્યારે તેમણે મારી સેવા કરી છે. એટલે પ્રથમ તેમને જ ધર્મોપદેશ કરવો ઉચિત

છે. ' તેઓ તે વખતે વારાણસીના ઇસિપત્તન નામના મૃગારૂપમાં રહેતા હતા, એ મેં દિવ્યચક્ષુથી જાણ્યું, અને વારાણસી જવા માટે ઉરુવેદા છોડ્યું.

" જોધિ અને ગયાની વચમાં રસ્તામાં ઉપંક નામનો આજીવક મળ્યો અને જોલ્યો, ' આયુષ્મન, તારી ઇદ્રિયો પ્રસન્ન દેખાય છે, અને -કાંતિ પરિશુદ્ધ દેખાય છે. તેં કેના નેતૃત્વ નીચે અવન્યા લીધી છે ? તારો ગુરુ કેણુ ? તને કેનો ધર્મ ગમે છે ? '

" મેં કહ્યું, ' બધા ક્લેશોનો મેં પરાજય કર્યો છે. બધા ધર્મો મેં જાણ્યા છે. પણ બધા ધર્મોમાં હું બદ્ધ નથી થયો. મેં સર્વસ્વનો ત્યાગ કર્યો છે, અને તૃષ્ણાનો ક્ષય કરીને વિમુક્ત થયો છું. આ બધી વસ્તુઓ મેં જાતે જાણેલી હોવાથી મારો ગુરુ કેણુ એ હું કેમ કહી શકું ? મારો -કેઈ ગુરુ નથી, તેમજ મારા જેટલી યોગ્યતાવાળો બીજો કેઈ મનુષ્ય હું દેખતો નથી. દેવલોકમાં અને મનુષ્યલોકમાં મારી સાથે કેઈ સ્પર્ધા કરી શકે એમ નથી. હું અરહન્ત છું. લોકોનો શ્રેષ્ઠ ગુરુ હું જ છું. હું એક જ સમ્યક્ સંશુદ્ધ છું. હું જ શાંત નિર્વાણ પામ્યો છું. આ આધના જગતમાં ધર્મચક્રનું પ્રવર્તન કરવા અને અમૃતકુંડલિની ગર્જના કરવા માટે હું કાશી જાઉં છું. '

" ઉપક- ' પણ તું અનંતજિન થવા માટે યોગ્ય છે શું ? '

" હું- ' મારા જેવા આસવાનો ક્ષય કરીને જિન થાય છે.

હે ઉપક, પાપધર્મ મેં છૂટી લીધા છે. માટે હું જિન છું. '

" ' દરો, ' એમ કહી, માયું દલાવી ઉપક આડે રસ્તે ત્યાંથી ચાલતો થયો.

" એટલે હું મજ્જા દરમજ્જા કરતો વારાણસીમાં

ધસિપત્તનમાં પહોંચ્યો. ત્યાં પંચવર્ગીય બિશુઓએ મને જોઈને એવો નિશ્ચય કર્યો કે આ ઢાંગી શ્રમણ ગોત્રમ અહીં આવે છે, તેને આપણે વંદન ન કરવું, સામા ન જવું, અથવા તેનાં પાત્રચીવર ન લેવાં; પણ તેને માટે એક આસન માંદી રાખવું, તેની ધચ્છા હોય તો બલે તે આસન ઉપર બેસે. પણ જેમજેમ હું પાસે આવતો ગયો. તેમતેમ પંચવર્ગીય બિશુઓનો આ નિશ્ચય ડગમગવા લાગ્યો. કેટલાકે આગળ આવી મારાં પાત્રચીવર લઈ લીધાં, કેટલાકે આસન પાથર્યું, અને કેટલાકે પૂગ ઘોવા પાણી આણી આપ્યું. તોય મને નામથી અને આયુષ્મન કહીને સંબોધવા લાગ્યા. એટલે મેં તેમને કહ્યું, 'હું બિશુઓ, તથાગતને નામથી અને આયુષ્મન શબ્દથી જોલાવો નહિ. તથાગત અરહન્ત સમ્યક્ સંશુદ્ધ છે. ધ્યાન આપો. અમૃત મળ્યું છે. હું તમને શીખવું, ધર્મનો ઉપદેશ આપું. જે મારા શીખવ્યા પ્રમાણે વર્તશો તો જે બ્રહ્મચર્યના શ્રેષ્ઠ ધ્યેય માટે કુલપુત્રો ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે તે ધ્યેય તમે આ જ જન્મમાં જાતે મેળવશો.'

" પં બિઃ—' આયુષ્મન ગોત્રમ, તે સમયે અત્યંત દેહદંડન કર્યો છતાં લોકોત્તર ધર્મનું તને જ્ઞાન ન થયું. તો હવે તો તું ખાવાપીવા પાછળ પડ્યો છે. તે તને લોકોત્તર ધર્મનું જ્ઞાન કેમ થાય ?'

" હું—' હું બિશુઓ, તથાગત ખાવાપીવા પાછળ પડેલો નથી કે ધ્યેયથી ચ્યુન થયો નથી. તથાગત અરહન્ત સમ્યક્ સંશુદ્ધ છે. ધ્યાન દર્શને સાંભળો. અમૃત મળ્યું છે. હું તમને શીખવું, ધર્મોપદેશ કરું. જે મારા શીખવ્યા પ્રમાણે તમે વર્તશો તો જે બ્રહ્મચર્યના શ્રેષ્ઠ ધ્યેય માટે કુલપુત્રો ગૃહત્યાગ

કરીને પ્રવળ્યા લે છે તે ધ્યેય તમે આ જ જન્મમાં
જાતે મેળવશો.'

(પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓએ બીજીવાર અને ત્રીજીવાર પણ
એ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો, અને ભગવાને એ જ જવાબ આપ્યો.)

"હું—' હે ભિક્ષુઓ, તમે પૂર્વે મારું એવું કથન સાંભળ્યું
છે ખરું ? "

" પં० ભિ०—' ના, ભદંત. "

" હું—' તથાગત અરહન્ત —પે०— જાતે મેળવશો. "

" આ રીતે પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓનું મન વાળવાનું હું
શીખ્યો. એને હું ઉપદેશ આપતો અને તથુ જથુ પિંડપાત
માટે જતા. તેઓએ આરોહી ભિક્ષા ઉપર જ. જથુનો નિર્વોદ
આણતો. તથુને હું ઉપદેશ આપતો અને એ જથુ પિંડપાત
માટે જતા; અને તેઓ જે ભિક્ષા લાવતા તેના ઉપર અમારો
નિર્વોદ આણતો.

" આ રીતે પંચવર્ગીય ભિક્ષુઓને ઉપદેશ કરવાથી તેમણે
જન્મધર્મી હોઈ જન્મમાં આદીનવ છે એમ જાણીને અજાત
નિર્વોદ મેળવ્યું —પે०— જાતે સંકલેશધર્મી હોઈ સંકલેશધર્મમાં
આદીનવ જાણીને અસંકલેષ્ટ શ્રેષ્ઠ નિર્વોદ મેળવ્યું. તેમને
ચાનદષ્ટિ પ્રાપ્ત થઈ કે આપણી વિમુક્તિ અટક છે, આ
જન્મ છેલ્લો છે, ને હવે આપણો પુનર્જન્મ નથી.

" હે ભિક્ષુઓ, આંખને ગમનારાં રૂપો, કાનને ગમનારા
શબ્દો, નાકને ગમનારા વાસ, જીભને ગમનારા રસ, અને
કાયાને ગમનારા સ્પર્શ પદાર્થો, એ પાંચ વિષય છે. જે
આપણો આ પાંચ વિષયમાં જદ થઈને તેનો યથેચ્છ ઉપ-
બોગ લે છે તેઓ સંકટમાં સપડાયા, વ્યસનમાં ઘેરાયા, મારને

તાણે થયા, એમ જાણવું. જેમ જાળમાં સપડાયેલો મૃગ ત્યાં જ પડ્યો રહે છે, દુઃખમાં આવી પડે છે, પારધિના તાજામાં જાય છે, અને જ્યારે પારધિ ત્યાં આવે છે ત્યારે તે બીજું* તરફ જઈ શકતો નથી; તેમ આ શ્રમણુદ્ધાત્મણો મારને તાણે થાય છે. પણ જે શ્રમણુદ્ધાત્મણો આ પાંચ વિષયોનો સાવ-ધાનતાથી ઉપભોગ કરે છે, કેવળ મુક્ત થવા માટે તેમનું સેવન કરે છે તેઓ સંકટમાં સપડતા નથી અને મારને તાણે થતા નથી. જેમ જાળમાં ન ફસાયેલો મૃગ જાળની પાસે જ સૂવા છતાં તે સંકટમાં આવી પડતો નથી, અને પારધિ આવ્યો હોય તો તેના તાજામાં ન જતાં મરજી પડે ત્યાં ભાગી જઈ શકે છે, તેમ આ શ્રમણુદ્ધાત્મણો મારના કબજામાં જતા નથી.

“જેમ અરણ્યમાં રહેનારો મૃગ નિર્ભય વિહાર કરે છે, કારણકે પારધિ તેને જોઈ શકતો નથી, તે રીતે જે બિશુ પ્રથમધ્યાન, દ્વિતીયધ્યાન, તૃતીયધ્યાન, ચતુર્થધ્યાન, આકાસાન-ચ્યાયતન, વિઝ્ઞાણચ્યાયતન, આકિચ્ચ-ચ્યાયતન, નેવસચ્ચાના-સચ્ચાયતન અને સંસારેદચ્ચિત્તનિરોધ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પ્રણાથી જેના આસવો ક્ષય પામે છે, તે મારની નજર બહાર રહે છે, ઇહલોકની તૃષ્ણા તરી જાય છે, અને નિર્ભય વિહાર કરે છે. કારણકે માર તેને જોઈ શકતો નથી.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે બિશુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના બાવણનું અભિનંદન કર્યું.

ચૂળહૃદયિપદોપમચુત્ત

એવું મેં સોલંબ્યું છે. એકવારે ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જોતવનમાં અનાથપિટિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે જનુરસોણિ નામનો ધાહ્યા સર્વ સદેહ ધોડા જોડેલા રથમાં બેસીને દિવસે શ્રાવસ્તીમાંથી બહાર નીકળ્યો. રસ્તામાં તેને પિતૌતિકા નામનો પરિવ્રાજક મળ્યો. તેને તેણે કહ્યું, “હે વાતસાયન, આં ખરે ‘વપોરે’ તું ક્યાંથી આવે છે ?”

પિતૌતિકા—“હું શ્રમણ ગોતમ પાસે હતો, અને ત્યાંથી જ આવું છું.”

જનુ—“શ્રમણ ગોતમનું ચાન કેવું છે ? તે મોટું પડેલું છે ખરું ?”

પિ—“ગોતમના ચાનની પરીક્ષા કરનારે હું કાંઈ તેના જોડેલી યોગ્યતા ધરાવનારો માણસ જ તેની પરીક્ષા કરી શકે.”

જનુ—“તમે ગોતમની સ્મૃતિ તો બહુ કરો છો. પણ ગોતમનો કોઈ પરચો બનાવશો ?”

પિન્ન-“જેમ કાઈ હાથીને શોધી કાઢનાર માણસ નાગવનમાં એક મોટું હાથીનું પગલું પડેલું જોઈને” અનુમાન બાધે કે આ હાથી મોટો હોવો જોઈએ, તેમ શ્રમણ ગોતમનાં ચાર પગલાં પડેલાં જોઈને મારી ખાતરી થઈ કે આ ભગવાન સંમધ સંબુદ્ધ છે; ભગવાને ઉત્તમ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે, અને ભગવાનનો સંધ મારે રસ્તે ચાલનારો છે. કેટલાક ક્ષત્રિય પંડિતો વાદવિવાદમાં ખૂબ કુશળ હોય છે; તે બીજાની દલીલો તોડી પાડે છે. શ્રમણ ગોતમ અમુક ગામમાં છે એમ તેમને ખબર પડતાં તરત જ તેઓ પ્રશ્નો તૈયાર કરીને વાદવિવાદમાં તેમ જીતવાના હેતુથી તેની પાસે આવે છે. પણ ભગવાનનો ધર્મોપદેશ સાંભળ્યા પછી પોતાના પ્રશ્નો ન પૂછતાં પોતે જ તેનાં શ્રાવક બની જાય છે. આ શ્રમણ ગોતમનું પ્રથમ પગલું છે. કેટલાક બ્રાહ્મણ પંડિતો ... કેટલાક ગૃહપતિ પંડિતો ... (બધું ઉપર મુજબ અનુક્રમે બીજું પગલું અને ત્રીજું પગલું.) કેટલાક શ્રમણ પંડિતો પણ વાદવિવાદમાં જીતવાના હેતુથી ગોતમ પાસે આવે છે. પણ જ્યારે ભગવાનનો ધર્મોપદેશ સાંભળે છે ત્યારે તેમની પાસે પ્રવ્રજ્યા માગે છે, અને પ્રવ્રજ્યા પ્રાપ્ત થયા પછી બ્રહ્મચર્યના શ્રેષ્ઠ પર્યવસાન—નિર્વાણને પામે છે; અને કહે છે કે અમે ખાલી નાશ પામતા હતા, શ્રમણ નહોતા હતાં અમારી જાતને શ્રમણ કહેવરાવતા હતા; બ્રાહ્મણ નહોતા હતાં અમારી જાતને બ્રાહ્મણ મણાવતા હતા, અને અરહન્ત નહોતા હતાં અમારી જાતને અરહન્ત તરીકે ઓળખાવતા હતા. પણ હવે અમે ખરા શ્રમણ; ખરા બ્રાહ્મણ અને ખરા અરહન્ત થયા છીએ. આ શ્રમણ ગોતમનું ચોથું પગલું.”

આ સાંભળીને જનુસ્સોણિ બ્રાહ્મણ પોતાના રથમાંથી નીચે જતરો, અને ઉત્તરીય વસ્ત્ર એક ખભે લઈ ને જો બાજુમાં ભગવાન હતા તે દિશામાં હાથ જોડીને ત્રણવાર બોલ્યો, "તે ભગવાન અરહન્ત સમ્યક્ સંણુદને નમસ્કાર હો. મને પણ તેની મુલાકાત થાઓ, અને તેમની સાથે સંભાષણ કરવાનો પ્રસંગ મળો." આમ બોલીને જનુસ્સોણિ બ્રાહ્મણ ભગવાન પાસે આવ્યો અને કુશલ સમાચાર પૂછીને એક બાજુએ બેઠો. પિત્રોતિકા પરિવ્રાજકની સાથે થયેલો સંવાદ તેણે ભગવાનને નિવેદિત કર્યો.

ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, "હે બ્રાહ્મણ, આટલાથી હસ્તિપદની ઉપમા જરાજર બંધબેસતી નથી થતી. તેને કેમ બંધ બેસારી ચકાય એ હું કહું છું. તેનું સાવધાનતાથી શ્રવણ કર.

"નામવનમાં ફરનારો કેઈ માણસ દાથીનું મોટું પગલું જુએ છે. પણ જો તે કુશલ હોય તો ને પગલા તરફ જોઈને આ મોટો દાથી હોવો જોઈએ એમ એકદમ ખાતરી કરી લેતો નથી, કારણકે વામનિકા નામની દાયણીઓનાં પગલાં પણ મોટાં હોય છે. તે જો રસ્તે પગલાં પડ્યાં હોય તે રસ્તે એમને એમ આગળ જાય છે. ત્યાં બહુ ગિચાઈએ પણ દાથીના પગ ધસાયા હોય એવું તે જુએ છે. પણ એટલાથીયે તેને સમાધાન થતું નથી, કારણકે ઉચ્ચાકાળારિકા નામની દાયણીઓના પગ પણ ગિચા દોઈ ચકે છે એમ તેને લાગે છે. વળી તે એમને એમ પગલાંવાળે રસ્તે આગળ જાય છે. ત્યાં દાથીના દાંતથી ઝાડ ઉપર ખૂન જાયે ઉઝરડા થયેલા જુએ છે. છતાં તેટલાથી તે પોતાની ખાતરી કરી લેતો નથી, કારણ ઉચ્ચાકરેણિકા નામની દાયણીઓનાં પગલાં દોવાનો

પણું સંભવ છે. પણ તે પગલાંની સાંચે આગળ તે આગળ
અનુસરીતાં. જાંચેની ડાળીઓ હાથીએ ભાંગી નાખેલી જોવામાં
આવે છે; અને અને તે હાથી ત્યાં આસંતો, જોમેસો, એકેસો
કે સુતેસો તેના જોવામાં આવે છે. એટલે આ જ તે હાથી
એમ તેની ખાતરી થાય છે.

“તે જ રીતે ઇહલોકમાં અરહન્ત, સમ્બુદ્ધ સંબુદ્ધ, વિદ્યા-
ચરણસંપન્ન, સુમત, લોકવેત્તા, શ્રેષ્ઠ, પુરુષદમ્યોનો સારથિ,
દેવમનુષ્યોનો શાસ્તા બુદ્ધ ભગવાન તથાગત થાય છે. તે આ
સર્વ વિશ્વનું જ્ઞાન સંપાદન કરે છે; અને આદિકલ્યાણ,
મધ્યકલ્યાણ અને પર્યવસાનકલ્યાણ એવા ધર્મનો સાંગોપાંગ
ઉપદેશ આપે છે; અને પરિપૂર્ણ પરિશુદ્ધ અભયર્ય પ્રકાશિત
કરે છે. તેનો તે ધર્મ કોઈ ગૃહપતિ કે ગૃહપતિપુત્ર કે બીજો
કોઈ હલકી કૃષ્ણમાં જન્મેલો માણસ સાંભળે છે. તેનાથી
તથાગત ઉપર તેને શ્રદ્ધા પેદા થાય છે. તે એવો વિચાર કરે
છે કે ગૃહવસતીમાં બહુ ગરદી છે, રજ બહુ છે, પ્રમત્ત્યા
ખુદ્ધી હવા જેવી છે; ધરમાં રહેનારો માણસ એકાન્ત પરિ-
શુદ્ધ, એકાન્ત પરિપૂર્ણ અભયર્યનું પાલન કરી શકે એ
અશક્ય છે; માટે મુંડન કરીને અને કષાય વસ્ત્રો ધારણ
કરીને પ્રમત્ત્યા લેવી એ જ ઉત્તમ છે. પછી નાની કે મોટી
સંપત્તિનો ત્યાગ કરીને, નાના કે મોટા માતિસમુદાયનો ત્યાગ
કરીને અને કષાય વસ્ત્રો ધારણ કરીને તે પ્રમત્ત્યા લે છે.

“પછી બિહુઓના નિયમેને અનુસરીને તે પ્રાણાતિ-
પાતનો ત્યાગ કરીને પ્રાણાતિપાતથી પ્રતિવિરત થાય છે; કંડ
અને ચરુનો બીજાં પ્રાણીઓ વિરુદ્ધ ઉપયોગ કરતો નથી;
લગ્નવુક્ત દ્વાણ ચર્ષ બધાં પ્રાણીઓ ઉપર દિતાનુકંપા રાખે

છે. અદત્તાદાન છોડી દઈને અદત્તાદાનથી પ્રતિવિરત થાય છે; આપેલી વસ્તુઓ જ ગ્રહણ કરે છે; આપેલી વસ્તુઓની જ ઇચ્છા કરે છે; ચોરીથી મુક્ત થયેલ શુદ્ધ અંતઃકરણપૂર્વક વર્તે છે. અશ્વહાર્ય છોડીને બ્રહ્મચારી થાય છે; સ્ત્રીસંગથી વિરત થાય છે. મૃષાવાદ છોડીને મૃષાવાદથી પ્રતિવિરત થાય છે; સત્યવાદી, સત્યસંધ, વિશ્વાસુ, અને લોકોને સાચો માર્ગ બતાવવાવાળો થાય છે. પિશુનવાચ્યા છોડીને પિશુનવાચ્યાથી પ્રતિવિરત થાય છે; એકનું સાંભળ્યા બીજા પાસે જઈ તે બંનેને લડાવી મારવાની ઇચ્છાથી વાતો સંભળાવતો નથી; અથવા તો બીજાનું સાંભળ્યા બંનેને લડાવી મારવાની ઇચ્છાથી પહેલાંને કહી સંભળાવતો નથી; આ રીતે જેમને તકરાર થઈ હોય તેમની તકરાર મિટાવે છે, અને જેમનામાં સંપ હોય તેમને ઉત્તેજન આપે છે; સંપ તેને બહુ ગમે છે; જેનાથી સંપ થાય એવી જ વાતો તે હમેશાં કરે છે. પરુષવાચ્યા છોડીને પરુષવાચ્યાથી પ્રતિવિરત થાય છે; દાનને ગમે એવા, હૃદયંગમ, અને બીજાને સારા લાગનારા શબ્દો જ બોલે છે. સંભિન્ન-પ્રલાપ (વૃથા બગડાટ) છોડી દઈને સંભિન્નપ્રલાપથી પ્રતિવિરત થાય છે; વખત વરતીને બોલે છે, સત્ય હોય તે જ બોલે છે; અર્થયુક્ત બોલે છે, ધર્મયુક્ત વિનયયુક્ત બોલે છે, સદ્ગ બોલે છે.

“તે બીજા અને વનસ્પતિના નાશમાંથી પ્રતિવિરત થાય છે. એકવાર જ ભોજન લે છે, રાત્રે જમતો નથી, વિકાસ ભોજન કરતો નથી. નૃત્ય, ગીત, વાદન અને વિરુદ્ધદર્શનથી પ્રતિવિરત થાય છે. માલા, ગંધ, વિશેષન, ધારણ, મંડન, વિશૂ-પણથી પ્રતિવિરત થાય છે. ઊંચા અને મોટા શયનથી પ્રતિવિરત થાય છે. સોનું અને રૂપું લેતાં અટકે છે. કાચું ધાન્ય

લેતાં અટકે છે. કાચું માંસ લેતાં અટકે છે. સ્ત્રી અને કુમારિકા લેતાં અટકે છે. દાસી અને દાસ લેતાં અટકે છે. જકરાં અને ઘેટાં લેતાં અટકે છે. હાથી, ગાય, ઘોડા અને ઘોડીઓ લેતાં અટકે છે. ખેતર અને બાગબગીચા લેતાં અટકે છે. દૂતકર્મમાંથી નિવૃત્ત થાય છે. ક્યવિક્કય કરતાં અટકે છે. ત્રાજવાથી, કાંસાથી કે માપથી બીજાને હેતરતાં અટકે છે. લાંચ લેતાં, ઠગતાં કે હેતરતાં અટકે છે. કાપવું, મારવું, બાંધવું, ઠગવું, લુંટવું, ધાક પાડવી વગેરેથી પ્રતિવિરત થાય છે.

“તે દેહ ઢાંકવા માટે પૂરતું થાય એટલા ચીવરથી અને પેટનો ખાડો પુરાય એટલા પિંડપાતથી સંતુષ્ટ થાય છે. જ્યાંજ્યાં જાય છે ત્યાંત્યાં પોતાનો સામાન પોતાની સાથે જ લઈ જાય છે. જેમ પક્ષી જે જે દિશામાં જીડે છે તે તે દિશામાં પોતાની પાંખોના બાર સહિત જ જીડે છે, તેમ જ આ બિહુ દેહને જરૂરજેગા વસ્ત્રથી અને પેટપૂરતા પિંડપાતથી સંતુષ્ટ થઈને જ્યાં જાય ત્યાં પોતાનો સામાન સાથે લઈને જ જાય છે. તે આ આર્યશીલ્પથી યુક્ત થઈને પોતાના અંતઃકરણમાં અનવઘ સુખનો અનુભવ લે છે.

“તે આંખોથી ૨૫ જોઈને નિમિત્તનું અને હાવભાવાદિનું પ્રદર્શ કરતો નથી. જે ચક્ષુરિન્દ્રિયમાં સંવર ન હોવાથી અભિધ્યા, દૈર્ઘ્યનસ્ય વગેરે પાપકારક અકુશલ ધર્મ અંતઃકરણમાં પેસવાનો સંભવ હોય છે તે ચક્ષુરિન્દ્રિયનો સંવર કરે છે. કાનથી શબ્દ સાંભળીને...નાકથી ગંધની વાસ લઈને...જીભથી રસનો આસ્વાદ લઈને...કાયાથી રપૃથ્થ પદાર્થોને રપર્શ કરીને...મનથી મનોવૃત્તિ જાણીને નિમિત્તનું અને હાવભાવાદિનું પ્રદર્શ કરતો નથી...મનઃકરણનો સંવર કરે છે. તે આ આર્ય

ઈન્દ્રિયસંવરથી યુક્ત થઈને અંતઃકરણમાં નિષ્પાપ સુખનો અનુભવ કરે છે.

“તે જવાઆવવામાં, આમતેમ જોવામાં, જોસવાજોડવામાં, પાત્ર ચીવર વગેરે ધારણ કરવામાં, જમવામાં, ખાવામાં, પીવામાં, આખવામાં, મલમૂત્રોત્સર્ગ કરવામાં, જવામાં, ઊભા રહેવામાં, જોસવામાં, સૂતામાં, જાગવામાં, જોલવામાં, મૂંગા રહેવામાં, સાવધાનતાથી વર્તે છે.

“તે આ આર્ય શીલસમુદાયથી, આ આર્ય ઈન્દ્રિયવસંવરથી, અને આ આર્ય સ્મૃતિસંગ્રજન્યથી યુક્ત થઈને એકાંતમાં— અરણ્યમાં, જાડ નીચે, ડુંગર ઉપર, ખીણમાં, ગુફામાં, સ્થાનમાં, વનમાં, ખુલ્લી જગ્યામાં, ખડની-ગંજ ઉપર—પોતાનું આસન જમાવે છે; અને જમ્યા પછી પલાંડી વાળા, દેહને સીધા રાખી અને સ્મૃતિને જાગૃત રાખીને જોસે છે. તે અભિધ્યાનો ત્યાગ કરીને નિર્લોભચિત્ત થાય છે, અભિધ્યામાંથી ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે. વ્યાપાદ દ્વેષ છોડીને અદ્વેષચિત્ત થાય છે, દ્વેષમાંથી ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે. આળસ છોડીને નિરસ થાય છે, પ્રકાશની સંગા જાગૃત રાખે છે, અને આ રીતે આળસ-માંથી ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે. બ્રાન્તતા છોડીને શાન્ત થાય છે, અંતઃકરણનું સમાધાન કરીને બ્રાન્તતામાંથી ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે. કુશંકાનો ત્યાગ કરીને નિઃશંક થાય છે. કુશલ ધર્મ સંઘે પોતે ખાતરી કરી હઈને કુશંકામાંથી પોતાના ચિત્તનું પરિશોધન કરે છે.

“આ ચિત્તને મહિન કરનારાં અને પ્રમાણ દુર્બળ બનાવનારાં પાંચ નીવરણો છોડી હઈને તે વિપયોથી અને અકુશલ ધર્મોથી પરાવૃત્ત થઈને વિતર્ક અને વિચારથી યુક્ત એકાન્ત-

વાસને લાધે પ્રાપ્ત થતું પ્રીતિસુખ જોમાં છે એવું પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. હે પ્રાણીજી, આને જ તથાગતનું પગલું કહે છે. પણ આટલાથી આર્યશ્રાવક ખાતરી કરી લેતો નથી. તે ચિત્કંઠવિચારનો ઉપશમ કરીને, અંતઃકરણને શાંત કરનારું, ચિત્તને એકાગ્ર કરનારું, ચિત્કંઠવિચારવિરહિત, સમાધિમાંથી પેદા થતું પ્રીતિ-સુખ જોમાં છે એવું દ્વિતીયધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ પણ તથાગતનું પગલું છે. પણ આટલાથી જ તથાગત સમ્યક્ સંશુદ્ધ છે, તથાગતે ઉત્તમ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ આપ્યો છે, અને સંઘ સીધે રસ્તે જનારો છે એવી આર્ય શ્રાવકને ખાતરી થતી નથી. તે ફરી પ્રીતિના વૈરાગ્યને લાધે ઉપેક્ષક, જગૃત અને સાવધ થાય છે, અને દેહથી સુખનો અનુભવ લે છે. આર્ય જોને ઉપેક્ષક, સ્મૃતિમાન અને સુખવિહારી કહે છે તેવી જ્ઞાતનું તૃતીયધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ પણ તથાગતનું પગલું છે. પણ આટલાથી આર્ય શ્રાવકનું સમાધાન થતું નથી. તે સુખ અને દુઃખનો ત્યાગ કરીને સૌમનસ્ય અને દૌર્ભનસ્ય તો પહેલાં જ નાશ પામ્યાં હોવાથી સુખદુઃખવિરહિત, ઉપેક્ષા અને સ્મૃતિથી પરિશુદ્ધ એવું ચતુર્થધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. પણ આટલાથી તેનું સમાધાન થતું નથી.

“આ રીતે ચિત્તનું સમાધાન થયા પછી પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરવા માટે તે પોતાના ચિત્તની પૂર્વતૈયારી કરે છે—
 પે०—અનેક રીતે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ કરે છે. આને પણ તથાગતનું પગલું કહે છે. પણ આટલાથી આર્યશ્રાવકનું સમાધાન થતું નથી. તે પ્રાણીઓનાં જન્મમૃત્યુ જાણવા માટે ચિત્તને તૈયાર કરે છે—પે०—કર્મ પ્રમાણે ઉત્પન્ન થતાં પ્રાણીઓ ઓળખે છે. આને પણ તથાગતનું પગલું કહે છે. પણ આર્યશ્રાવકનું

એટલાથી સમાધાન થતું નથી. તે આસવોના ક્ષયનું જ્ઞાન મેળવવા માટે ચિત્તની તૈયારી કરે છે. આ દુઃખ, આ દુઃખોનો સમુદય, આ દુઃખનો નિરોધ, અને આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ, એ તે બરાબર જાણે છે. આને પણ તથાગતનું પગલું કહે છે. આનાથી તથાગત સમ્યક્ સંશુદ્ધ છે, ધર્મનો તેણે ઉત્તમ રીતે ઉપદેશ કર્યો છે, અને સંઘ સીધે રસ્તે જનારો છે, એ બાબતમાં આર્યશ્રાવકની ખાતરી થાય છે. પણ તે કૃતકૃત્ય નથી થતો. આ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયાથી કામાસવ, ભવાસવ અને અવિદ્યાસવથી તેનું ચિત્ત મુક્ત થાય છે, અને તે વિમુક્ત થયું છે એવું તેને જ્ઞાન થાય છે. તે જાણે છે કે જન્મનો ક્ષય થયો, બ્રહ્મચર્ય-વાસ પૂરો થયો, કર્તવ્ય ખલાસ થયું, અને દવે પ્રદલોકમાં ફરી અવતરવાનું નથી. આને પણ તથાગતનું પગલું કહે છે. અહીં આર્યશ્રાવક કૃતકૃત્ય થાય છે. તથાગત સમ્યક્ સંશુદ્ધ છે, ધર્મને ઉત્તમ રીતે ઉપદેશવામાં આવ્યો છે, સંઘ સીધે માર્ગે ચાલનારો છે, એની તેના મનમાં યોદ્ધસ ખાતરી થાય છે. આ રીતે દસ્તિપદની ઉપમા વિસ્તારથી આપી શકાય. ”

આ સાંભળ્યા પછી જાતુરસોણિ બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “બહુ જ સરસ ! બહુ જ સરસ ! જેમ બાંધું વાળેલું પાત્ર સવળું કરવામાં આવે, હાકેલું પાત્ર ઉપાડવામાં આવે, માર્ગ જૂલેજાને માર્ગ બતાવવામાં આવે, અથવા તો દેખતા માણસને વસ્તુઓ દેખાવ માટે અંધકારમાં મથાક્ત સળગાવવામાં આવે, તે રીતે આપે અનેક પ્રકારે ધર્મને પ્રકાશિત કર્યો છે. આ હું આપને, ધર્મને અને બિશુસંધને યરણે જાણું છું. હું આજથી આપનો આમરણ યરણે બેસી ઉપાસક છું એમ માની મારું પ્રદન્ય કરો. ”

ચૂગદત્તિપરોપમસુત સમાપ્ત

મહાહત્થિપદોપમસુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર જગવાન થાવસ્તી પાસેના જોતવનમાં અનાયપિંકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યાં આયુષ્માન સારિપુત્તે બિશુઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું, “બંધુઓ, બધાં જંગમ પ્રાણીઓનાં પગલાં દાથીના પગલામાં સમાઈ જાય છે; દાથીનું પગલું બધા કરતાં મોટું છે. તે રીતે બધા કુશલ ધર્મોનો સમાવેશ દુઃખ, દુઃખસમુદાય, દુઃખનિરોધ અને દુઃખનિરોધનો માર્ગ એ ચાર આર્યસત્યોમાં થાય છે.”

“આમાં દુઃખ આર્યસત્ય કયું ? જાતિ (જન્મ), જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય, ઉપાધાસ, એ બધાં દુઃખદાયક છે. ઇચ્છા કયો છતાં જે વસ્તુ નથી મળતી તેનાથી પણ દુઃખ થાય છે. ટૂંકમાં પાંચ ઉપાદાન (વાસનામય) રહ્યું દુઃખકારક છે. રૂપ, વેદના, સંગ, સંસ્કાર અને વિગ્ના, આ તે પાંચ રહ્યા છે. ચાર મહાજૂત અને ચાર મહાજૂતોમાંથી

ઉત્પન્ન થયેલા પદાર્થોને રૂપરકંધ કહે છે. આ ચાર મહાભૂતો તે પૃથ્વી, આપ, તેજ અને વાયુ છે.

“આમાં કઈ પૃથ્વીધાતુ ? અંતર્ગત અને બાહ્ય એવા પૃથ્વીધાતુના બે પ્રકાર છે. કેશ, લોમ, નખ, દંત, ત્વચા વગેરે કર્મથી ઉત્પન્ન થયેલા આબ્યંતર જડ પદાર્થો અંતર્ગત પૃથ્વી ગણાય છે. આ અથવા તો બહારની પૃથ્વી પૃથ્વી જ છે; તે મારી નથી, તે હું પોતે નથી, તે મારો આત્મા નથી, એમ યથાર્થ રીતે સમજવું. આમ યથાર્થપણે જાણવાથી પૃથ્વીધાતુ વિષે ચિત્ત વિરક્ત થાય છે. એવો એક સમય આવે છે કે જ્યારે બાહ્ય આપોધાતુ કુબ્ધ થાય છે, અને બાહ્ય પૃથ્વીધાતુ તે વખતે લુપ્તપ્રાય થાય છે. તેને વખતે આપડી મોટી બાહ્ય પૃથ્વીધાતુની પણ અનિત્યતા દેખાઈ આવે છે; તેની ક્ષયધર્મતા, ક્ષયધર્મતા, વિપરિણામધર્મતા દેખાઈ આવે છે. તો પછી તૃષ્ણામાંથી ઉત્પન્ન થયેલ ક્ષણબંધુર દેહને, તે હું છું અથવા તો તે મારો છે એમ કેમ કહી શકાય? એમાં કંઈ જ નથી એમ દેખાઈ આવે છે.

“જો કાઈ ભિક્ષુને બીજા લોકો ગાળો ભાંડવા લાગે તો તે એવો વિચાર કરે છે કે શ્રોતરસ્પર્શથી ઉત્પન્ન થયેલી આ દુઃખકારક વેદના છે; ને કારણમાંથી જ ઉત્પન્ન થઈ છે, અને તેનું કારણ સ્પર્શ છે. સ્પર્શ, વેદના, સંસાર, સંસ્કાર અને વિચાર, એ બધાં અનિત્ય છે એ તે સમજે છે. તેનું ચિત્ત ધાતુઓ ઉપર જ દોડે છે, ત્યાં જ પ્રસન્ન થાય છે, ત્યાં જ સ્થિર થાય છે, ત્યાં જ વિશ્વાસ મેળવે છે; અને જો તેના શરીર ઉપર બીજા લોકો હાથેથી, પંચરાથી, લાકડીઓથી અથવા તો શસ્ત્રોથી પ્રહાર કરે, અને તેની સાથે ખરાબ રીતે વર્તે

તોપણ તે તો એવો જ વિચાર કરે છે કે આ દેહ જ એવા પ્રકારનો છે તેથી આ પ્રકાર વાગે છે.

“ ભગવાને પણ કકચપમોવાદમાં કહ્યું છે કે બન્ને બાણુ પકડવા માટેની મૂઠાવાળા કરવતથી ચોરા પોતાના અવયવ કાપતા હોય ત્યારે પણ જે કોષ કરે તે મારો સાચો શિષ્ય નથી. માટે હું ઉત્સાહથી વર્તીશ; મારી રમૂતિ જાગૃત રહે, દેહ શાંત રહે, અને ચિત્ત એકાગ્ર રહે એવો હું પ્રયત્ન કરીશ; બલે મારા આ ચરીર ઉપર હસ્તપ્રહાર, લોહપ્રહાર, હંડપ્રહાર કે શસ્ત્રપ્રહાર થાય, મારાથી શુદ્ધોની આગાનો લંઘન થવાનો નથી. આ રીતે શુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘનું રમરણ કરતાં જો કુશલ ઉપેક્ષા ઉત્પન્ન ન થાય તો તેને સંવેગ ઉત્પન્ન થાય છે. અરેરે, હું કેવો હુદ્ડેવી માણસ છું કે શુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘની રમૂતિથી પણ કુશલ ઉપેક્ષા ઉત્પન્ન કરતાં મને આવડતું નથી ! જેમ કોઈ પુત્રવધૂ પોતાના સસરાને જોઈને લજ્જા પામે છે તેમ પોતે કુશલ ઉપેક્ષા ઉત્પન્ન નથી કરી શકે તો એ જોઈ આ લિહુ લન્નિજત થાય છે. પણ શુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘના અનુરમરણથી તે લિહુ કુશલ ઉપેક્ષા પેદા કરી શકે તો તે તેટલાથી જ મુદિત થાય છે. આટલું કોઈ વિહુ કરી શકે તોપણ તેણે ઘણું કર્યું એમ કહી શકાય.

“ હવે આપોધાતુ કઈ એ કહું. અંતર્ગત અને બાહ્ય એવા એવા તેના પણ બે પ્રકાર છે. અંતર્ગત આપોધાતુ એટલે પડ, લોહી, પરસેવો, મેદ, અશ્રુ, ચરબી વગેરે પૂર્વકર્મથી ઉત્પન્ન કરેલી દેહની અંદરની આપોધાતુ. અંતર્ગત કે બાહ્ય આપોધાતુ એ આપોધાતુ જ છે, તે મારી નથી, તે મૃ પોતે નથી, તે મારો આત્મા નથી, તે પોતાની પ્રગાથી યથાર્થપણે

જાણવું. આ જાણવાથી ચિત્ત આપોધાતુથી વિરક્ત થાય છે. એવો એક સમય આવે છે કે જ્યારે જાણ આપોધાતુ પ્રકુલ થાય છે અને તેથી ગ્રામનિગમજનપદાદિ તણાઈ જાય છે. પણ તે પણ કોઈકવાર ક્ષય પામે છે. મહાસમુદ્રનું પાણી પણ ધીમેધીમે ક્ષય પામતું જાય છે. આવી મોટી જાણ આપોધાતુની અનિત્યતા દેખાય છે—પે૦—આટલું થાય તોપણ તે ભિક્ષુએ ઘણું કર્યું એમ કહી શકાય.

“અંધુઓ, તેજોધાતુ કઈ? અંતર્ગત અને જાણ એવા તેના બે પ્રકાર છે. જેનાથી સંતાપ થાય છે, માણસ વૃદ્ધિ પામે છે, જેનાથી ખાધેલું અનાજ પચી જાય છે, એ પૂર્વકર્મથી ઉત્પન્ન થયેલી અંતર્ગત તેજોધાતુ છે. અંતર્ગત તેજોધાતુ કે જાણ તેજોધાતુ એ તેજોધાતુ જ છે, તે મારી નથી, તે હું પોતે નથી, તે મારો આત્મા નથી, એમ પ્રણયી યથાર્થપણે સમજવું. આ જાણવાથી ચિત્ત તેજોધાતુથી વિરક્ત થાય છે. એવો એક સમય આવે છે કે જ્યારે જાણ તેજોધાતુ પ્રકુલ થાય છે, અને તે ગ્રામનિગમાદિને જાણી મૂકે છે. પણ તે જ વળી લીલા ઘાસ પાસે, રસ્તા પાસે, ડુંગરની તળેટી પાસે, પાણીના કાંઠા ઉપર અથવા રમ્ય ભૂમિભાગ પાસે આવીને આપોઆપ ઠરી જાય છે; અને એવો એકાદ સમય આવે છે કે જ્યારે અગ્નિનો એક તણુઓ મેળવવો પણ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. આ આવડી મોટી જાણ તેજોધાતુની પણ આવી અનિત્યતા દેખાય છે—પે૦—આટલું તે ભિક્ષુ કરી શકે તોપણ ઘણું કર્યું એમ કહી શકાય.

“અંધુઓ, વાયુધાતુ કઈ? અંતર્ગત અને જાણ એવા તેના બે પ્રકાર છે. અંતર્ગત વાયુધાતુ એટલે હિર્વગમ,

અધોગમ વગેરે પૂર્વકર્મને લીધે ઉત્પન્ન થયેલ દેહની અંદરના વાત. અંતર્ગત વાયુધાતુ અને બાહ્ય વાયુધાતુ એ વાયુધાતુ જ છે, તે મારી નથી, તે હું પોતે નથી, તે મારો આત્મા નથી, એ પ્રમાણે યથાર્થ રીતે જાણવું. આ જાણવાથી વાયુધાતુથી ચિત્ત વિરક્ત થાય છે. એવો એક સમય આવે છે કે, ત્યારે બાહ્ય વાયુધાતુ પ્રક્ષુબ્ધ થાય છે. તે આમનિગમાદિને ફના કરી નાખે છે. પણ ઉનાળામાં (તેના જ અભાવને લીધે) પંખાથી પવન લેવો પડે છે. આ આવડી મોટી બાહ્ય વાયુ-ધાતુની પણ અનિત્યતા દેખાઈ આવે છે—પેઠ—આટલું થાય તોપણ તે બિહુએ ધણું કર્યું એમ કહી શકાય.

“ કાઠ, વક્ષી મોટી વગેરેથી આકાશનો થોડોક ભાગ વ્યાપ્ત થાય ત્યારે તેને ધર એવી સંગ્રા આપવામાં આવે છે. તે રીતે અસ્થિ, રનાયુ, માંસ અને ચર્મથી આકાશ-માંનો કંઈક ભાગ વ્યાપ્ત થાય ત્યારે તેને દેહ એવી સંગ્રા આપવામાં આવે છે. અંતર્ગત ચક્ષુ સાખૂત હોવા છતાં બહારનાં રૂપો ન જોઈ શકાતાં હોય, અને તે જોવાનો પ્રયત્ન ન હોય તો તેનાથી વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થતું નથી. પણ આ ત્રણે વસ્તુઓ ભેગી થાય તો વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે. તે પ્રસંગે તે માધુસનું ૩૫ ૩૫ ઉપાદાનરકંધમા ગણાય છે; તેની વેદના વેદના ઉપાદાન-રકંધમાં ગણાય છે; તેની સંગ્રા સંગ્રા ઉપાદાનરકંધમાં ગણાય છે; તેના સંસ્કાર સંસ્કાર ઉપાદાનરકંધમાં ગણાય છે; અને તેનું વિજ્ઞાન વિજ્ઞાન ઉપાદાનરકંધમાં ગણાય છે. તે એમ જાણે છે કે આ રીતે આ પાંચ ઉપાદાનરકંધોનો સમવાય થાય છે. ભગવાને પણ કહ્યું છે કે જે પ્રતીત્યસમુત્પાદ જુએ છે તે ધર્મ જુએ છે, જે ધર્મ જુએ છે તે પ્રતીત્યસમુત્પાદ જુએ છે. આ પાંચ ઉપાદાનરકંધ

પ્રતીત્યંસમુત્પન્ન છે. આ પાંચ ઉપાદાનરૂઢ માર્તેનો છંદ એવું
કુઃખનો સમુદય છે. તે છંદ છોડી દેવા એ કુઃખનો નિરોધ છે.
આંટહું થાય તોપણ બિંહુએ ધણું કર્યું એમ કહી શકાય.

“અંતર્ગત શ્રોત—પેં—ધાણ—પેં—જીવ—પેં—કાચ
—પેં—મન સાબૂત હોય પણ—પેં—વગેરે. આંટહું થાય
તોપણ બિંહુએ ધણું કર્યું એમ કહી શકાય.”

આ રીતે આયુષ્માન સારિપુત્ર બોલ્યો. તે બિંહુઓએ
મુદિત મનથી તેનું અભિનંદન કર્યું.

મહાહતિપદોપમસુત સમાપ્ત

દીકા

ચાર આર્યસત્યોમાં બધા કુશલ ઉપદેશોનો કઈ રીતે સમાવેશ
કરી શકાય એ જ બતાવવાનો આયુષ્માન સારિપુત્રનો ઉદ્દેશ હોય
એમ લાગે છે. આ સૂત્રમાં મુખ્યત્વે ચાર મહાભૂતોનું જ વર્ણન
કરીને તેમાંથી આપણે શો બોધ લેવા એ કહેલું છે. તોપણ પરંપરાથી
ચાર આર્યસત્યોની સાથે પણ તેનો સંબંધ કેમ બેઠી રાખ્યો એ
પણ બતાવવામાં આવ્યું છે. ત્રિપિટક ગ્રંથમાં એવો એક પણ ઉપદેશ
નથી કે જેનો સંબંધ કોઈને કોઈ રીતે આ ચાર આર્યસત્યો સાથે
ન હોય. એટલે કે આર્યસત્યોને સારિપુત્રે હસ્તિપદની ઉપમા આપી
છે તે ચંચાર્ય છે. મહાહતિપદોપમનો અર્થ હાથીનું મોટું પગલું
એવો મંથી, પણ પગલાંની ઉપમાનું મોટું સૂત્ર એવો થાય છે. જન
સૂત્રો એક જ ભવતાં હોય તોપણ તે વચ્ચેનો ભેદ બતાવવા માટે
ચૂંકી એને મહા શબ્દો યોજવામાં આવે છે.

મહાહતિપદોપમસુતની દીકા સમાપ્ત

મહાસારોપમસુત્ત.

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર દેવદત્ત હજી તાજેતરમાં જ ધર્મવિનય છોડી ગયો હતો ત્યારે બગવાન રાજગૃહ પાસેના ગૃધ્રકૂટ પર્વત ઉપર રહેતા હતા. તે વખતે દેવદત્ત વિશે તેમણે બિશ્વુઓને કહ્યું :

“હે બિશ્વુઓ, કોઈ કુલપુત્ર એવા હેતુથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રમજ્જ્યા લે છે કે હું જાતિ (જન્મ), જરા, મરણ વગેરેથી પીડિત થયેલો છું, અને (પ્રમજ્જ્યા લેવાથી) આ દુઃખનો અંત હું લાવી શકીશ. અને એમ કરીને લાભ, સાત્કાર અને કીર્તિ મેળવે છે. એનાથી એ સુદિત અને કૃત-કૃત્ય થાય છે ; પોતાની સ્તુતિ કરે છે અને પારકાની નિંદા કરે છે ; બેદરકાર બને છે, અને બેદરકારીને લીધે દુઃખ પામે છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લેવા માટે જાય છે, પણ તે સાર, સાર ઊગરતું પોતું લાકડું, તેના ક્ષપરની

છાલ, અને છાલ ઉપરની પણ ઝીણી છાલ પડતી મૂકીને ડાળાઓ અને પાંદડાં લઈ જાય છે, અને તે જ સાર છે એમ માને છે ! પણ ડાહ્યો માણસ તેને જોઈને કહે છે કે અરેરે, બીયારો સાર કયો તે ન જાણી શક્યો ! સારથી જે કામ થાય તે આ ડાળો અને પાંદડાંથી થવાનું નથી ! જે માણસ લાલસત્કારથી સંતુષ્ટ થાય છે તેની પણ આ જ સ્થિતિ સમજવી.

“બીજો કોઈ કુલપુત્ર જાતિ-જરા-મરણથી પીડિત થઈને દુઃખનો અંત લાવવાની ઇચ્છાથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે, અને લાલ, સત્કાર તથા કીર્તિ મેળવે છે. તેટલાથી તે પ્રસુદ્ધિત અને કૃતકૃત્ય થતો નથી ; આત્મસ્તુતિ અને પરનિદા કરતો નથી ; અને બેદરકાર બનતો નથી. તે સાવધાનતાથી શીલસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, અને તે શીલસંપત્તિથી પ્રસુદ્ધિત અને કૃતકૃત્ય થાય છે ; આત્મસ્તુતિ અને પરનિદા કરે છે ; બેદરકાર બને છે, અને બેદરકારીને લીધે દુઃખ પામે છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષને સાર લાવવા માટે જાય છે ; પણ સાર, સાર ઉપરનું પોચું લાકડું અને તેના ઉપરની છાલ છોડીને છાલ ઉપરની ઝીણી છાલ લઈ જાય છે, અને તે જ સાર છે એમ માને છે. તેને જોઈ ડાહ્યો માણસ કહે છે કે અરેરે, સાર કયો એ બીયારો ન જાણી શક્યો ! છાલ ઉપરની ઝીણી છાલને જ આ સાર છે એમ ગણે છે ! પણ જે કામ સારથી થવાનું છે તે આનાથી નથી થવાનું ! શીલસંપત્તિથી કૃતકૃત્ય થનારાની આ જ સ્થિતિ સમજવી.

“બીજો કોઈ કુલપુત્ર જાતિજરાદિથી પીડિત થઈને

દુઃખનો અંત કરવાથી ઇચ્છાથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે, અને લાભસત્કાર તથા કીર્તિ મેળવે છે. તેટલાથી તે પ્રમુદિત અને કૃતકૃત્ય થતો નથી; આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી; બેદરકાર બનતો નથી; સાવધાનીથી શીલસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. શીલસંપત્તિથી પણ તે સંતુષ્ટ થતો નથી. આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી, બેદરકાર બનતો નથી, સાવધાનતાથી સમાધિસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. આ સમાધિસંપત્તિથી પ્રમુદિત અને કૃતકૃત્ય થાય છે, આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે, બેદરકાર બને છે, અને બેદરકારીથી દુઃખ પામે છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લાવવા માટે જાય છે, પણ સાર અને ઉપરનું પોચું લાકડું છોડી દહને ઉપરની છાલ જ લઈ જાય છે, અને તે જ સાર છે એમ સમજે છે! તેને જોઈ ડહોલા માણસ કહે છે કે અરેરે, બીયારો સાર કયો તે ન જાણી શક્યો! છાલને જ આ માણસ સાર સમજે છે! પણ સારથી જે કામ થવાનું તે આ છાલથી નથી થવાનું! સમાધિસંપત્તિથી કૃતકૃત્ય થનાર કુલપુત્રની આ જ સ્થિતિ સમજવી.

“બીજો કોઈ કુલપુત્ર જાતિજરાદિથી પીડિત થઈને દુઃખનો અંત કરવા માટે શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે, અને લાભ, સત્કાર તથા કીર્તિ મેળવે છે. તેટલાથી કૃતકૃત્ય ન થતાં શીલસંપત્તિ અને સમાધિસંપત્તિ પ્રાપ્ત કરે છે. તે આ સંપત્તિથી પ્રમુદિત થાય છે, પણ કૃતકૃત્ય થતો નથી; આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરતો નથી, બેદરકાર બનતો નથી, સાવધાનતાથી ગાનદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. ગાનદર્શનથી તે પ્રમુદિત અને કૃતકૃત્ય થાય છે, આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે છે,

બેદરકાર બને છે, અને બેદરકારીથી દુઃખ પામે છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લાવવા માટે જાય છે; પણ સારને બદલે ઉપરનું પોચું લાકડું લઈ આવે છે, અને તે જ સાર છે એમ માને છે! કાલો માણસ તેને જોઈને કહે છે કે અરેરે, સાર કયો એ બીયારો ન જાણી શક્યો! સાર ઉપરના પોચા લાકડાને જ આ માણસ સાર સમજે છે! જ્ઞાનદર્શનથી કૃતકૃત્ય થનારાની એ જ સ્થિતિ સમજવી.

“બીજો કોઈ કુલપુત્ર જાતિજરાદિથી પીડિત થઈને દુઃખનો અંત કરવાની ઇચ્છાથી શ્રદ્ધાપૂર્વક ગૃહત્યાગ કરીને પ્રવ્રજ્યા લે છે, અને લાઝસત્કાર તથા કીર્તિ મેળવે છે; પણ તેટલાથી તે પ્રમુદિત અને કૃતકૃત્ય થતો નથી. તે સાવધાનતાથી શીલ-સંપત્તિ, સમાધિસંપત્તિ અને જ્ઞાનદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે. આનાથી તે પ્રમુદિત થાય છે, પણ કૃતકૃત્ય થતો નથી; આત્મસ્થુતિ અને પરનિદા કરતો નથી, બેદરકાર બનતો નથી, સાવધાનતાથી સમયવિમોક્ષ (તાવત્કાલિક વિમુક્તિ) મેળવે છે. તે વિમુક્તિમાંથી બ્રહ્મ થવાનો સંભવ હોય છે, પણ પછી આગળ જતાં તે જે વિમુક્તિમાંથી કદી બ્રહ્મ થવાનો સંભવ નથી હોતો એવી અસમયવિમુક્તિ (કાયમની વિમુક્તિ) મેળવે છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લેવા જાય છે અને અંદરનો સાર જ લઈને પાછો આવે છે, અને તે સાર છે એમ સમજે છે. કાલો માણસ તેને જોઈને કહે છે કે ધન્ય છે. આ માણસ સાર કયો તે બરાબર જાણી શક્યો; સારથી જે કામ કરવાનું છે તે આ કરી શક્યો. જે કુલપુત્ર અસમયવિમોક્ષ મેળવે છે તેની પણ આ જ સ્થિતિ સમજવી.

“ હે ભિક્ષુઓ, આ રીતે આ બ્રહ્મચર્ય લાભ, સત્કાર, અને કીર્તિ માટે નથી, શીલસંપત્તિ માટે નથી, સમાધિ-સંપત્તિ માટે નથી, જ્ઞાનદર્શન માટે નથી; અક્ષોભ્ય ચિત્ત-વિમુક્તિ માટે આ બ્રહ્મચર્ય છે, અક્ષોભ્ય ચિત્તવિમુક્તિ એ જ આ બ્રહ્મચર્યનો સાર છે, અને એ જ બ્રહ્મચર્યનું પર્યવસાન છે. ”

આમ ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે ભિક્ષુઓએ ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાસારોપમસુત્ત સમાપ્ત.

ચૂળસારોપમમુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાયપિડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે પિંગલ કૌત્ચ (પિંગલ કૌત્સ) નામનો એક બ્રાહ્મણ ભગવાન પાસે આવ્યો અને કુશલસમાચાર પૂછીને એક બાળુએ બેઠો અને બોલ્યો, “હે ગોતમ, પૂણ્ય કરસપ, મકખલિ ગોસાલ, અજિત કેસકંબલી, પકુધ કચ્ચાવન, સંજય વેલ્લૂપુત, અને નિગંઠ નાયપુત આ (છ) આચાર્યો મોટા સંધોના નાયક છે, પ્રસિદ્ધ છે, અને ઘણા લોકોને માન્ય છે. તેઓ જે ઉપદેશ આપે છે તે તેમણે અનુભવ્યો છે? કે તેમને થોડો અનુભવ મળ્યો છે અને બાકીનો અનુભવ નથી મળ્યો?”

ભગવાને જવાબ આપ્યો, “હે બ્રાહ્મણ, એ વાત જવા દો. હું ધર્મોપદેશ આપું છું તે સાવધાનતાથી સાંભળો [અર્થથી પછીની બધી દક્ષીકત આગલા મૂત્રમાં આવી ગઈ છે. આ મૂત્રમાં સારની ઉપમા પ્રથમ આપેલી છે અને પાછળથી લાભ,

સત્કાર, શીલ, સમાધિ અને જ્ઞાનદર્શનનું વર્ણન કરેલું છે. જોડેલું વધારે છે તે નીચે આપું છું.] તે જ્ઞાનદર્શન પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેનાથી પ્રમુદિત થાય છે, પણ કૃતકૃત્ય થતો નથી; આત્મરત્નિ અને પરનિદા કરતો નથી, જ્ઞાનદર્શન કરતાં પણ ઉચ્ચતર ધર્મનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવવા માટે મધ્યે છે, ઉત્સાહી થાય છે.

“ હે બ્રાહ્મણ જ્ઞાનદર્શન કરતાં ઉચ્ચતર ધર્મો કયા કયા છે? કોઈ બિંદુ વિષયોથી અને અકુશલધર્મોથી અલિપ્ત યર્ષને વિતર્ક વિચારથી યુક્ત, એકાન્તવાસમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રીતિસુખ જેમાં છે એવું પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ પણ જ્ઞાનદર્શન કરતાં જોયા દરજ્જાનું છે. ફરી પાછો—પે૦—દ્વિતીયધ્યાન—પે૦—તૃતીયધ્યાન—પે૦—ચતુર્થધ્યાન—પે૦—આકાશાનંદાશયતન—પે૦—વિજ્ઞાણંદ્યાયતન—પે૦—આકિંચત્ત્યાયતન—પે૦—નેવસત્ત્વાનાસત્ત્વાયતન પ્રાપ્ત કરે છે. આ ધર્મ પણ જ્ઞાનદર્શન કરતાં જોયા દરજ્જાનો છે. ફરી પાછો બિંદુ નેવસત્ત્વાનાસત્ત્વાયતનનું સમતિક્રમણ કરીને સત્ત્વાવેદ્યિતનિરોધ પ્રાપ્ત કરે છે, અને પ્રગાથી તેના આસવેનો ક્ષય થાય છે. આ ધર્મ પણ જ્ઞાનદર્શન કરતાં જોયા દરજ્જાનો છે. જેમ કોઈ માણસ સારવાન વૃક્ષનો સાર લેવા માટે જાય છે, અને સાર જ લાવે છે, અને તે સાર જ છે એમ સમજે છે, અને સારથી જે કામ કરવાનું હોય તે કરે છે; તેવી જ સ્થિતિ આ બિંદુની છે. આ રીતે હે બ્રાહ્મણ, આ બ્રહ્મચર્ય લાભસત્કાર અને કીર્તિ માટે નથી, શીલસંપત્તિ માટે નથી, સમાધિસંપત્તિ માટે નથી, જ્ઞાનદર્શન માટે નથી; અક્ષોભ્ય ચિત્તવિમુક્તિ એ બ્રહ્મચર્યનો સાર છે અને પર્યવસાન છે.”

તે સાંભળીને પિંગલ કોચ્છ બ્રાહ્મણ બોલ્યો, “હે જોતમ, બ્રહ્મ જ ઉત્તમ ! ધણું જ ઉત્તમ ! જેમ કોઈ જિંદું કરેલું વાસણ સંવર્તું કરે, ઢાંકેલી વસ્તુ ઉઘાડે, માર્ગ બૂલેલાને માર્ગ બતાવે, અથવા દેખતા માણસને પદાર્થો દેખાય એ માટે અંધારામાં કોઈ મશાલ પેટાવે, તે રીતે આપે અનેક પ્રકારે ધર્મ પ્રકાશિત કર્યો છે. આ હું આપને, ધર્મને અને બિશ્વસંધને શરણે ભરું છું. આજથી યાવન્જીવ શરણે ગયેલો હું આપનો ઉપાસક છું એમ ગણુજો.”

ટીકા

આ સૂત્રમાં અને આની પહેલાના સૂત્રમાં આવેલું જ્ઞાનદર્શન એ સામાન્ય માણસનું જ્ઞાનદર્શન છે, અને અરહન્તનું જ્ઞાનદર્શન નથી, એવી જાતનો ખુલાસો અહીંકયામાં કરેલો છે; અને એ જો ન માનીએ તો આ સૂત્રનો અર્થ બેસતો નથી. કારણકે અરુ જ્ઞાનદર્શન જેને પ્રાપ્ત થયું હોય તે માણસ આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા કરે એ સંભવતું નથી. પ્રથમધ્યાનાદિ ધર્મો જ્ઞાનદર્શન કરતાં બિચારા દરજ્જાના છે એમ આ સૂત્રમાં કહેલું છે. જો આ જ્ઞાન અરહન્તનું છે એમ માનીએ તો ધ્યાનાદિ ધર્મો જ્ઞાનદર્શન કરતાં ચરિયાતા હોઈ શકે જ નહિ. અર્થાત્ અહીં કહેલ જ્ઞાનદર્શન સામાન્ય છે; અને અરહન્તના જ્ઞાનના આધારભૂત પ્રથમધ્યાનાદિ ધર્મોની ગણના ઉપલા દરજ્જામાં કરેલી છે. પ્રથમધ્યાનાદિ પ્રાપ્ત કરીને છલ્લે નિરોધસમાપત્તિ મેળવી અને તે દ્વારા આસવેનો દાય કરવો એ ધર્મનો સાર છે, એ ધર્મનું ધ્યેય છે. આ આસવક્ષયમાં ઉપયોગી એવાં ચાર ધ્યાનો, ચાર આયતનો અને નિરોધસમાપત્તિની ગણના ઉપરના દરજ્જામાં કરવામાં આવી છે.

ચૂળસારોપમસુત્તની ટીકા સમાપ્ત.

વગ્ગ ત્રીજો સમાપ્ત

(વગ્ગ ચોથો)

૩૧

ચૂળગોસિંગમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન નાદિક નામના ગામમાં ગિજકાવસથમાં રહેતા હતા. તે વખતે આયુષ્માન અનુરુદ્ધ, આયુષ્માન નંદિય અને આયુષ્માન કિખિલ ગોસિંગ-સાલવનમાં રહેતા હતા. ભગવાન સાંજે ખાનભાવનાદિ આટોપીને ગોસિંગસાલવનમાં આવ્યા. તેને જોઈને વનપાળે કહ્યું, “હે શ્રમણ, આ અરણ્યમાં જતો નહિ. ત્રણ કુલપુત્રો પરમાર્થ સાધવા માટે આ જગ્યાએ રહે છે, તેમને હેરાન ન કર.” આ એવાદ માંભળીને અનુરુદ્ધે વનપાળને કહ્યું, “હે વનપાળ, ભગવાનને ન અટકાવ. ને અમારા શાસ્તા છે.” એમ બોલીને અનુરુદ્ધ નંદિય અને કિખિલની પાસે ગયો અને બોલ્યો, “બંધુઓ, જલદી બહાર નીકળો. આપણા શાસ્તા પધાર્યો છે.” તેઓ ભગવાનની સામે ગયા, અને

તેમાંના એકે ભગવાનનું પાત્રચીવર લીધું, એકે આસન આપ્યું અને એકે પગ ધોવા પાણી આપ્યું. ભગવાને પગ ધોયા અને બિછાવેલા આસન ઉપર બેઠા. તે ત્રણે પણ ભગવાનને વંદન કરીને એક બાજુએ બેઠા.

ત્યારે ભગવાને અનુરુદ્ધને પૂછ્યું, “બધું બરાબર ચાલે છેને? પિંડપાત મેળવવામાં હરકત તો નથી આવતીને?”

અનુરુદ્ધ—“ભગવન્, અમારું બધું બરાબર ચાલે છે. પિંડપાત મેળવવામાં અમને હરકત આવતી નથી.”

ભગવાન—“અને તમે તકરાર કર્યા વગર દૂધપાણીની માફક એકબીજાને પ્રેમથી જોઈને આનંદમાં અને સંપીને રહો છોને?”

અનુ૦—“હા, બહંત. અમે ખૂબ આનંદથી અને સંપીને રહીએ છીએ.

ભગવાન—“કઈ રીતે?”

અનુ૦—“બહંત, મને એમ લાગે છે કે આવા સખ્ખલ-ચારીઓ મળ્યા એ મહાલાભ જ છે, અને તેથી કાયા, વાચા અને મનથી, સમક્ષ અને અસમક્ષ મારો આમના ઉપર પ્રેમ છે. જાણે કે મારા પોતાના મનને એક કોરે રાખીને આમના મનથી જ હું વ્યવહાર કરું છું. અમારા શરીર જ ફક્ત બિન્ન છે, પણ મન એક છે, એમ હું સમજું છું.”

નાંદય અને કિંબલે પણ પોતાનો આવો જ અનુભવ કહી સંભળાવ્યો. ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “બધું સરસ, પણ અનુરુદ્ધ, તમે ઉદ્યોગદક્ષતાથી અને સાવધાનતાથી વર્તો છોને?”

અનુ૦—“હા, બહંત. અમે ખૂબ દક્ષતાથી વર્તીએ છીએ.”

ભગ૦—“કઈ રીતે?”

અનુ૦—“ભદ્રંત, અમારામાંથી જે પ્રથમતઃ ગામમાં પિંડપાત માટે જન્મ છે તે આસનો માંડી રાખે છે, પીવાનું અને હાથપગ ધોવાનું પાણી ભરી રાખે છે, (અને) વધારાનો ભાત કાઢી રાખવાનું વાસણ સાફસૂક કરી રાખે છે. જે પિંડપાત લઈને બધાથી છેલ્લો આવે છે, તે તેની મરજી પડે તો વધેલું અનાજ જમે છે, અથવા તેની જરૂર ન હોય તો જ્યાં લીધું ખડ ન હોય એવી જગ્યાએ અથવા તો જંતુ વગરના પાણીમાં ફેંકી દે છે. આસનો ઉપાડીને એક કોરે મૂકે છે, પીવાનું અને હાથપગ ધોવાનું પાણી એક જાણુ મૂકી દે છે, વધારાનો ભાત મૂકવાનું વાસણ સાફસૂક કરે છે, અને જમવાની જગ્યા ચોખ્ખી કરી વાળા નાખે છે. જો પીવાના પાણીનો, હાથપગ ધોવાના પાણીનો કે શૌચ માટે વાપરવાના પાણીનો ઘડો ખાલી જાય તો તે ભરી રાખે છે. જો તે ઘડો તે ઉપાડી ન શકે તો સાન કરીને બીજાને બોલાવે છે; અને બન્ને મળીને તે ઉપાડીને જગ્યાએ મૂકે છે. તેટલા માટે અમે મોટેથી એકબીજાને બોલાવતા નથી. દર પાંચમે દિવસે અમે ધર્મ સંબંધે આખી રાત સંભાષણ કરીએ છીએ. આ રીતે અમે ઉદ્યોગદક્ષતાથી અને સાવધાનતાથી રહીએ છીએ.”

ભગવાન—“ઘણું સરસ! અતુરુદ્ધ, ઘણું સરસ! પણ આથી રીતે સાવધાનીથી વર્તતાં તમને આયોને શોભે એવા લોકોત્તર જ્ઞાનનો લાભ થયો છે ખરો?”

અનુ૦—“ભદ્રંત, કેમ ન થાય? અમે જેટલો વખત ઇચ્છા કરીએ છીએ એટલો વખત વિવચોથી અને અકુશલ ધર્મોથી વિમુક્ત થઈને વિનર્કવિચારથી યુક્ત, એકાન્તવાસ-

માંથી પેદાં થયેલું પ્રીતિસુખ જેમાં છે એવું પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લઈએ છીએ. આ અમારું આર્યોને શોભે એવું લોકોત્તર જ્ઞાન છે. આને લીધે અમે સુખમાં રહીએ છીએ. ”

ભગવાન—“ ધણું સરસ ! અનુરુદ્ધ, ધણું સરસ ! પણ અનુરુદ્ધ, આ સમાપત્તિથી પણ પર, સુખ થાય એવું અને આર્યોને શોભે એવું લોકોત્તર જ્ઞાન તમને પ્રાપ્ત થયું છે ? ”

ઃ [અહીં અનુરુદ્ધ અનુક્રમે દ્વિતીયધ્યાન, તૃતીયધ્યાન, ચતુર્થધ્યાન, આકાસાનંદ્યાયતન, વિજ્રાણંદ્યાયતન, આકિચ્છાયાયતન, નેવસજ્જ્વાનાસજ્જ્યાયતન અને આસવક્ષયસહિત સંઘાવેદપિત-નિરોધસમાપત્તિનો ઉલ્લેખ કરે છે. દરેક વખતે ભગવાન તેને સાબાશી આપીને ઉપલી કક્ષાના સંબંધે પ્રશ્ન પૂછે છે, અને એ કક્ષાનો લાભ થયો છે એમ અનુરુદ્ધ જવાબ આપે છે.]

એટલે ભગવાને તે ત્રણે ઉપદેશ આપ્યો, અને ત્યાંથી ગયા. થોડેક દૂર સુધી એ ત્રણે ભગવાનને વળાવવા ગયા અને પછી પાછા આવ્યા. તમારે નંદિય અને કિંબિલે અનુરુદ્ધને પૂછ્યું, “ અમે તને કદી એમ કહ્યું છે ખરું કે અમને અમુકઅમુક સમાપત્તિનો લાભ થયો છે ? તેમ છતાં અમે આસવાના ક્ષય સુધીનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે એમ ભગવાનને કેમ કહ્યું ? ”

અનુ૦—“ તમે મને આ વાત કરી નથી ; પણ તે વાત મેં અંતર્જાનથી જાણી અને દેવતાઓએ પણ એ જ હકીકત મને જણાવી. ભગવાને મને પ્રશ્ન પૂછ્યો એટલે તે હકીકત મેં તેમને કહી. ”

આ બાળુ, દીધપરજન નામનો એક યક્ષ ભગવાન પાસે આવ્યો અને નમસ્કાર કરીને એક બાળુએ બેઠો અને બોલ્યો,

“ભદ્રન્ત, આ દેશમાં તથાગત સમ્યક્સંબુદ્ધ અને આ ત્રણ કુલપુત્રો—અનુરુદ્ધ નંદિય અને કિંબિલ—રહે છે એ વજ્રજ્યોતે તો મોટો લાભ છે ! વજ્રજ્યોતે લોકોનું એ મહાભાગ્ય જ છે !”

તે યક્ષનું બોલણું સાંભળીને જમીન ઉપરના દેવાએ તેનો પુનરુચ્ચાર કર્યો; તેમના બાષણનો ચાતુર્મહારાજિક દેવાએ, તેમના બાષણનો તાવતિસ દેવાએ, તેમનો યામ દેવાએ, તેમનો વૃસિત દેવાએ, તેમનો નિમ્માનરતિ દેવાએ, તેમનો પરનિમ્મિતવસવતી દેવાએ, અને તેમનો બ્રહ્મલોકમાંના દેવાએ પુનરુચ્ચાર કર્યો. આ રીતે એક ક્ષણમાં દીધપરજન યક્ષના ઉદ્દગારો બ્રહ્મલોકમાં પહોંચ્યા.

ત્યારે ભગવાને કહ્યું, “હે દીધ, તે બરાબર જાણી લીધું. જે કુળમાંથી આ કુલપુત્રો નીકળ્યા તે કુળો જે પ્રસન્નચિત્તથી તેમનું સ્મરણ કરશે તો તે વાત તે કુળોને ચિરકાલ હિતકારક અને સુખકારક થશે. જે જ્ઞાતિસમુદાયમાંથી આ નીકળ્યા—પેઠ—જે ગામમાંથી—પેઠ—જે નિગમમાંથી—પેઠ—જે નગરમાંથી—પેઠ—જે જનપદમાંથી (પ્રદેશમાંથી) આ કુલપુત્રો નીકળ્યા તે જનપદ જે આમનું પ્રસન્નચિત્તથી સ્મરણ કરશે તો, તે વાત તે જનપદને ચિરકાલ હિતકારક અને સુખકારક થશે. બધા ક્ષત્રિયો જે આમનું સ્મરણ કરશે તો તે તેમને ચિરકાલ હિતકારક અને સુખકારક થશે. બધા બ્રાહ્મણો, બધા વૈશ્યો, બધા શૂદ્રો જે આમનું પ્રસન્નચિત્તે સ્મરણ કરશે તો તે તેમને હિતકારક અને સુખકારક થશે. માર, બ્રહ્મા, શ્રમણબ્રાહ્મણ, દેવ, મનુષ્યો વગેરે સહિત જે આખું જગત આમનું પ્રસન્નચિત્તે સ્મરણ કરશે તો તે જગતને ચિરકાલ હિતકારક અને સુખકારક થશે. હે દીધ, જે, આ

ત્રણે જણા ધણાના હિત માટે, ધણાના સુખ માટે, જગત ઉપરની અનુકંપાને લીધે, દેવમનુષ્યોના અર્થ માટે, હિત માટે, સુખ માટે કેવા પ્રયત્નો કરે છે ? ”

આમ ભગવાન બોલ્યા. દીધપરજન યક્ષે ભગવાનના ભાષણનું મુદિત મનથી અભિનંદન કર્યું.

ચૂળગોસિંગસુત્ત સમાપ્ત.

ટીકા

સંધમાં એકમ કેવું હોવું જોઈએ એ બતાવવાનો આ સૂત્રનો ઉદ્દેશ હોય એમ લાગે છે. અનુરુદ્ધ, નંદિય અને કિબિલ ત્રણે જણા જે રીતે રહેતા હતા તે રીતે સો કે હજાર ભિક્ષુઓ એકીસાથે રહે તોપણ તેઓમાં વાદવિવાદ અને તકરાર ચવાનો સંભવ નથી. ખુદ ભગવાનના સમયમાં પણ જૌહ્વસંધમાં તકરારો થતી. કોસમ્બી ગામના ભિક્ષુઓમાં તકરાર થઈને તેઓના બે પક્ષો પડી ગયા હતા એ વાત આ જ અંથના કોસંબિયસુત્તમાં તેમજ મહાવગ્ગમાંના કોસંબિય ખંડકમાં આવે છે. આવી તકરારોથી ધર્મકાર્યમાં બહુજ અડચણ આવતી, અને તે તકરારો ઉપસ્થિત ન થાય માટે ભગવાન અને તેમની પછી મહાકારયપ વગેરે મહારયવિરોને બહુ કાળજી રાખતી પડેલી. સંધક્ષેદ કરનારને માટે વિનયઅંથમાં મોટું પ્રાયાશ્વત્ત બતાવવામાં આવ્યું છે, અને બીજી જગ્યાઓએ સંધના સંપત્તિ ખૂબ પ્રશંસા કરી છે.

સુખો સુદ્ધાનં ઉપ્પાદો સુલા સદ્દમ્મદેસના ।

સુલા સંઘસસ સામગ્ગી સમગ્ગાનં તપો સુલ્લો ॥

અર્થ:—બુદ્ધોને પ્રાદુર્ભાવ સુખકારક છે, સંધર્મનો ઉપદેશ સુખકારક છે, સંઘની સામગ્રી (સંપ) સુખકારક છે અને સંપથી રહેનારા બિહુઓનું તપાચરણ સુખકારક છે.

ઉપર લખેલી ગાથાનું આ સૂત્રમાં ઘંટાહરણ સાથે રૂપકીકરણ કરેલું છે એમ કહેવામા આવેલું નથી. ઉપરાંત, બુદ્ધસમકાલીન બિહુઓ કેટલા પ્રેમથી અને સરળતાથી રહેતા હતા એ વસ્તુ પણ જોવા મળે છે.

ચૂળગોસિંગસુત્તની ટીકા સમાપ્ત.

૩૨

મહાગોસિંગસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર લગવાન આયુષ્માન સારિ-
પુત્ર, આયુષ્માન મહામોગ્ગક્ષાન, આયુષ્માન મહાકરસપ,
આયુષ્માન અનુરુદ્ધ, આયુષ્માન રેવત, આયુષ્માન આનંદ અને
બીજા પ્રસિદ્ધ શ્રાવકો સાથે ગોસિંગસાલવનમાં રહેતા હતા.
તે વખતે સાંજને વખતે મહામોગ્ગક્ષાન ધ્યાનસમાધિ આટો-
પીને મહાકરસપ પાસે ગયો અને બોલ્યો, “આયુષ્મન્ કરસપ,
ચાલ, આપણે સારિપુત્ર પાસે ધર્મોપદેશ સાંભળવા જઈએ.”
તે બંને અનુરુદ્ધને સાથે લઈને સારિપુત્ર પાસે જવા નીકળ્યા.
તેને જોઈને આનંદ રેવત પાસે ગયો અને બોલ્યો, “આ ત્રણે
સારિપુત્ર પાસે ધર્મશ્રવણ કરવા માટે જાય છે, તો ચાલ,
આપણે પણ ત્યાં જઈએ.” એટલે તેઓ બધા જ સારિપુત્ર
પાસે ગયા.

આનંદને જોઈને સારિપુત્રે કહ્યું, “આયુષ્મન્ આનંદ, તું

ભગવાનનો અનુચારી છે, ભગવાનની પાસે રહેનારો છે ; આવ, તારું સ્વાગત હો. આ વન અત્યંત રમણીય છે, ચાંદની રાત છે, બધાં શાલવૃક્ષો નીચેથી હિપર સુધી પુષ્પથી ભરપૂર છે, અને જાણે કે ચારે તરફ સ્વર્ગીય સુવાસ ફેલાઈ રહી છે ! આ વખતે કેવી જાતના ભિક્ષુથી આ ગોસિંહસાલવન સુશોભિત થાય ? ”

આનંદ : “ આધુમન સારિપુત્ર, જે ભિક્ષુ બહુશ્રુત, શ્રુતધર, શ્રુતને સંધરી રાખનારો હોય, જે આદિકથાણ, મધ્યકથાણ અને પર્યવસાનકથાણ, બ્રહ્મચર્યનું સાગોપાંગ વિવેચન કરનારા ધર્મો (વાતો) સરસ રીતે જાણે છે, જેણે વાચાથી આવા ધર્મોનો પરિચય સાધેલો હોય છે, મનથી ચિંતન કરેલું હોય છે, અને દર્શનથી આ ધર્મોને બરાબર જાણેલા હોય છે, જે ચારે જાતની સભામાં શ્રોતાઓના અનુશયનાશ માટે સરસ શબ્દોમાં ધર્મોપદેશ કરે છે તેનાથી જ આવે વખતે વન સુશોભિત થાય. ”

તે પછી રેવતને સારિપુત્રે કહ્યું, “ ચોતાને જે યોગ્ય લાગ્યું તે આનંદે કહ્યું ; હવે તું આ પ્રશ્નનો જવાબ આપ. ”

રેવત : “ જે ભિક્ષુને એકાન્તવાસ ગમે છે, જે એકાન્તવાસમાં આનંદ લે છે, ધ્યાનભાવનામાં દક્ષ હોય છે, પ્રયાતુક્ત હોય છે અને બધો વખત એકાન્તવાસમાં જ ગાળે છે તેનાથી જ આ વન સુશોભિત થાય. ”

તે પછી આ જ પ્રશ્ન સારિપુત્રે અનુરુદ્ધને પૂછ્યો.

અનુરુદ્ધે જવાબ આપ્યો, “ જેમ કોઈ દેખતો માણસ મોટા મહેલ ઉપર ચડીને નીચે પડેલાં હજાર રથચક્રો એક સાથે જોઈ શકે છે, તેમ જે ભિક્ષુ વિશુદ્ધ અને દિવ્ય દષ્ટિથી

હજાર વિશ્વમંડળો જુએ તેનાથી જ આ વન સુશોભિત થાય.”

ત્યારપછી સારિપુત્તે આ જ પ્રશ્ન મહાકાશ્યપને પૂછ્યો. ત્યારે મહાકાશ્યપે જવાબ આપ્યો, “જે પોતે અરણ્યવાસી થાય છે અને બીજાને અરણ્યવાસના કાયદા બતાવે છે, પોતે પિંડપાતિક બને છે અને બીજાને પિંડપાતિકત્વના કાયદા બતાવે છે, પોતે પાંસુકૂલિક થાય છે અને પાંસુકૂલિત્વની સ્તુતિ કરે છે, જાતે ત્રૈવીરિક (ત્રણ ચીવર ધારણ કરનારો) થાય છે અને ત્રૈવીરિકત્વની સ્તુતિ કરે છે, જાતે અદ્યેચ્છ યર્ધને અદ્યેચ્છતાની સ્તુતિ કરે છે, જાતે સંતુષ્ટ યર્ધને સંતુષ્ટની સ્તુતિ કરે છે, જાતે એકાન્તવાસી યર્ધને એકાન્તવાસનાં વખાણ કરે છે, જાતે અસંસૃષ્ટ (અગદ્) યર્ધને અસંસર્ગની સ્તુતિ કરે છે, જાતે આરબ્ધવીર્ય યર્ધને વીર્યારંભનાં વખાણ કરે છે, જાતે શીલસંપન્ન યર્ધને શીલસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, જાતે સમાધિસંપન્ન યર્ધને સમાધિસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, જાતે પ્રજ્ઞાસંપન્ન યર્ધને પ્રજ્ઞાસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, જાતે વિમુક્તિસંપન્ન યર્ધને વિમુક્તિસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, જાતે વિમુક્તિજ્ઞાનદર્શનસંપન્ન યર્ધને વિમુક્તિજ્ઞાનદર્શનસંપત્તિની સ્તુતિ કરે છે, તે બિહુથી જ આ વન સુશોભિત થાય.”

ત્યારપછી સારિપુત્તે આ જ પ્રશ્ન મહામોગ્ગલ્લાને પૂછ્યો, ત્યારે તેણે જવાબ આપ્યો, “અહીં બે બિહુઓ અભિધર્મ સંબંધે પરસ્પર પ્રશ્નો પૂછે, તેમનો તે સંવાદ અરબ્ધિત ચાલુ રહે, અને તે ધાર્મિક જ હોય—આવી જાતના બિહુથી જ આ વન સુશોભિત થાય.”

ત્યારઆદ મહામોગ્ગલ્લાને સારિપુત્તને કહ્યું, “બધાએ પોતપોતાની ભુદ્ધિ મુજબ આ પ્રશ્નના જવાબ આપ્યા છે. હવે

અમે તમને પૂછીએ છીએ કે કેવા પ્રકારના બિહુથી આ વન શોભે ? ”

સારિપુત્ર—જેમ કોઈ રાજા પાસે અથવા મહામાત્ર પાસે નાના તરેહનાં રંગીન વસ્ત્રોથી ભરેલી એક પેટી હોય, અને સવારે, બપોરે અને સાંજે જે જાતનાં કપડાં પહેરવાની ઇચ્છા હોય તે જાતનાં કપડાં તે પેટીમાંથી કાઢીને તે પહેરે; તે રીતે જે બિહુ પોતાના ચિત્તને પૂર્ણ રીતે નાખે રાખી શકે, જે જે સમાપત્તિથી તે સવારે, બપોરે અને સાંજે રહેવા માગે તે તે સમાપત્તિથી રહે, તેનાથી જ આ વન સુશોભિત થાય. ”

આટલો સંવાદ થયા પછી સારિપુત્ર બોલ્યો, “ પોતપોતાની શુદ્ધિ પ્રમાણે બધાએ આ પ્રશ્નને ઉકેલ્યો છે. હવે આપણે આ સંબંધે ભગવાનને જ પૂછીએ. ”

આનંદે આપેલો જવાબ સારિપુત્રે ભગવાનને જણાવ્યા પછી ભગવાન બોલ્યા, “ આનંદ આ જ જાતનો બિહુ છે. તે બહુશ્રુત, શ્રુતધર અને શ્રુતને સંધરી રાખનારો છે—પેઠે—સરસ શબ્દોમાં ધર્મોપદેશ કરે છે. ”

રેવતનો જવાબ સંભળ્યા પછી ભગવાન બોલ્યા, “ ધન્ય, ધન્ય, રેવત જ આ પ્રશ્નનો જવાબ આપી શકે, કારણકે રેવત જ આ જાતનો બિહુ છે. ” અનુરુદ્ધનો જવાબ સાંભળીને આ જ રીતે ભગવાને અનુરુદ્ધની પણ સ્તુતિ કરી, અને મોગ્ગસ્થાનનો જવાબ સાંભળીને તેની પણ સ્તુતિ કરી. ત્યારપછી મોગ્ગસ્થાને સારિપુત્રનો જવાબ ભગવાનને જણાવ્યો, ત્યારે તે સારિપુત્રનો જ મોગ્ધ જવાબ છે એ પ્રકારે તેની પણ સ્તુતિ કરી. ત્યારે સારિપુત્રે ભગવાનને પૂછ્યું, “ ભદ્રત, અમારા બધામાંથી કોનું કહેવું યથાર્થ છે ? ”

ભગવાન—“ એક રીતે તમારા બધાનું કથન થોડ્ય જ છે, છતાં મારું કથન પણ સાબળો. જે ભિક્ષુ પિંડપાતમાંથી પાછો ફર્યા પછી પોતાનો દેહ સીધો રાખીને અને સ્મૃતિ જાગૃત રાખીને પક્ષાંડી વાળી બેસે, અને નિશ્ચય કરે કે જ્યાં સુધી મારું ચિત્ત આસવોમાંથી વિમુક્ત થયું નથી ત્યાં સુધી હું આ આસનમાંથી ચક્ષિત થવાનો નથી, તે જ આ વનને આ વખતે સુશોભિત કરશે. ”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તેઓએ મુક્તિ મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાગોસિંગસુત સમાપ્ત.

ટીકા

આ સૂત્રમાં જે જે ભિક્ષુએ જે જે શુભોની પ્રશંસા કરી તે તે શુભોમાં તેઓ તે કાળે પ્રસિદ્ધ હતા. બહુશ્રુતનામાં આનંદની પ્રથમ ગણના થતી. અંશુતરનિકાયના એક નિપાતમાં કહ્યું છે—

પત્તદગ્ગં ભિક્ષવે મમ સાવકાનં ભિક્ષુનં ચહુ-
સ્સુતાનં ચદિદં આનંદો ।

અર્થ:—હે ભિક્ષુઓ, મારા બહુશ્રુત ભિક્ષુધાવકોમાં આનંદ મેં છ.

પત્તદગ્ગં ભિક્ષવે મમ સાવકાનં ભિક્ષુનં જ્ઞાપીનં
ચદિદં કંઞારેવતો ।

અર્થ:—હે ભિક્ષુઓ, ધ્યાન કરનારા મારા ભિક્ષુધાવકોમાં કંજારેવત મેં છ.

પતદગ્ગં મિક્કલ્લવે મમ સાવકાનં મિક્કલૂનં ધુતંગ-
ધરાનં યદિદં મહાકલ્લસપો ।

અર્થ:—ધુતંગ ધારણ કરનારા મારા બિશુબાવડામાં મહાકારયપ શ્રેષ્ઠ છે.

પતદગ્ગં મિક્કલ્લવે મમ સાવકાનં મિક્કલૂનં હદ્ધિ-
મંતાનં યદિદં મોગ્ગલ્લાનો ।

અર્થ:—હે બિશુઓ, મારા ઋદ્ધિમાન બિશુબાવડામાં મોગ્ગલ્લાન શ્રેષ્ઠ છે.

પતદગ્ગં મિક્કલ્લવે મમ સાવકાનં મિક્કલૂનં મહા-
પબ્બાનં યદિદં સારિપુત્તો ।

અર્થ:—હે બિશુઓ, મારા પ્રજ્ઞાવાન બિશુબાવડામાં સારિપુત્ત શ્રેષ્ઠ છે.

આ સૂત્રમાં જુદાજુદા ગુણો માટે જુદાજુદા બિશુઓ શ્રેષ્ઠ છે એમ બતાવ્યું છે. અને આ બધું પ્રસ્તુત સૂત્ર સાથે મળતું આવે છે; પરંતુ મોગ્ગલ્લાના અને સારિપુત્તના ગુણોની અહીં અદ્વા-
બદલી થઈ ગઈ હોય એવો વાસ થાય છે. તે સારિપુત્ત અને મોગ્ગલ્લાનની મૈત્રી એટલી બધી અપ્રતિમ હતી કે તેઓએ પોતાના ગુણોની રત્નતિ ન કરતાં પોતાના મિત્રના ગુણોની જ રત્નતિ કરી હતી.

મહાગોસિંહસુત્તની ટીકા સમાપ્ત.

મહાગોપાલકેસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પાસેના જેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા, ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :-

“હે ભિક્ષુઓ, જે ગોપાલ અગિયાર અંગોથી યુક્ત હોય તે ગાયો રાખવા અને અભિવૃદ્ધિ કરવા સમર્થ નથી. આ અંગો કયાં ? (૧) જે ગાયનું સ્વરૂપ ઓળખતો નથી, (૨) તેમના ઉપર કચેલી નિશાનીઓ ઓળખતો નથી, (૩) ગાયના શરીર ઉપર છવડાં હોય તો તેમને દૂર કરતો નથી, (૪) ગાયોને થયેલ જખમ ઉપર પાટાપોંદી નથી કરતો, (૫) તેમની આગળ (મચ્છરનો ઉપદ્રવ અટકાવવા) ધુમાડો નથી કરતો, (૬) નદીનો આરો જે જાણતો નથી, (૭) ગાયના પાણી પીવાની જે બરાબર કલ્પના નથી કરી શકતો, (૮) જે રસ્તો નથી ઓળખતો, (૯) ખીડની જગ્યાની જેને બરા-

અર ખખર નથી, (૧૦) ગાયનું બધું દૂધ જે લઈ લે છે, અને (૧૧) જે પ્રમુખ બળદોની યોગ્ય પૂજા નથી કરતો. તે જ રીતે જે ભિક્ષુ આ અગિયારે અંગથી યુક્ત હોય તે ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામવા અસમર્થ છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, ભિક્ષુ સ્વરૂપ ઓળખતો નથી એટલે શું ? (૧) જગતમાં જે રૂપ છે તે ચાર મહાબૂતો છે અને તેમાંથી ઉપન્ન થયેલું છે, એ તે જાણતો નથી. (૨) નિશાની ઓળખતો નથી એટલે કર્મનાં ચિહ્નથી (લક્ષણથી) માણસ મૂર્ખ બને છે અને કર્મનાં ચિહ્નથી મનુષ્ય પેડિત બને છે, એ તે યથાર્થ રીતે જાણતો નથી. (૩) જીવડાંને દૂર કરતો નથી એટલે મનમાં પેદા થયેલ કામાવતર્ક, વ્યાપાદવિતર્ક, વિહિસાવિતર્ક અને અકુશલ ધર્મોના તે તરત જ નાશ કરતો નથી, તેને પોતાના મનમાં વધવા દે છે. (૪) જખમ ઉપર પાટાપીંડી કરતો નથી એટલે ચક્ષુ વગેરે ઇન્દ્રિયોના વિષયો ઓળખીને તેનું નિમિત્ત ગ્રહણ કરે છે ; આ ઇન્દ્રિયો અસંવૃત્ત થતાં અભિધ્યા વગેરે અકુશલ ધર્મ અંતઃકરણમાં પ્રવેશે છે. આમ હોવા છતાં તેમના સંવર માટે તે પ્રયત્ન કરતો નથી. (૫) ધુમાડો કરતો નથી એટલે પોતે સાંભળેલ ધર્મ જીજ્ઞાસે વિસ્તારથી કહેતો નથી. (૬) નદીને આરો જાણતો નથી એટલે જે ધર્મધર અને વિનયધર ભિક્ષુઓ હોય તેમની પાસે જઈને પરિપૂજા કરતો નથી, અને અર્થ બરાબર સમજી લેતો નથી ; એટલે તે જ્ઞાતા લોકો તે ભિક્ષુ ન જાણતો હોય એવી વાતો તેને કહેતા નથી, જે વાતો તે સ્પષ્ટ રીતે સમજી ન શકતો હોય તેનું સ્પષ્ટીકરણ તેઓ કરતા નથી, અને તેની શંકાનું સમાધાન થતું

નથી. (૭) પાણી પીવાની કલ્પના નથી કરી શકતો. એટલે જ્યારે તથાગતના ધર્મવિનયનો ઉપદેશ થતો હોય ત્યારે તેમાં તે ભિક્ષુને આનંદ આવતો નથી. (૮) રસ્તો જાણતો નથી એટલે ભિક્ષુ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ ખરાખર રીતે જાણતો નથી. (૯) બીડની જગ્યાની ખબર નથી એટલે ચાર સતિ-પટ્ટાનો (સ્મૃત્યુપરચાનો) યથાર્થ રીતે જાણતો નથી. (૧૦) બધું દૂધ લઈ લે છે એટલે ગૃહસ્થો ભિક્ષુને પિંડપાત, ચીવર, શયનાસન અને ભેષજ્ય પદાર્થો લેવા માટે આમંત્રણ આપે તો તે લેવામાં જે મર્યાદા નથી રાખતો. (૧૧) પ્રમુખ બળદની ખરાખર પૂજા નથી કરતો. એટલે જેઓ સંઘના આગેવાન ચિરકાળ પ્રવ્રજિત સ્થવિર ભિક્ષુ હોય તેમની તે યોગ્ય પૂજા કરતો નથી; તેમના સંબંધમાં તે ભિક્ષુ પ્રસિદ્ધ રીતે કે અપ્રસિદ્ધ રીતે પોતાનું મૈત્રીમય કાયકર્મ, મૈત્રીમય વાચાકર્મ અને મૈત્રીમય મનાકર્મ રાખતો નથી. આ અગિયાર અંગોથી યુક્ત એવો ભિક્ષુ આ ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામવા અસમર્થ છે. પણ આનાથી વિરુદ્ધનાં જે અગિયાર અંગો છે તેનાથી યુક્ત ભિક્ષુ આ ધર્મવિનયમાં વૃદ્ધિ પામવા સમર્થ છે.”

આમ જગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદિત મનથી જગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાગોપાલકસુત સમાપ્ત.

ચૂળગોપાલકમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર છુદ્ધ લગવાન વનજી દેશમાં આવેલા ઉછાચેલા નામના નગરમાં ગંગા નદીને કાંઠે રહેતા હતા, ત્યારે લિહુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા :

“ હે લિહુઓ, પ્રાચીન કાળમાં મગધ દેશમાંના એક મુખી ગોવાળે ચોમાસા પછી શરદઋતુમાં ગંગાની આ બાજુના અને પેલી બાજુના કાંઠાનો વિચાર ન કરતાં કોઈ જુદા જ આરામાંથી ગાયોને વિદેહ દેશમાં (સામે પાર) લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ ગાયો નદીના પ્રવાહમાં મંડળ કરીને ત્યાં જ નાશ પામી. તે રીતે જે શ્રમણબ્રાહ્મણો દહલોક અને પરલોક, મારધેય અને અમારધેય, મૃત્યુધેય અને અમૃત્યુધેય જાણવા સમર્થ નથી તેમના ઉપદેશને અનુસરનારા લોકોની ચિરકાલ દાનિ થાય છે, તેમનું તે દૈત્ય અદિતકર અને દુઃખકર થાય છે.

“પ્રાચીન કાળમાં મગધ દેશના એક ડાહ્યા ગોવાળે ચોમાસા પછી શરદઋતુમાં આ કાઠો અને પેલો કાઠો ખરાખર જોઈને વિદેહ દેશને માટે યોગ્ય એવા આરામાંથી ગાયોને લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે પ્રથમ પ્રમુખ બળદોને સુખરૂપ લઈ જવાનો પ્રયત્ન કર્યો, અને તે બળદો પ્રવાહને કાપીને સુખેથી સામે પાર પહોંચ્યા. ત્યાર પછી દમ્ય (અણુ-પલોટ) બળદોને પ્રવાહમાં મૂક્યા અને તેઓ પણ નિર્વિઘ્ને સામે પાર પહોંચ્યા. પછી વોડકીઓને અને પછી વાછડાંને તેણે પાણીના પ્રવાહમાં મૂક્યાં અને તે બધાં નિર્વિઘ્ને સામે પાર પહોંચ્યાં. તદ્દન નાનાં વાછડાં પણ ગાયોના શબ્દને અનુસરીને તે પ્રવાહમાં થઈને નિર્વિઘ્ને સામે પાર ગયાં. આમ થવાનું કારણ તે ગોપાલક ડાહ્યો હતો. તે રીતે જે શ્રમણુ-પ્રાહ્લણો, ઇલ્લોલક અને પરલોલક, મારધેય અને અમારધેય, મૃત્યુધેય અને અમૃત્યુધેય ઉત્તમ રીતે સમજે છે તેમના ઉપદેશને અનુસરનારા લોકોનું ચિરકાલ દિત થાય છે અને તેઓ ચિરકાલ સુખી થાય છે. પ્રમુખ બળદો જેવા જેઓ ક્ષીણા-સ્થ અરહન્ત ભિક્ષુઓ હોય છે તેઓ મારનો પ્રવાહ વીંધીને નિર્વિઘ્ને સામે પાર જાય છે. જે પાંચ ઓરંભાગીય નીવરણોનો નાશ કરીને અનાગામી થાય છે તે અણુપલોટ બળદો પ્રમાણે મારનો પ્રવાહ વીંધીને નિર્વિઘ્ને સામે પાર જાય છે. ત્રણ સંયોજનોનો નાશ કરીને અને રાગ, દ્વેષ, મોહને ધટાડીને જે સહદાગામી થાય છે તે વોડકીઓની (વત્સતરીની) માફક મારનો પ્રવાહ વીંધીને નિર્વિઘ્ને સામે પાર જાય છે. ત્રણ સંયોજનના નાશથી જે સોતાપન્ન થાય છે તે વાછડાં પ્રમાણે મારના પ્રવાહમાંથી નિર્વિઘ્ને બહાર નીકળે છે. જે ભિક્ષુઓ:

ધર્માનુસારી અને શ્રદ્ધાનુસારી હોય છે તે તે ગાયોના શબ્દને અનુસરનારાં અત્યંત નાનાં વાછડાંની માફક મારના પ્રવાહમાંથી પાર જાય છે. હે લિક્ષુઓ, ઇહલોક અને પરલોક, મારધેય અને અમારધેય, મૃત્યુધેય અને અમૃત્યુધેય જાણુવા માટે હું સમર્થ છું. અને જેઓ મારા ઉપદેશને અનુસરશે તેઓનું ચિરકાલ હિત થશે, તેઓ ચિરકાલ સુખી થશે.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. ત્યારપછી પાછા બોલ્યા, “આ લોક અને પરલોક, મારે જે પ્રાપ્ત કર્યું છે અને જે પ્રાપ્ત નથી કર્યું—તે અધું જાણનારા સંશુદ્ધે નિર્વાણપ્રાપ્તિ અર્થે ક્ષેમ અમૃતનું દ્વાર ઉઘાડ્યું છે, પાપી મારનો પ્રવાહ વૌધીને તેનો ધ્વંસ કર્યો છે. માટે હે લિક્ષુઓ, પ્રમુદિત થાઓ અને નિર્વાણ મેળવી લો.”

• ચૂળગોપાલકસુત સમાપ્ત.

૩૫

ચૂળસચ્ચક્રસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન વૈશાલી પાસે આવેલા મહાવનમાં કૂટાગારશાળામાં રહેતા હતા. તે વખતે સચ્ચક્ર નિર્ગંઢપુત્ર વૈશાલીમાં રહેતો હતો. તે મહા ભાખ્યપ્રવાદક હતો. તે પોતાની જાતને પંડિત માનતો અને ઘણા લોકો પણ તેને માનતા. વૈશાલીની પરિવદમાં તે કહેતો કે “સંધનો કે ગણનો એવો કેઈ શુરુ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ—પછી તે બંને પોતાની જાતને અરહન્ત સમ્યક્સંયુક્ત કહેવરાવતો હોય તો પણ—મારા જોવામાં નથી આવ્યો કે જે હું વાદવિવાદની શરૂઆત કરું કે તરત જ ચરચર ધ્રુજવા ન લાગે કે જેની બમણમાંથી પરસેવાના રેલા ન ચાલે. કેઈ જાડના સુકાઈ ગયેલા ફૂંકાની સાથે પણ જો હું વાદવિવાદ કરવા તૈયાર થાઉં તો તે પણ ચરચર ધ્રુજવા લાગે તો માણસ તે કેણું ?”

તે વખતે આયુધ્યમાન અસ્સજિ સવારમાં પોશાક પહેરીને અને પોતાનાં પાત્રચીવર લઈને વૈશાલીમાં પિંડપાત માટે ગયો. સચ્ચંક નિગંઠપુત્ર ફરવા નીકળ્યો હતો તેણે અસ્સજિને જોયો અને કુશલ સમાચાર પૂછીને એક બાણુ ઊભો રહ્યો અને બોલ્યો, “હે અસ્સજિ, શ્રમણુ ગોતમ પોતાના આવકોને શું શીખવે છે? અને તેના આવકો તેના કયા ઉપદેશને મહત્ત્વનો ગણે છે?”

અસ્સજિ—“રૂપ, વેદનાં, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન અનિત્ય છે અને અનાત્મા છે. બધા સંસ્કાર અનિત્ય છે અને બધી મનોવૃત્તિઓ અનાત્મા છે, એવું ભગવાન શીખવે છે અને આવકો તેમના આ જ ઉપદેશને મહત્ત્વનો ગણે છે.”

સચ્ચંક—“અરેરે, અમે ગોતમ સંબંધે આ વિચિત્ર હકીકત સાંભળ્યા. તેની અને અમારી મુલાકાત યઈ હોત તો ઠીક થાત. તેની સાથે સંભાષણ થાત અને તેને આ કુદૃષ્ટિમાંથી પરાવૃત્ત કરત.”

તે વખતે ઠંઈ કારણસર પાંચસો સિચ્છવીઓ સંઘાગારમાં ભેગા થયા હતા. સચ્ચંક તેમની પાસે ગયો અને બોલ્યો, “હે સિચ્છવીઓ, ચાલો મારી સાથે. આજે શ્રમણુ ગોતમ સાથે હું વાદવિવાદ કરવાનો છું. તેના આવક અસ્સજિએ કહેલ મતનું જ જે તે પ્રતિપાદન કરતો હોય તો જેમ કોઈ બળવાન માણસ લાંબા વાળવાળા ઘેટાને વાળથી પકડી આમતેમ હલાવી ફેંકી દે તેમ વાદમાં હું તેને આડોઅવળો ફેરવી ચીત કરીશ. અથવા તો કોઈ કલાલ પોતાની સાદરી પાણીમાં નાખીને આમતેમ જોરથી હલાવે તેમ હું શ્રમણુ ગોતમને વાદમાં આમતેમ હલાવીને ચીત કરીશ. અથવા તો કોઈ

જળખર દારૂખાજ દારૂ ગાળવાની કોથળાને છેકાથી પકડી આમ-
તેમ હલાવ્યા કરે, અથવા તો કોઈ મોટો હાથી ઊંડા તળાવમાં
અવગાહન કરીને શય્ય ધોવાની રમત કર્યા કરે છે તેમ હું
શ્રમણુ ગોતમને વાદવિવાદમાં જર્જરિત કરી નાખીશ. ચાલો,
તમે બધા મારી સાથે ચાલો.”

કેટલાક સિચ્છવીઓ બોલ્યા કે “વાદવિવાદમાં સચ્ચકત્વે
શ્રમણુ ગોતમ જીતી શકવાનો નથી, સચ્ચક જ ગોતમને
જીતશે.” પણ બીજા કેટલાક બોલ્યા કે “ભગવાનને વાદ-
વિવાદમાં જીતી જાય એવો કોણ છે? ભગવાન જ સચ્ચકત્વે
વાદમાં જીતી જશે એ નિઃશંક છે.”

પછી પાંચસો સિચ્છવીઓને સાથે લઈને સચ્ચક મદાવનમાંની
કુટાગારશાલામાં આવ્યો. ત્યાં કેટલાક ભિક્ષુઓને બહાર ચંક્રમણ
કરતા જોઈ ને તે બોલ્યો, “ભવાન ગોતમ અત્યારે ક્યાં
છે? અમે તેને મળવા માટે આવ્યા છીએ.”

તેમણે જવાબ આપ્યો, “હે અગ્ગિવેસ્સન, ભગવાન મદા-
વનમાં પ્રવેશીને એક ઝાડની નીચે બેઠા છે.”

એટલે એ મોટા સિચ્છવી સમુદાયને સાથે લઈને સચ્ચક
જ્યાં ભગવાન બેઠા હતા તે મદાવનમાં ગયો, અને ભગવાનને
કુશલ સમાચાર પૂછીને એક બાણુએ બેઠો. કેટલાક સિચ્છવીઓ
ભગવાનને વંદન કરીને એક બાણુએ બેઠા, કેટલાક કુશલ
સમાચાર પૂછીને, કેટલાક ભગવાનને જે દાય જોડીને નમસ્કાર
કરીને, અને કેટલાક પોતાનાં નામ તથા ગોત્ર જણાવીને એક
બાણુએ બેઠા. અને કેટલાક કંઈ પણ બોલ્યા સિવાય મૂંઝા
મૂંઝા જ એક બાણુએ બેઠા. ત્યારપછી સચ્ચકે પૂછ્યું, “જો
આપ રજા આપો તો હું કેટલાક પ્રશ્નો પૂછવા માગું છું.”

ભગવાન—“હે અગ્નિવેસ્સન, તારી મરણ પડે તે પ્રશ્ન પૂછ.”

સમ્યક—“આવકોને આપ શું શીખવો છો? અને કયો ઉપદેશ આપ વિશેષ મહત્ત્વનો ગણો છો?”

ભગવાન—“રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન અનિત્ય છે અને અનાત્મા છે, બધા સંસ્કાર અનિત્ય છે અને બધા પદાર્થો અનાત્મા છે એવો ઉપદેશ હું આવકોને કરું છું, અને આ જ ઉપદેશને હું વધારે મહત્ત્વ આપું છું.”

સમ્યક—“મને એક ઉપમા સાંભરે છે.”

ભગવાન—“તે કહે. કહેવામાં કશી દરકન નથી.”

સમ્યક—“જેમ બધી વનસ્પતિ પૃથ્વી ઉપર જ વધે છે અને પૃથ્વી ઉપર જ અવલંબે છે; અથવા ખેતી, વેપાર વગેરે કર્મો પૃથ્વીના આશ્રયથી જ કરવામાં આવે છે, પૃથ્વી ઉપર જ અવલંબે છે; તે રીતે માણસ રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાનને લીધે જ, તેમના ઉપર અવલંબીને જ પુણ્ય કે અપુણ્ય પ્રાપ્ત કરે છે.”

ભગવાન—“હે અગ્નિવેસ્સન, રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન એ પોતાનો આત્મા છે એમ તારું કહેવું છે?”

સમ્યક—“હા. હું અને આ બધા લોકો પણ એમ જ કહીએ છીએ.”

ભગવાન—“બધા લોકોને દમણું છોડી દે. તારા કથનનું જ તું રપટીકરણ કર.”

સમ્યક—“મારું કહેવું એટલું જ છે કે રૂપ, વેદના, સંઘા, સંસ્કાર અને વિજ્ઞાન એ આપણો આત્મા છે.”

ભગવાન—“ અહીં હું તને એવો પ્રશ્ન પૂછું છું કે કોઈ પસેનદિ કોસલ જેવો કે વેદેહિપુત્ર અગ્નતસત્તુ જેવો દ્વાત્રિય મૂર્ધાભિષિક્ત રાજા પોતાના રાજ્યમાં મારવાયોગ્ય માણસને મારી શકે ખરો ? દંડ કરવાલાયક માણસને દંડ કરી શકે ખરો ? અથવા હૃદયાર કરવાલાયક માણસને હૃદયાર કરી શકે ખરો ? ”

સમ્યક—“ પસેનદિ કોસલ જેવો કે અગ્નતસત્તુ જેવો રાજા આ કામ ખુશીથી કરી શકે, વળી જેવા અને મક્ક જેવા સંધો અને ગણો પણ આ કામ કરી શકે, તો પછી મૂર્ધાભિષિક્ત રાજાનો પ્રશ્ન જ રહેતો નથી. ”

ભગવાન—“ ૩૫ એ આત્મા છે એમ તું કહે છે, તો હવે હું તને એમ પૂછું છું કે મારું ૩૫ આત્મું થવું જોઈ એ અને આત્મું ન થવું જોઈએ, એવી જાતની સત્તા તેના ઉપર આપણે ચલાવી શકીએ ખરો ? ”

ભગવાનનું આ ભાષણ સાંભળીને સમ્યક અવાક રહ્યો. ખીણ અને ત્રીણવાર પણ ભગવાને આ જ પ્રશ્ન પૂછ્યો. પણ સમ્યકે તેનો જવાબ ન આપ્યો. એટલે ભગવાને કહ્યું, “ જો તું આ પ્રશ્નનો ઉત્તર ન આપે તો તે યોગ્ય નથી. તથાગતે ત્રણવાર પ્રશ્ન પૂછ્યા છતાં જે જવાબ નથી આપતો તેના માથાના ત્યાં ને ત્યાં સાત કટકા થાય છે. ”

તે વખતે, સમ્યક જો ભગવાનના પ્રશ્નનો જવાબ ન આપે તો તેના માથાના સાત કટકા કરવા માટે વજ્રપાણિ યક્ષ દ્વાયમાં ઝગમગતું મોઢું લોખંડી વજ્ર લઈને તેના માથા ઉપર અંતરિક્ષમાં ઊભો હતો. ભગવાન અને સમ્યક બે જ જણા તેને જોઈ શકતા હતા. આ જોઈ સમ્યક એકદમ ભયભીત બન્યો અને ભગવાનને શરણે આવીને બોલ્યો, “ આપનો પ્રશ્ન

ફરીવાર પૂછો એટલે હું તેનો જવાબ આપું છું. ” એટલે :
ભગવાને એ જ પ્રશ્ન ફરીવાર પૂછ્યો અને સમ્યક્ તેનો
નકારાત્મક જવાબ આપ્યો.

ભગવાન—“ હે અગ્નિવેસ્સન, વિચાર કર, વિચાર કર.
તારા બાષણનો પૂર્વોપર સંબંધ બેસતો નથી. હવે તને એવો
પ્રશ્ન પૂછું છું કે રૂપ, વેદના, સંગ, સંસ્કાર અને વિદ્યાનને તું
આત્મા સમજે છે. પણ આ બધાં તારે સ્વાધીન છે ખરાં ? તે
આવાં થાય અને આવાં ન થાય એમ તું કરી શકે ખરો ? ”

સમ્યક્ જવાબ આપ્યો, “ હે ગોતમ, એમ મારાથી નહિ
કહી શકાય. ”

ભગવાન—“ રૂપ, વેદના, સંગ, સંસ્કાર અને વિદ્યાન
નિત્ય છે કે અનિત્ય છે ? ”

સમ્યક્—“ અનિત્ય છે. ”

ભગવાન—“ અને જે અનિત્ય છે તે સુખકારક છે કે
દુઃખકારક ? ”

સમ્યક્—“ દુઃખકારક. ”

ભગવાન—“ અને જે અનિત્ય, દુઃખકારક, અને
વિપરિણામધર્મી છે તે મારો આત્મા છે, તે હું પોતે છું, અને
તે મારાં છે એમ સમજવું યોગ્ય છે ખરું ? ”

સમ્યક્—“ ના. ”

ભગવાન—“ અને માણસ આ દુઃખકારક વસ્તુને વગળી
રહે, તે મારી છે, તે હું પોતે છું અને તે મારો આત્મા છે
એમ સમજે, તે કોઈ દિવસ દુઃખનો અંત કરી શકે ખરો ?
અથવા દુઃખનો નાશ કરે ખરો ? ”

સમ્યક્—“ હે ગોતમ, એમ કહી બનવાનું નથી. ”

ભગવાન:—“જેમ કોઈ માણસ વૃક્ષનો સાર લેવા માટે અરણ્યમાં જાય, અને ત્યાં એક સીધું કેળતું ઝાડ જોઈને તે તોડીને તેમાંથી સાર લાવવાનો પ્રયત્ન કરે. પણ તે કેળમાં તેને પોતું લાકડું પણ મેળવતું મુશ્કેલ થઈ પડે તો સાર તો ક્યાંથી જ મળવાનો? તે રીતે તું તારો પોતાનો મત આગળ લાવીને મારી સાથે વાદવિવાદ કરવા તૈયાર થયો, પણ તારા વાદમાં તો કંઈ જ સાર દેખાયો નહિ. વૈશાલીની પરિપદમાં તું બોલતો હતો કે એવો કોઈ સંધનો કે ગણનો ગુરુ શ્રમણ કે બ્રાહ્મણ— પછી ભલે તે પોતાની જાતને અરદ્રાન્ત, સમ્યક્સંબુદ્ધ કહેવરાવતો હોય તોપણ—મારા જોવામાં નથી આવ્યો કે જેની સાથે મેં વાદ-વિવાદ કરવાનું શરૂ કરતાં તરત જ ચરચર ધૂળવા ન લાગે અને જેની બગલમાંથી પરસેવાના રેલા ન ચાલે. કોઈ ઝાડના ખાલી ફૂંદા સાથે પણ જો હું વાદવિવાદ કરવા તૈયાર થાઉં તો તે ફૂંદું પણ ચરચર ધૂળવા લાગે તો પછી મનુષ્યની વાત જ શું કરવી? પણ તારા કપાળે મોટાંમોટાં પરસેવાનાં ટીપાં દેખાય છે, અને તારા ઉત્તરીય વસ્ત્રમાં થઈને પણ પરસેવાનાં ટીપાં બહાર નીકળે છે. પણ મારા શરીરમાં ઉપર પરસેવો દેખાતો નથી.” એમ કહીને ભગવાને પોતાનું ઉત્તરીય વસ્ત્ર દૂર કરીને સુવર્ણવર્ણ અંગ સમ્યક્ને બતાવ્યું. સમ્યક્ અત્યંત અંખરાણો પડીને નીચું માથું રાખી બેસી રહ્યો. સમ્યક્ને આ સ્થિતિમાં જોઈને દુર્મુખ સિચ્છવીપુત્રે ભગવાનને કહ્યું, “હદાન્ત, ગામ કે શહેરની પાસેના એકાદ તળાવમાં કોઈ ઠરચણો દોષ, અને ગામના કે શહેરના કુમારો કે કુમારીઓ તેને બહાર કાઢીને તેના એક પછી એક આંકડા તોડી નાખે તો તે પાછો તળાવમાં જવા અસમર્થ થાય છે, તેવી જ સ્થિતિ સમ્યક્ની થઈ છે. સમ્યક્ના બધા બોટા મનો ભગવાને તોડી પાડ્યા છે. દવે

સમ્યક ફરી ભગવાન પાસે વાદવિવાદ કરવા આવે એ સંભવિત નથી.”

સમ્યકે દુર્મુખને કહ્યું, “ જરા થોભ. તારી સાથે હું વાત નથી કરતો. અહીં ભવાન ગોતમ સાથે વાતો કરવા અમે આવ્યા છીએ. ” તેણે ભગવાનને કહ્યું, “ હે ગોતમ, અમારા અને આ બીજા શ્રમણબ્રાહ્મણોનો બબડાટ એક બાજુએ રહેવા દો. દરે આપનો આવક ઉપદેશ માનનારો, કુશંકનો ત્યાગ કરનારો, નિર્ભય અને અનુભવી કઈ રીતે યાય છે તે અમને કહો. ”

ભગવાન—“ હે અગ્નિવેરસન, ૩૫, વેદના, સંગ્રા, સંસ્કાર અને વિગ્ધાન એ બધા—ચૂળા કે સદ્મ, હીન કે પ્રજ્ઞીત, પાસેનાં અથવા દૂરનાં—મારાં નથી, તે હું પોતે નથી અને તે મારો આત્મા નથી, એમ મારો આવક યથાર્થ રીતે સમજે છે. આ રીતે મારો આવક ઉપદેશ માનનારો, કુશંકનો ત્યાગ કરનારો, નિર્ભય અને સ્વાનુભવી યાય છે. ”

સમ્યક—“ અને કોઈ બિહુ આસવોનો ક્ષય કરનારો, અરહન્ત અને કૃતકૃત્ય કઈ રીતે યાય છે ? ”

ભગવાન—“ ૩૫, વેદના, —વે०—મારો આત્મા નથી એમ યથાર્થ રીતે સમજીને ઉપાદાનમાંથી વિમુક્ત યાય છે. આ રીતે બિહુ આસવોનો ક્ષય કરનારો, અરહન્ત અને કૃતકૃત્ય યાય છે. આ પ્રમાણે વિમુક્ત થયેલો બિહુ દર્શનાનુત્તરીય, પ્રતિપદાનુત્તરીય, અને વિમુક્ત્યનુત્તરીય એ ત્રણે અનુત્તરીયથી યુક્ત યાય છે. અને તે બિહુ, ભગવાન બુદ્ધ યદને બોધ માટે ધર્મોપદેશ કરે છે, દાન્ત ધર્મને દમનો ઉપદેશ કરે છે, શાંત ધર્મ શમનો ઉપદેશ કરે છે, તીર્થ હોઈ તરી જવા માટે ઉપદેશ કરે છે, પરિનિર્વૃત્ત ધર્મ પરિનિર્વાણ માટે ઉપદેશ કરે છે, એમ જાણીને તથાગતને જ માને છે, તથાગતનો જ સત્કાર કરે છે, તથાગતની જ પૂજા કરે છે. ”

ત્યારપછી સમ્યકે કહ્યું, “અમે ભગવાનની સાથે વાદ-વિવાદ કરવાનું સાદસ કર્યું તે અમે જ ઉદ્ધત કહેવાઈએ. કોઈ મટોન્મત દાવીની સામે થઈને કોઈ માણસ મુખી થવાનો સંભવ છે; ભજૂકતી આગમાં ફેંકડો મારીને, અથવા મોટા સાપને જાત્રી રાખીને કોઈ માણસ મુખી થવાનો સંભવ છે; પણ ભવાન ગોતમની સામે થઈને કોઈ માણસ મુખી થવાનો સંભવ નથી. માટે હું કહું છું કે અમે જ અહીં ઉદ્ધતાઈ કરી. હવે આવતી કાલે આપ આપના શિશુ-સંઘની સાથે મારા આશ્રમમાં ભોજન માટે પધારશો.”

ભગવાને મૌનથી સમ્યકના આમંત્રણનો સ્વીકાર કર્યો. એટલે સમ્યકે સિચ્છવીઓને કહ્યું, “આવતી કાલે મેં શ્રમણ ગોતમને આમંત્રણ આપ્યું છે, માટે તમારી યોગ્યતા મુજબ જે કંઈ યોગ્ય હોય તે લઈને આવજો.” બીજાં દિવસે સિચ્છવીઓ યાદીપાકથી ભરેલાં પાંચસો વાસણો સમ્યકના આશ્રમમાં લઈ આવ્યા. સમ્યકે ભગવાનને નિમંત્રણ આપીને સ્વદસ્તે ભગવાનનું અને શિશુસંઘનું સંતર્પણ કર્યું, અને ભોજન થઈ રળા બાદ એક નાનું આસન લાવીને ભગવાનની પાસે આવી એક બાણુએ બેઠો અને બોલ્યો, “ભો ગોતમ, આ દાનથી જે પુણ્ય થયું હોય તે દાણેના મુખાર્યે થાઓ.”

ભગવાન—“હે અગ્નિવેરસન, તારા જેવા દરિદ્રા દેવાયોગ્ય, અવીનરાગ, અવીનદેય અને અવીનમોદ માણસને દાન લઈને જે પુણ્ય થાય તે દાણેને મળે અને મારા જેવા વીતરાગ, વીનદેય અને વીનમોદને આપીને જે પુણ્ય મળે તે બધું તને મળે.”

મહાસમ્યકેશુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એટવાર ભગવાન વૈશાલી પાસેના મહાવનમાં કૂટાગારશાળામાં રહેતા હતા. તે વખતે સવારે ભગવાન પોશાક પહેરીને અને પાત્રચીવર હાથમાં લઈને વૈશાલીમાં પિંડપાત માટે જવાની તૈયારી કરતા હતા, એટલામાં સમ્યક નિર્ગંધપુત્ત દ્વરતો દ્વરતો તે જગ્યાએ આવી ચડ્યો. તેને જોઈને આયુષ્માન આનંદે ભગવાનને કહ્યું, “ભદ્રત, આ પોતાની જાતને પંડિત ગણનારો, અને જેને ઘણા લોકો માન આપે છે એવો મહાભાખ્યવ્રવાદક સમ્યક નિર્ગંધપુત્ત અહીં આવે છે. બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘની તે ખોડખાંપણો જ જોયા કરે છે. માટે આપ કૃપા કરીને થોડો વખત અહીં જ બેસો.”

ત્યાં મૂકેલા આસન ઉપર ભગવાન બેઠા. સમ્યક તેમની પાસે આવી કુશલ સમાચાર પૂછી એક બાળુએ બેઠો અને બોલ્યો, “હે ગોતમ, કેટલાક અમણ્યાહણો એવા છે કે

તેઓ કાયભાવના કરે છે પણ ચિત્તભાવના કરતા નથી. કોઈ કોઈવાર આપણને શારીરિક દુઃખકારક વેદનાઓ અનુભવવી પડે છે. અને આવે વખતે મનુષ્યને પક્ષાઘાતનો આચ્છેદ લાગ્યાનું, હૃદય બંધ પડ્યાનું, મુખવાટે ગરમ રક્ત પડ્યાનું અથવા ઉન્માદ થયાનું ઘણીવાર દેખાય છે. તેવે વખતે ચિત્ત દેહ ઉપર અવલંબે છે, કારણકે ચિત્તની ભાવના થઈ હોતી નથી. કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો ચિત્તભાવના કરે છે પણ કાયભાવના કરતા નથી. કોઈવાર ચેતસિક દુઃખકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે પ્રસંગે પક્ષાઘાત થયાનું, હૃદય બંધ પડ્યાનું, ગરમ લોહી મુખ વાટે બહાર પડ્યાનું અથવા ઉન્માદ થયાનું જોવામાં આવે છે. તેવે પ્રસંગે દેહ ચિત્ત ઉપર અવલંબેલો હોય છે, ચિત્તને તાબે હોય છે એમ કહેવું જોઈએ કારણકે કાયભાવના થયેલી હોતી નથી. મને એમ લાગે છે કે આપના આચ્છેદ કેવળ ચિત્તભાવના કરે છે પણ કાયભાવના કરતા નથી.”

ભગવાન—“ હે અગ્ગિવેરસન, કાયભાવના એટલે શું? ”

સમ્યક—“ નંદવચ્છ, કિસસંકચ્છ અને મકખલિ ગોસાલ એ બધા નમે, આચાર ન માનનારા, દાય-ચાટનારા—પેઠ— (ખારમા સુત્તમાં બતાવ્યા પ્રમાણે તપ કરે છે) ”

ભગવાન—“ હે અગ્ગિવેરસન, આ જ રીતે તેઓ પોતાનો નિર્ગોદ ચલાવે છે ? ”

સમ્યક—“ બો ગોતમ, એમ નથી. કોઈકોઈવાર તેઓ સારું બોળના જમે છે, સારા ખાદ્ય પદાર્થો ખાય છે, સારાં બિજાતાં વાપરે છે, અને સારા પીવાના પદાર્થો પીએ છે. આનાથી તેઓ શરીરમાં બળ લાવે છે, દેહની અભિવૃદ્ધિ કરે છે, દેહને સ્થૂળ બનાવે છે. ”

લગવાન—“પણ તપવડે દેહને કૃશ કરવાનું પડતું મૂકીને ફરી સરસ અન્ન ગ્રહણ કરવાથી ફક્ત દેહ જ ઓછોવધારે થાય છે. હવે તારી ચિત્તભાવના તે કઈ?”

ચિત્તભાવના સંબંધે સમ્યક્ કંઈ ન કહી શક્યો, એટલે લગવાન બોલ્યા, “હે અગ્ગિવેરસન, તો જે કાયભાવના બતાવી તેને આર્યોના વિનયમાં ધાર્મિક કાયભાવના કહેતા નથી. કાયભાવના કઈ એ પણ તું જાણતો નથી, તો પછી ચિત્તભાવના તો તું ક્યાંથી જ જાણે? હવે કોઈ ભિક્ષુ અભાવિતકાય અને અભાવિતચિત્ત, તેમજ ભાવિતકાય અને ભાવિતચિત્ત કેમ થાય એ હું તને કહું છું, તે ઉપર બરાબર ધ્યાન દે.”

સમ્યક્ કહ્યું, “કહો.” એટલે લગવાન બોલ્યા, “અવિદ્યાન અને સામાન્ય માણસને જે સુખકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય તો તે સુખકારક વેદનાનો તે લોભ રાખે છે. પણ તેનો નિરોધ થયા પછી દુઃખકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય છે, તેનાથી તે શોક કરે છે અને હેરાન થાય છે, છાતી કૂટીને રોવા લાગે છે, સંમોહ પામે છે. આ રીતે ઉત્પન્ન થયેલી સુખકારક વેદના કાયભાવનાના અભાવને લીધે તેના ચિત્તનો પરાજય કરે છે અને ઉત્પન્ન થયેલી દુઃખકારક વેદના ચિત્તભાવનાના અભાવને લીધે ચિત્તનો પરાજય કરે છે. આ રીતે કાયભાવનાના અભાવને લીધે સુખકારક વેદના જેના ચિત્તનો પરાજય કરે છે, અને ચિત્તભાવનાના અભાવને લીધે દુઃખકારક વેદના જેના ચિત્તનો પરાજય કરે છે, તેને જ અભાવિતકાય” અને અભાવિતચિત્ત કહેવામાં આવે છે. પણ શ્રુતવાન આર્યશ્રાવકને સુખકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય તો તે વેદનાનો લોભ કરતો નથી,

તેમાં આસક્ત થતો નથી. આ સુખકારક વેદનાનો નિરોધ થઈને ખીછ દુઃખકારક વેદના ઉત્પન્ન થાય તો તે શોક કરતો નથી, હેરાન થતો નથી, આક્રોશ કરતો નથી, સંમોહ પામતો નથી. ઉત્પન્ન થયેલી સુખકારક વેદના કાયલાવનાને લીધે તેના ચિત્તનો પરાજય કરી શકતી નથી, અને ચિત્તલાવનાને લીધે વેદના તેના ચિત્તનો પરાજય કરી શકતી નથી. આ રીતે તે ભાવિતકાય અને ભાવિતચિત્ત થાય છે.”

સમ્યક—“હું ભવાન ગોતમ ઉપર ખૂબ જ પ્રસન્ન થયો છું, કારણકે ભવાન ભાવિતકાય અને ભાવિતચિત્ત છે.”

ભગવાન—“હે અગ્ગિવેરસન, આ તો તું સાવ વ્યક્તિ વિશે બોલે છે. છતાં હું તને કહું છું કે ત્યારથી મુંડન કરીને કપાય વસ્ત્રો ધારણ કરીને અને ગૃહત્યાગ કરીને મેં પ્રવ્રજ્યા લીધી છે ત્યારથી સુખકારક કે દુઃખકારક વેદનાએ મારા ચિત્તનો પરાજય કયો હોય તેવું કોઈ કાળે જાન્યું નથી.

સમ્યક—“જેવી જાતની સુખકારક કે દુઃખકારક વેદનાઓથી ચિત્તનો પરાજય થાય એવી જાતની વેદના જ ભવાન ગોતમને ઉત્પન્ન નહિ થઈ હોય.”

ભગવાન—“એમ ન કહી શકાય. હે અગ્ગિવેરસન, સંમોહ પ્રાપ્ત થયા પહેલાં હું ત્યારે બોધિસત્ત્વ હતો ત્યારે જ મને એમ લાગ્યું કે ગૃહવાસમાં ગિરદી છે, ગૃહવાસ ધૃગની જગ્યા છે, અને પ્રવ્રજ્યા એ ખુલી જગ્યા છે. ઘરમાં રહીને અત્યંત પરિશુદ્ધ પ્રત્યક્ષર્યનું આચરણ શક્ય નથી. મારે મુંડન કરીને, કપાય વસ્ત્રો ધારણ કરીને, ઘર છોડીને, ગૃહવિપુક્ત , પ્રવ્રજ્યા લેવી એ વધારે સાદું છે. એવા વિચારથી નોં

તે સમયે હું યુવાન હતો તોપણ—વેઠ—(અરિયપરિચેસનસુત જુઓ) આ જગ્યા સરસ છે એવો વિચાર કરીને હું ત્યાં જ બેઠો.

“તે વખતે મેં પહેલાં કદી નહોતી સાંભળી એવી આ ત્રણ ઉપમાઓ મને સૂત્રી. જેમ કોઈ માણસને પાણીમાં પડેલું પાણીમાં પડેલું કાષ્ટ મળે, અને ઉત્તરારણી લઈને તે જો તે લાકડામાંથી અગ્નિ પ્રગટાવવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે બીના લાકડાથી અગ્નિ પ્રગટાવી શકે ખરો ? ”

સંન્યસ—“ના. તે મહેનતથી તે માણસ બિલકો હેરાન થશે. ”

ભગવાન—“તે જ રીતે જે શ્રમજુષ્ઠાભણો વિષયોથી પોતાના દેહને અગ્નિમય રાખતા નથી, અને જેમની વિષયવાસના, વિષયરત્નેહ, વિષયતૃષ્ણા નષ્ટ થઈ નથી તેઓ દેહદંડનથી તીવ્ર દુઃખ.કારક વેદના ભોગવતા હોવા છતાં ન્યાય જાણવા માટે, યોગ્ય દર્શન જાણવા માટે, અને શ્રેષ્ઠ સંજોધ મેળવવા માટે સમર્થ થવાના નથી. અને તેઓ તીવ્ર દુઃખકારક વેદના ન અનુભવે છતાં ન્યાયદર્શન અને અનુત્તર સંજોધ મેળવવા સમર્થ થવાના નથી. આ મને પ્રથમ ઉપમા સૂત્રી.

“બીજી ઉપમા એ સૂત્રી કે જેમ કોઈ લીલું લાકડું પાણીથી દૂર પડ્યું હોય, અને ઉત્તરારણી લઈને કોઈ માણસ તે બીના લાકડામાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે, તો તને એમ લાગે છે કે તે માણસ તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી શકે ? ”

સંન્યસ—“ના. કારણકે તે પાણીથી દૂર હોવા છતાં બીનું હોવાથી તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન થશે નહિ. ”

લગવાન—“તે જ રીતે જે શ્રમણુબ્રાહ્મણો વિષયોથી દેહને અલિપ્ત રાખે છે, પણ જેમની વિષયવાસના, વિષયસ્નેહ, વિષયતૃષ્ણા નષ્ટ થઈ નથી હોતી, તેઓ દેહદંડનથી તીવ્ર દુઃખકારક વેદના અનુભવવા છતાં ન્યાય જાણવા, યોગ્ય દર્શન જાણવા, અને શ્રેષ્ઠ સંબોધ મેળવવા સમર્થ થવાના નથી. અને તેઓ તીવ્ર દુઃખકારક વેદના ન અનુભવે છતાં ન્યાયદર્શન અને અનુત્તર સંબોધ મેળવવા સમર્થ થવાના નથી. આ બીજી ઉપમા મને સૂઝી.”

“ત્રીજી ઉપમા મને એ સૂઝી કે એક સુકાઈ ગયેલું લાકડું પાણીથી દૂર પડેલું હોય, અને કોઈ માણસ ઉત્તરારણી લઈને તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તેનો તે પ્રયત્ન ફળાભૂત થાય ખરો ?”

સમ્યક—“હા. કારણકે તે લાકડું સૂકું હોવાથી અને પાણીથી દૂર પડેલું હોવાથી તેમાંથી અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી શકાશે.”

લગવાન—“તે રીતે જે શ્રમણુબ્રાહ્મણો પોતાના દેહને વિષયોથી અલિપ્ત રાખે છે, અને જેમની વિષયવાસના, વિષયસ્નેહ, વિષયતૃષ્ણા અંદરથી નષ્ટ થઈ હોય તેઓ દેહદંડનથી તીવ્ર દુઃખકારક વેદના અનુભવવા છતાં ન્યાયદર્શન અને અનુત્તર સંબોધ મેળવવા માટે સમર્થ થાય છે; અને તેઓ દેહદંડનથી તીવ્ર દુઃખકારક વેદના ન અનુભવે છતાં ન્યાયદર્શન અને અનુત્તર સંબોધ મેળવવા સમર્થ થાય છે. તે પ્રસંગે આ ત્રીજી ઉપમા મને સૂઝી.”

“ત્યારપછી દાંત વતી દાંત દાખી રાખીને અને જીભ તાળવે અડાડીને ચિત્તથી ચિત્ત સંનમ્ન કરવાનો મેં વિચાર કર્યો અને તેનો અમલ પણ કર્યો. તેથી મારી જગતમાંથી

પરસેવાના રેલા વહેવા લાગ્યા. જેમ બળવાન માણસ દુર્બળ માણસને દાબી રાખીને સંતપ્ત કરે છે તે રીતે મેં મારું ચિત્ત સંતપ્ત કર્યું. મારો ઉત્સાહ તીવ્ર હતો અને સ્મૃતિ જનગૃત હતી, પણ દેહ શાંત થયો નહોતો. આવી જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓ પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ.

“ત્યારપછી શ્વાસોચ્છ્વાસ ચગરનું ધ્યાન કરવાનો નિશ્ચય કરીને મેં નાક વાટે અને મુખ વાટે નીકળનારા આશ્વાસ-પ્રશ્વાસ અટકાવી રાખ્યા. ત્યારે મારા કાનમાંથી વાત નીકળતાં ખોટો અવાજ થવા લાગ્યો. જેમ હુદારની ધમણનો અવાજ થાય એવો તે શબ્દ હતો. મારો ઉત્સાહ તીવ્ર હતો અને સ્મૃતિ જનગૃત હતી, પણ તે દુઃખને લીધે દેહ શાંત થયો નહોતો. આવી જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓથી પણ મારું ચિત્ત પરાભૂત ન થયું.

“ફરી શ્વાસોચ્છ્વાસરહિત ધ્યાન કરવાનો નિશ્ચય કરીને નાક વાટે અને મુખ વાટે નીકળનારા આશ્વાસપ્રશ્વાસ મેં અટકાવી રાખ્યા, ત્યારે અંદરથી નીકળનારા વાત મારા મસ્તકને આઘાત કરવા લાગ્યા. જેમ કોઈ બળવાન માણસ તીવ્ર શારીરિક મારા માથામા ડાણું પાડતો હોય એવી વેદના અને થવા લાગી. પરંતુ મારો ઉત્સાહ તીવ્ર હતો અને સ્મૃતિ જનગૃત હતી, પણ તે દુઃખને લીધે દેહ શાંત નહોતો. આવી જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓ પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ.

“ફરી પાછો આવી જ જાતનું ધ્યાન કરવાનો નિશ્ચય કરીને તેનો મેં અમલ કર્યો. તે વખતે જેમ કોઈ બળવાન માણસ ચામડાની ત્રાધરીથી માથું બરાબર બાંધે તેવી જાતની

વેદનાઓ મારા માથામાં થવા લાગી. પણ મારો ઉત્સાહ—પેઠે—
આવી જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓ પણ મારા ચિત્તનો
પરાભવ કરી શકી નહિ.

“ ફરી આવી જ જાતનું ધ્યાન શરૂ કર્યું ત્યારે અંતર્ગત
વાત મારું પેટ ખોદવા લાગ્યા. કોઈ કસોઈ તીક્ષ્ણ શસ્ત્રથી
પેટ કોતરે અને દુઃખ થાય એવી જાતનું દુઃખ મને થવા
લાગ્યું. તોપણ મારો ઉત્સાહ—પેઠે—આવી જાતની તીવ્ર
દુઃખકારક વેદનાથી પણ મારું ચિત્ત પરાભવ પામ્યું નહિ.

“ ફરી પાછું આવી જ જાતનું ધ્યાન શરૂ કર્યું ત્યારે મારે
આખે શરીરે દાહ થવા લાગ્યો. કોઈ અજવાળા માણસ દુર્બળ
માણસને આગની ખાઈ ઉપર જાલી રાખીને તપાવે એવી રીતે
મારો દેહ અભિસંતપ્ત થયો. તોપણ મારો ઉત્સાહ—પેઠે—આવી
જાતની તીવ્ર દુઃખકારક વેદનાઓ પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ
કરી શકી નહિ.

“ તે વખતે મને જોઈને દેટલાક દેવો બોલ્યા કે શ્રમણ
જાતમ મરી ગયો; દેટલાક દેવોએ કહ્યું કે તે હજી મરી નથી
ગયો પણ મરવાની અણી ઉપર આવ્યો છે; અને ત્રીજા
દેટલાક બોલ્યા કે તે મર્યો પણ નથી અને મરવાની અણી
ઉપર પણ નથી પરંતુ અરહન્ત થયો છે; અરહન્તનું વર્તન જ
આ જાતનું હોય છે.

“ પછી મેં અન્ન સાવ છોટી દેવાને નિશ્ચય કર્યો. ત્યારે
તે દેવોએ મને કહ્યું કે તું સાવ અન્ન અંધ ન કર. જો તું
આમ કરીશ તો અમે તારા લોમકુષ્ઠ દ્વારા દિવ્ય ઓજાનાં ખીણું
અને તેથી તારી ઉપજીવિકા ચાલશે. પણ આ વસ્તુ મને
પસંદ નહોતી. કારણકે અસત્યતાનું આજી મારા માથે આવન.

એથી દેવાને એમ ન કરવા દીધું. પછી સાવ ઓછો આહાર —કઝછી મગ, કઝછી વટાણા કે અરેણુકાનો કાઢો—લઈને હું રહેવા લાગ્યો. તેનાથી મારું શરીર અત્યંત દુબળું થયું. મારા અવયવો આસીતિકવહ્ની અથવા તે કાલવહ્નીની ગાંઠો જેવા દેખાવા લાગ્યા. ઊંટના પગલા જેવી મારી કમર થઈ. દોરડા ઉપરની ગાંઠો જેવી મારી કરોડ દેખાવા લાગી. પડુંપડું થઈ રહેલા ધરના વાંસ જેવી મારી પાંસળાઓ ખખળી ગઈ. પાણીમાં પડેલા તારાઓના પ્રતિબિંબની જેમ મારી કાંધીઓ ઊંડી ઊતરી ગઈ, કઝવી દૂધીને કાચી જ કાપીને તડકે રાખવાથી જેમ કરમાઈ જાય છે તેવી મારા માથાની કાંતિ કરમાઈ ગઈ. પેટ ઉપર હાથ ફેરવતાં મારા હાથમાં પીઠની કરોડ આવતી અને પીઠ ઉપરની કરોડ ઉપર હાથ ફેરવતાં પેટ હાથ આવતું, એટલે પેટ અને કરોડ એક થઈ ગયાં હતાં. પેશાબ કરવા કે દિશાએ જવા માટે હું ઊઠવા જતો તો ત્યાં ને-ત્યાં જ ઊંધો પડી જતો. શરીર ઉપર હાથ ફેરવતાં મારા શરીર ઉપરથી ફવાડાં ખરી પડતાં. તે વખતે કેટલાક લોકો મારા તરફ જોઈને કહેતા કે શ્રમણુ ગોતમ કાજો છે, ખીજન કહેતા કે તે શામજો છે, અને ત્રીજા કહેતા કે મંગુરમાછલી જેવી તેની કાંતિ છે. ઉપવાસને લીધે મારી સુંદર અંગકાંતિ આટલી બધી બગડી ગઈ હતી.

“ત્યારે મને એમ લાગ્યું કે દેહદેહનથી જે શ્રમણુ કે બ્રાહ્મણોએ તીવ્ર દુઃખકારક વેદના અનુભવી હશે, અત્યારે અનુભવતા હશે કે અનુભવશે તે બધા મારી દુઃખકારક વેદના કરતાં વધારે દુઃખકારક વેદના અનુભવી શકવાના નથી. પરંતુ આ દુઃખકારક વેદનાઓથી આર્યજ્ઞાન મને મળતું

નથી ત્યારે આના સિવાય બીજો બોધનો કોઈ માર્ગ હશે ? આવી જાતનો વિચાર કરતાં મારા પિતાના ખેતરમાં જંજીરક્ષની નીચે બેસીને પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યાનું મને સાંભળ્યું. મેં 'મારા મનમાં જ વિચાર્યું આ જ બોધનો માર્ગ તો ન હોય ? તે સ્મૃતિથી મને જ્ઞાન થયું કે આ જ બોધનો માર્ગ છે. વિષય અને અકુશલ ધર્મોથી લિન્ન એવા મુખથી મારે શા માટે ડરવું જોઈએ, એમ મને લાગવાથી તે મુખથી ન ડરવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો. પણ એવા કૃશ શરીરથી આ મુખ પ્રાપ્ત કરવું અશક્ય હતું, એથી હું ભાત વગેરે ખાવા લાગ્યો. તે સમયે ધર્મબોધ થયા પછી આપણને પણ તેનો માર્ગ જણાશે એવી આશાથી પાંચ લિપ્તુઓ મારી સાથે રહેતા હતા. પણ જ્યારે હું ભાત વગેરે લેવા લાગ્યો ત્યારે આ ટોંગી છે અને ધર્મમાર્ગથી પતિત થયો છે એમ સમજીને અને મારાથી કંટાળીને ચાલતા થયા.

“ પછી સારા અનાજથી શરીરમાં શક્તિ આવ્યા પછી વિષયોથી અને અકુશલ ધર્મોથી લિન્ન, ચિત્ત અને વિચારથી મુક્ત એકાંતવાસમાંથી પેદા થયેલું પ્રીતિમુખ જેમાં છે એવું પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું આવી જાતની મુખકારક વેદના પણ મારા ચિત્તનો પરાલવ કરી શકી નહિ. વિનર્કવિચાર શાંત કરીને—પેઠ—દ્વિતીયધ્યાન પ્રાપ્ત કર્યું—પેઠ—તૃતીયધ્યાન—પેઠ—ચતુર્થધ્યાન પ્રાપ્ત કરી લીધું. આવી જાતની મુખકારક વેદનાથી પણ મારા ચિત્તનો પરાલવ થયો નહિ.

“ આ રીતે ચિત્તનું સમાધાન થયા પછી તે પરિશુદ્ધ, પાપરહિત, ક્લેશમુક્ત, મૃદુ, કર્મણ્ય અને સ્થિર થયું ત્યારે પૂર્વજ-મને સંભારવા તરફ તેને વાળ્યું—પેઠ—રાતના પ્રથમ યામમાં આ વિદ્યા મને પ્રાપ્ત થઈ. અવિદ્યા નષ્ટ થઈ, વિદ્યા

ઉત્પન્ન થયું; અંધકાર નારા પામ્યો, પ્રકાશ ઉત્પન્ન થયો; ઉલ્લોગદક્ષ અપ્રમત્ત માણસથી જે થઈ શકે તે થયું. આવી જાતની સુખકારક વેદના પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ.

“આ રીતે ચિત્ત સમાધાન પામ્યા પછી—વેદ—પતન પામનારા અને ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓ હું દિવ્ય અક્ષુથી જોવા સાગ્યો—વેદ—રાતના ખીબત યામમાં આ ત્રીજી વિદ્યા મને પ્રાપ્ત થઈ—વેદ—આવી જાતની સુખકારક વેદના પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ,

“પછી આસવક્ષપનું જ્ઞાન મેળવવા માટે મેં પ્રયાતન કર્યો—વેદ—રાતના છેલ્લા યામમાં આ ત્રીજી વિદ્યા મને પ્રાપ્ત થઈ—વેદ—આવી જાતની સુખકારક વેદના પણ મારા ચિત્તનો પરાભવ કરી શકી નહિ.

“હું આગ્નિવેરસન, ઘણી પરિવટામાં મેં ધર્મોપદેશ કર્યો છે. ત્યાં દરેક સભાસભને એમ જ લાગે છે કે અમણુ ગોતમ મને જ ઉદ્દેશીને ધર્મોપદેશ કરે છે. પણ હું ભોક્કરંજનનો પ્રયાતન કરું છું એમ માનવું નહિ; કેવળ ભોક્કાને માર્ગ બતાવવા હું ધર્મોપદેશ કરું છું. અને તે ધર્મોપદેશને અંતે હું મારા પહેલાંના—જેનું હું ઘણેભાગે ધ્યાન કર્યા કરું છું તે—ધ્યાન-વિષય તરફ વળીને મારું ચિત્ત તેના ઉપર સ્થિર કરું છું, ચિત્તની એકાગ્રતા કરું છું.”

સમ્યક—“આપ સમ્યક સંયુદ્ધ અરહન્ત છો, એટલે આ વસ્તુ સંભવિત છે. પણ આપ કદી દિવસે સૂઓ છો ખરા ?”

ભગવાન—“હા. ઉનાળાના છેલ્લા મહિનામાં ભોજન લીધા પછી સંધ્યાટીને બે વાર બેઝડાવીને જમણે પડખે પગ ઉપર પગ ચડાવીને સાવધાનતાથી સૂતાનું મને સાંભરે છે.”

સન્ન્યક—“ પણ કેટલાક શ્રમણબ્રાહ્મણો આને સંમોહ-
જીવન કહે છે. ”

ભગવાન—“ આનાથી સંમૂઢ અને અસંમૂઢ નથી થવાતું. પણ
જેનાથી સંમૂઢ અને અસંમૂઢ થવાય છે તે હું કહું છું. તે તરફ
બરાબર ધ્યાન આપ. જેના સંકલેશકારક, લયકારક, દુઃખકારક,
અને લવિષ્યકાળે જાતિ, જરા, મરણ ઉત્પન્ન કરનારા આસવો
નષ્ટ થયા નથી તેને હું સંમૂઢ કહું છું; અને જેના આ આસવો
નષ્ટ થયા હોય તેને હું અસંમૂઢ કહું છું; તથાગતના આવી
જાતના આસવોનો નાશ થયો છે. જેમ તોડી નાંખેલું તાડનું
ઝાડ વધતું નથી તેમ તથાગતના આ આસવો ફરી વધવાના નથી. ”

સન્ન્યક બોલ્યો, “ આપને ખૂંચે એવા શબ્દો હું બોલ્યો
હોવા છતાં આપની કાંતિ પરિશુદ્ધ દેખાય છે અને ચહેરા
પ્રસન્ન દેખાય છે, એ ખરેખર આશ્ચર્ય છે. એ સમ્યક્ સંજુદ્ધ
અરહન્તને શોભે એવું જ છે. પૂરણ કરસપ, મદ્ધપ્પલિ ગોસાલ,
અજિત કેસકંબલ, પકુધ કચ્ચાયન, સંજય બેલ્લદૂપુત્ર અને
નિર્ગંઢ નાયપુત્રની સાથે મેં વાદવિવાદ કર્યો છે. તે વખતે
તેઓ મુદ્દાની વાત પડતી મૂકી જુદી જ દિશાએ વળી ગયા
અને મારા ઉપર ખિન્નયા. પણ આપને લાગી જાય એવું હું
બોલ્યો છતાં આપની અંગકાંતિ પરિશુદ્ધ દેખાઈ અને ચહેરા
પણ પ્રસન્ન જણાયો, એ સમ્યક્ સંજુદ્ધ અરહન્તને શોભે એવું જ
છે. દવે અમારે ઘણાં કામ હોવાથી અમે જઈએ છીએ. ”

ભગવાન—“ દે અગ્ગિવેસ્સન, જેવી તારી મરજી. ”

ત્યારે ભગવાનના બાપણનું અભિનંદન કરીને સન્ન્યક
નિર્ગંધપુત્ર આસન ઉપરથી ઊભો થયો અને ત્યાંથી ચાલતો થયો.

ટીકા

પાછળના સૂત્રમાં થયેલ સવાદ પછી કેટલેક વખતે આ સૂત્રમાં આપેલો સવાદ થયા હશે, આ બંને પ્રસંગોએ સમ્યક બુદ્ધ ભગવાનનો શિષ્ય ન થયો એ તો દેખીતી વાત છે. પણ પહેલા પ્રસંગમાં જેમ તેણે બુદ્ધ ભગવાનને વાદમાં જીતી લેવાની પ્રતિજ્ઞા કરી હતી તેમ આ પ્રસંગે કરેલી નયોં એમ દેખાય છે. હવે પ્રશ્ન એ ઊભો થાય છે કે જો બુદ્ધ ભગવાન તેને યોગ્યખતા હતા તો પછી આ મોટો ભાષ્યપ્રવાદક છે વગેરે કહેવાની આનંદને શી જરૂર હતી ? આના જવાબ બે છે. એક તો એ કે પહેલા પ્રસંગ વખતે આનંદ ભગવાનની પાસે નહોતો. અને બીજો, આવી જાનનાં વિશેષણોનો પુનરાવૃત્તિ કરવી એ ત્રિપિટકની રીત ન છે.

સમ્યકનો દૃષ્ટિએ કાયભાવના એટલે દેહદંડન. ચિત્તભાવનાની તેને બરાબર કલ્પના નહોતી. તોપણ ધ્યાનસમાધિને તે ચિત્તભાવના સમજતો હોવો જોઈએ. જો ચિત્તની ભાવના ન કરવામાં આવે તો કાયદુઃખ અસલ થઈ ચિત્ત જ્ઞાંત થાય છે, અને કાયાની ભાવના ન કરવામાં આવે તો ચિત્તદુઃખ અસલ થઈ તેની અસર કાયા ઉપર થાય છે, એમ સમ્યક્નું કથન હોય એવું લાગે છે. ભગવાને આનો આપેલો જવાબ જુદો છે. તે એમ કહે છે કે કાયભાવનાને અભાવે આપણે કાયસુખમા ગરકાવ થઈએ છીએ, અને તેની અસર ચિત્ત ઉપર બહુ ભયંકર થાય છે. અને ચિત્તભાવનાને અભાવે કાયદુઃખ અસલ થાય છે. કાયદુઃખ સહન કરવા માટે ખાસ દેહને કષ્ટ આપવાની જરૂર છે એવું નથી. કાયસુખમા આસક્ત ન થઈએ એટલે આ કામ સરે છે.

આ પછીની હકીકત એ તો ભગવાને કહેલ પોતાનો પૂર્વ અનુભવ છે. એમા દેહદંડનથી પોતે કેવી તીવ્ર વેદના અનુભવી અને પ્રયત્ન ધ્યાન વગેરેને લીધે કેવી સુખકારક વેદના અનુભવી અને તે છતાં તેમાં કેમ આસક્ત ન થયા એ ભગવાને કહ્યું છે. તેમા મુખ્ય મુદ્દો એ છે કે વિષયો વગર ધ્યાનાદિથી પ્રાપ્ત થયેલ સુખો ભોગવવામાં હરકત નથી, પણ તેમાંય આસક્ત ન થવું જોઈએ.

મહાસમ્યક્સુત્તની ટીકા સમાપ્ત

ચૃણતજ્ઞાસંખમમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તી પામેના પુબ્બારામમાં મિગારમાતાના પ્રાસાદમાં રહેતા દત્તા તે વખતે દેવોનો ઇંદ્ર શંક્ર ભગવાન પાસે આવ્યો અને નમસ્કાર કરીને એક બાણુ ઊભો રહ્યો, અને બોલ્યો, “ ભદ્રંત, ભિક્ષુ તૃપ્ત્યાનો ક્ષય કરીને કર્ષ રીતે વિયુક્ત થાય, અત્યંત નિષ્ઠ, અત્યંત યોગક્ષેમી, અત્યંત બ્રહ્મચારી, દેવોમાં અને મનુષ્યોમાં શ્રેષ્ઠ કર્ષ રીતે થાય તે આપ દંકમાં કહો. ”

ભગવાન:—“ હે દેવેન્દ્ર, ભિક્ષુ સાંભળે છે કે આપણે બધા જ પદાર્થોથી બદ્ધ થતા નથી છતાં (તેટલાથી સંતુષ્ટ ન થતાં) તે બધા પદાર્થોનો બોધ કરી લે છે. સુખકારક કે દુઃખકારક વેદના ઉદ્ભવથી હોય તો તે અનિત્ય છે એમ જુએ છે, તેમના સંબંધિ વિરક્ત રહે છે. તેમનો નિરોધ કરે છે, તેમનો ત્યાગ કરે છે, તેમાં આસક્ત થતો નથી, અનામ્સક

થવાથી ભય પામતો નથી, અને નિર્ભયતાને લીધે પરિનિર્વાણ પામે છે. તે જાણે છે કે મારા પુનર્જન્મનો ક્ષય થયો, અહમ્મર્યવાસ પૂરો થયો, હું કૃતકૃત્ય થયો, અને ફરી ઇલ્લોકમાં આવવાનો નથી. આ રીતે ભિક્ષુ તૃષ્ણાનો ક્ષય કરીને વિમુક્ત થાય છે."

આ સાંભળી શકે ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું, તેમને નમસ્કાર કર્યા, ભગવાનની પ્રદક્ષિણા કરી, અને ત્યાં જ અંતર્ધાન પામ્યો. તે વખતે આયુષ્માન મહામોગ્ગલ્લાન ભગવાન પાસે બેઠો હતો. તેને એવી શંકા ઉદ્ભવી કે આ દેવે ભગવાનનું ભાષણ સમજીને તેનું અનુમોદન કર્યું કે વગરસમજ્યે કર્યું? તેની પરીક્ષા કરવા માટે મહામોગ્ગલ્લાન પુખ્તારામમાં અંતર્ધાન પામ્યો, અને તાવર્તિસ દેવલોકમાં પ્રગટ થયો. તે વખતે શક એક પુંડરીક નામના ઉદ્યાનમાં દિવ્ય વાદ્યો સાંભળતો બેઠો હતો. તેણે મહામોગ્ગલ્લાને જોયો ને પોતાનાં પાંચસો વાદ્યો બંધ કરાવીને તે મહામોગ્ગલ્લાન પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, "હે મારિય મોગ્ગલ્લાન, તારું સ્વાગત હો. ઘણા સમયથી તું આ સલામાં આવ્યો નથી. તારે માટે આ આસન તૈયાર છે, તે ઉપર બેસ." મોગ્ગલ્લાન પોતાના આસન ઉપર બેઠા પછી શક નાનું આસન લઈને તેની પાસે બેઠો. ત્યારે મોગ્ગલ્લાને તેને કહ્યું, "હે કાસિય (શક), ભગવાને તને તૃષ્ણાસંક્ષયવિમુક્તિનો કઈ રીતે ઉપદેશ કર્યો તે મને પણ કહે."

શક—“ હે મારિય મોગ્ગલ્લાન, મારે તો ઘણાં કામો કરવાનાં છે. મારાં પોતાનાં કામો અને તાવર્તિસ દેવોનાં કામો ઉપર પણ મારે ધ્યાન આપવું પડે છે. એટલે ધણો વખત સાંભળ્યા છતાં તે વસ્તુ સ્મૃતિપથમાંથી નષ્ટ થાય છે. પૂર્વ

દેવો અને અમુરોનો સપ્રામ થયો તેમાં દેવો હત્યા. એટલે મેં વૈજયંત નામનો પ્રાસાદ બંધાવ્યો. તે વૈજયંતનાં સાતસો શિખરો છે. પ્રત્યેક શિખર નીચે સાત દીવાનખાનાં છે, પ્રત્યેક દીવાનખાનામાં સાત અપ્સરાઓ છે, અને દરેક અપ્સરાને સાત દાંસીઓ છે. આવી જાતનો રમ્ય પ્રાસાદ જોગની તારી ધરજી છે ?”

મૂંગામૂંગા જ મહામોગ્ગહાને શકના આ આમેત્રણનો સ્વીકાર કર્યો.

ત્યારે શક અને વૈશ્રવણ મહારાજન મહામોગ્ગહાનની સાથે વૈજયંત પ્રાસાદ તરફ ગયા. મોગ્ગહાનને જોઈને ત્યાંની શકની પરિચારિકાઓ પોતપોતાની ઓરડીઓમાં ચાલી ગઈ. સસરાને જોઈને જેમ પુત્રાધૂ લક્ષ્મ પામે છે તેમ મહામોગ્ગહાનને જોઈને તેઓ લક્ષ્મ પામી. શકે તથા વૈશ્રવણ મહારાજને આખો વૈજયંત પ્રાસાદ મહામોગ્ગહાનને બતાવ્યો. ત્યારે તે બોલ્યો, “આ મહેલ બહુ જ રમ્ય છે. હે શક, આ તારાં પૂર્વકેમોનું યોગ્ય ફળ છે. મૃત્યુલોકમાં જો કોઈ રમ્ય વસ્તુ જોવામાં આવે તો જાણે કે તે તાવર્તિસ દેવલોકની જ છે એવું કહેવાનો રિવાજ ત્યાં છે, અને તે યથાર્થ છે.”

આ આખો મહેલ જોઈને મહામોગ્ગહાનને વિચાર આવ્યો કે દેવોનો ઇન્દ્ર બહુ બેદરકારીયા વર્તે છે, માટે તેના મનમાં કંઈ સંવેગ ઉત્પન્ન કરીએ. આ વિચારથી તેણે પોતાના નર્મદિગ્ગજને પ્રનાયે પોતાના પગના અંગૂઠાથી વૈજયંત પ્રાસાદને ધુન્નવ્યો આથી આશ્ચર્ય પામીને શક, વૈશ્રવણ અને તાવર્તિસ દેવો બોલ્યા, “કેવું આશ્ચર્ય! આ એક શ્રમણ આવડા મોટા દિવ્ય મહેલને પણ ઠંપાવે છે !”

શકને સંવેગ ઉત્પન્ન થયો છે એમ સમજીને મહામોગ્ગહાને તેને કહ્યું, “ભગવાને તને જે તૃપ્ત્યાસંક્ષયવિમુક્તિ દ્વંદ્વમાં કહી તે મને પણ કહે.” આથી શકે ભગવાનના ઉપદેશની વગરબૂલે પુનરાવૃત્તિ કરી. મોગ્ગહાને શકના બાયણુનું અભિનંદન કર્યું અને દેવલોકમાં અંતર્ધાન પામીને મિત્રારમાતાના પ્રાસાદમાં પ્રગટ થયો. ત્યારપછી શકની પરિચારિકાઓએ શકને પૂછ્યું, “આ જ તે તમારો ભગવાન છે?”

. શક—“ના. આ મારા ભગવાન નથી. આ મારો સશ્વહચારી આયુષ્માન મહામોગ્ગહાન છે.”

પરિચારિકા—“આવી જાતનો મહાનુભાવ, ઋદ્ધિમાન, સશ્વહચારી તમને મળ્યો એ તમારું મહદ્ભાગ્ય. તમારા ભગવાન તો બહુ જ સમર્થ હોવા જોઈએ.”

મોગ્ગહાન ભગવાન પાસે આવ્યો અને શક તથા ભગવાન વચ્ચે શી વાતચીત થઈ તે પૂછી જોયું. ભગવાને બનેલી બધી ખીના કહી સંભળાવી.

આમ ભગવાન બોલ્યા. આયુષ્માન મહામોગ્ગહાને ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

ચૂળતણ્ડાસંખ્યસુત સમાપ્ત

મહાત્મજીના સંખ્યમુક્તિ

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તીના જોતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે સમયે કેવલપુત્ર સાતિ નામના બિહુને એવી દષ્ટિ ઉત્પન્ન થઈ હતી કે ભગવાનના કહેવા મુજબ એક જ વિજ્ઞાન જુદાજુદા જન્મમાં સંક્રમણ કરે છે. કેટલાક બિહુઓએ આ વાત જાણી અને સાતિને તે દષ્ટિમાંથી પરાવૃત્ત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ તેમાં તેઓ સફળ ન થયા. તેમણે તે વાત ભગવાનને જણાવી. ભગવાને એક બિહુને મોકલીને સાતિને બોલાવ્યો, અને આ વાત સાચી છે કે ખોટી એ બાબતની તપાસ કરી. સાતિએ કબજા કર્યું કે આ વાત સાચી છે. એટલે ભગવાન બોલ્યા, “એ વિજ્ઞાન કયું છે?”

સાતિ—“હા, આ જે બોલનારો અને અનુભવનારો (આત્મા) જુદાજુદા જન્મમાં જ કલ્યાણકારક અને પાપકારક કર્મોનું ફળ ભોગવે છે તેને જ વિજ્ઞાન ગણવું.”

ભગવાન—“ હે નિરુપયોગી મનુષ્ય, આવા ધર્મને મેં કોને ઉપદેશ કર્યો છે? વિજ્ઞાન એ પ્રતીત્યસમુત્પન્ન (કારણ વગર ઉત્પન્ન થનાર) છે, અને તે કારણ વગર ઉત્પન્ન નથી થતું એમ મેં નથી કહ્યું. આમ હોવા છતાં ગેરસમજણથી તું અમારા ઉપર આજણ દાવવા માગે છે. તારો પોતાનો પાપો તું જાતે જ ખોદે છે અને પુષ્કળ પાપ બેગું કરે છે. આ કર્મ તને ચિરકાળ દુઃખકર અને અહિંતકર થશે.” ત્યારપછી ભગવાન ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને ખોલ્યા, “હે ભિક્ષુઓ, આ સાતિને આપણા ધર્મવિનયની જરા જેટલી પણ દંડ મળી હોય એમ તમને લાગે છે?”

ભિક્ષુઓએ જવાબ આપ્યો, “ના, ભદ્રંત.” આથી સાતિ ભોંઠો પડ્યો અને નીચું માથું રાખીને બેઠો.

ત્યારપછી ભગવાન ખોલ્યા, “આ પાપદષ્ટિથી તને જ લોકો ઓળખશે. હવે હું ભિક્ષુઓને પૂછું છું કે હે ભિક્ષુઓ, મારા ધર્મને જે રીતે સાતિ સમજ્યો છે તે જ રીતે તમે પણ સમજ્યા છો?”

ભિક્ષુ—“ના, ભદ્રંત. વિજ્ઞાન પ્રતીત્યસમુત્પન્ન છે, અને તે કારણ વગર ઉત્પન્ન નથી થતું, એમ આપે અનેક પ્રકારે બતાવી આપ્યું છે.”

ભગવાન—“સાધુ, સાધુ, (ખરાબર છે, ખરાબર છે.) તમે મારો ધર્મ ખરાબર સમજો છો. પણ આ નિરુપયોગી સાતિ ખરાબર સમજી શક્યો નથી, એથી તે ચિરકાલ દુઃખી થવાનો છે. હે ભિક્ષુઓ, જે જે કારણથી વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે તે કારણ ઉપરથી તેનું નામ પડે છે. ચક્ષુ અને

રૂપના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને ચક્ષુર્વિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. શ્રોત્ર અને શબ્દના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને શ્રોત્રવિજ્ઞાન, ઘ્રાણુ અને ગંધના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને ઘ્રાણુવિજ્ઞાન, જીભ અને રસના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને જીહ્વાવિજ્ઞાન, કાય અને સ્પર્શના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને કાયવિજ્ઞાન, અને મન તથા મનોધર્મેના સંયોગથી ઉત્પન્ન થનારા વિજ્ઞાનને મનોવિજ્ઞાન કહેવામાં આવે છે. કાષ્ઠમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિને કાષ્ઠાગ્નિ કહે છે, અને તૃણથી ઉત્પન્ન થયેલ અગ્નિને તૃણાગ્નિ કહે છે, તે રીતે જે જે ઘાત્રયોથી વિજ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે તે તે ઇન્દ્રિયનું નામ તેને આપવામાં આવે છે. આ ઉત્પન્ન થયેલું શરીર આહાર ઉપર અવલંબી રહેલું છે, અને આહારના નિરોધથી તેનો નિરોધ થાય છે, એમ તમને નથી લાગતું ? ”

ભિક્ષુઓ—“ હા, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ આ એમ નથી એવી શંકા કરીએ તો કુશંકા ઉત્પન્ન ન થાય ? ”

ભિક્ષુ—“ હા, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ આ ઉત્પન્ન થયેલું શરીર આહાર ઉપર અવલંબેલું છે, આહારના નિરોધથી તેનો નિરોધ થાય છે, એમ બરાબર રીતે સમજવાથી કુશંકાનો નાશ થાય કે નહિ ? ”

ભિક્ષુઓ—“ હા, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ તો હવે તમને આ બાબતમાં કંઈ શંકા નથી, અને તમે આ માર્ગ રીતે સમજો છો. ”

ભિક્ષુઓ—“ હા, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“આ અત્યંત પરિશુદ્ધ દષ્ટિને તમે વળગી રહો, અને જો તેમાં આસક્ત થાઓ તો તારાપાની જેમ આ ધર્મ પાર ઊતરવા છે, વળગી રહેવા નથી, એવો મેં જે ઉપદેશ કર્યો છે તેનો અર્થ તમે સમજી શકો ખરા?”

ભિક્ષુઓ—“ના, ભદ્રંત.”

ભગવાન—“પણ જો તમે આ પરિશુદ્ધ દષ્ટિને પણ વળગો નહિ, અને તેમાં આસક્ત થાઓ નહિ તો તારાપાની જેમ મારો ધર્મ પાર ઊતરવા માટે છે, વળગી રહેવા માટે નથી, એવો મેં જે ઉપદેશ કર્યો છે તેનો અર્થ તમે સમજી શકો ખરા?”

ભિક્ષુઓ—“હા, ભદ્રંત.”

ભગવાન—“અન્નનો આહાર, સ્પર્શ, મનઃસંચેતના અને વિજ્ઞાન આ ચાર આહાર ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણીઓની સ્થિતિ અને ઉત્પન્ન થયેલ પ્રાણીઓના અનુગ્રહના કારણરૂપ છે. તૃષ્ણામાંથી તેમનો સમુદય થાય છે, વેદનામાંથી તૃષ્ણાનો સમુદય છે, સ્પૃશ્ય પદાર્થોમાંથી વેદનાનો સમુદય થાય છે, પદ્મયતનમાંથી સ્પૃશ્યોનો સમુદય થાય છે, નામરૂપમાંથી પદ્મયતનનો સમુદય થાય છે, વિજ્ઞાનમાંથી નામરૂપનો સમુદય થાય છે, સંસ્કારમાંથી વિજ્ઞાનનો સમુદય થાય છે, અને અવિદ્યામાંથી સંસ્કારનો સમુદય થાય છે. આ રીતે અવિદ્યામાંથી સંસ્કાર —પેઠે— વેદનાથી તૃષ્ણા, તૃષ્ણાથી ઉપાદાન, ઉપાદાનમાંથી લવ, લવમાંથી જાતિ, જાતિમાંથી જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ, દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય અને ઉપાયાસ ઉત્પન્ન થાય છે. આ રીતે આ બધાં દુઃખોનો ઉદય થાય છે.

“ જાતિમાંથી જરા, મરણ વગેરે ઉત્પન્ન થાય છે એમ મેં કહ્યું, એ સંબંધમાં તમને શું લાગે છે ? ”

ભિક્ષુઓ—“ અમને પણ એમ જ લાગે છે. ”

આ રીતે અવિદ્યા સુધી બધાં કાર્યકારણોનો ઉલ્લેખ કરીને ભિક્ષુઓની અનુમતિ લીધી, અને અમને પણ એમ જ લાગે છે એવો ભિક્ષુઓએ જવાબ આપ્યો.

વળી ભગવાને પ્રશ્ન પૂછ્યો કે “ આ રીતે જાતિનો નિરોધ કરવાથી જરામરણનો નિરોધ થશે કે નહિ ?—પેઠે—અવિદ્યાનો નિરોધ કરવાથી સંસ્કારોનો નિરોધ થશે કે નહિ ? ” ભિક્ષુઓએ તેમ યર્થ શકશે એવો જવાબ આપ્યો.

ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “ હે ભિક્ષુઓ, આ જો તમને ખરર હોય તો પહેલાં તમે હતા કે નહિ, અથવા કેવા હતા, વગેરે પૂર્વજન્મની વાતો તમે કરી શકો ખરા ? ”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ આમ જાણ્યા પછી, તમે હવે પછી જન્મવાના છો કે નહિ, કઈ રીતે ઉત્પન્ન થશો, વગેરે ભાવ જન્મની વાતો તમે કરી શકશો ખરા ? અથવા તો હમણાં હું છું કે નહિ, અથવા હું કોણ છું, વગેરે વર્તમાન-કાળ સંબંધે કુંશંકાઓ ઊભી કરો ખરા ? ”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ આમ જાણ્યા પછી અમારા ગુરુની શરમ ખાતર અમે પણ બોલીએ છીએ એમ તમે કહો ખરા ? ”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—આમ જાણ્યા પછી આ શ્રમણ-અમને પૂજ્ય છે, અને તેના વચનને અનુસરીને અમે બોલીએ છીએ, એમ તમે કહો ખરા ? ”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—આમ જાણ્યા પછી તમે ખીજ ગુરુને શરણે જશો ખરા ? ”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ આમ જાણ્યા પછી તમને ખીજ પંથના શ્રમણુષ્ઠાભણોના વ્રતમાં અને ઉત્સવોમાં સાર દેખાશે ખરા ? ”

ભિક્ષુઓ—“ ના, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ આ બધું તમે બોલો છો તે તો સ્વાનુભવથી બોલો છોને ? ”

ભિક્ષુઓ—“ હા, ભદ્રંત. ”

ભગવાન—“ વારુ, વારુ. આ ધર્મ સંદૃષ્ટિક, અકાલિક, આવો અને જુઓ એવું જેને માટે કહી શકાય એવો, અભ્યાસ કરવાયોગ્ય, અને સુજોએ અંતઃકરણથી સમજવા જેવો છે. તે ધર્મને ચોગે મેં તમને નિર્વાણની પાસે આપ્યા છે.

“ મા, બાપ અને ગંધર્વ (જન્મનારો ગ્રાણી) એ ત્રણના સંયોગથી ગર્ભની અવકાન્તિ થાય છે, ગર્ભોત્પત્તિ પછી નવ મહિના સુધી માતા તે ગર્ભનું પાલન કરે છે, અને જન્મ્યા પછી તે બાળકને પોતાના લોહીથી પોષે છે. (દૂધ એ માતાનું લોહી જ છે.) પછી તે બાળક થોડુંક મોટું થયા પછી અનેક જાતનાં રમકડાં લઈને રમ્યા કરે છે, અને સુવાનીમાં બધી જાતના વિષયોનો ઉપભોગ લે છે. આંખોને ગમનારૂં રૂપ જોતાં તેના ઉપર આસક્ત થાય છે, ન ગમનારું જુએ તો તેના ઉપર દ્વેષ કરે છે, બેદરકારીથી અને ક્ષુદ્ર અંતઃકરણપૂર્વક વર્તે છે, અને પાપકારક અકુશલ વિચારોનો.

નિરોધ કરનારી પ્રજાવિમુક્તિ જાણતો નથી. તે આ રીતે અનુરોધ અને વિરોધના ઝપાટામાં આવીને સુખકારક, દુઃખકારક કે ઉપેક્ષાવેદના અનુભવે છે ત્યારે તે વેદનાનું અભિનંદન કરે છે. તેનાથી તૃપ્તિ ઉત્પન્ન થાય છે. આને જ ઉપાદાન કહે છે. ઉપાદાનમાંથી ભવ, ભવમાંથી જાતિ, જાતિમાંથી જરા, મરણ, શોક વગેરેનો સમુદય થાય છે. આ રીતે બધા દુઃખરાશિનો સમુદય થાય છે. કાનથી શબ્દ સાંભળીને—પેઠ—નાકથી ગંધ ઝૂંધીને—પેઠ—જીભથી રસ ચાખીને—પેઠ—કાયાથી સ્પર્શ પદાર્થોને સ્પર્શીને—પેઠ—અને મનથી મનોધર્મ જાણીને પ્રિય પદાર્થોમાં આસક્ત થાય છે, અને અપ્રિય પદાર્થોનો દ્વેષ કરે છે વગેરે (ઉપર મુજબ.)

“ પણ હે ભિક્ષુઓ, ઇદ્ભોક્ષમાં તથાગત, અરહન્ત, સમ્યક્સંબુદ્ધ, વિદ્યાચરણસંપન્ન, સુગત, લોકવિત્, શ્રેષ્ઠ, પુરુષદમ્બ્યોનો સારથિ, દેવમનુષ્યોનો શાસ્તા ભગવાન બુદ્ધ ઉત્પન્ન થાય છે—પેઠ—તેનો ધર્મ દાઈ ગૃહપતિ, ગૃહપતિપુત્ર અથવા બીજા દાઈ હલકા કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલ મનુષ્ય સાંભળે છે, અને તેનાથી તથાગત ઉપર તેને શ્રદ્ધા બેસે છે—પેઠ—અતુર્યધ્યાન મેળવે છે.

“ તે આંખોથી રૂપ જોઈને ગમનારાં રૂપ ઉપર આસક્ત થતો નથી, અને ન ગમનારાં રૂપનો દ્વેષ કરતો નથી. બહુજ સાવધાનતાથી અને ઉદાર અંતઃકરણથી વર્તે છે, અને જેનાથી પાપકારક અકુશલ વિચારોનો નિરોધ થાય એવી પ્રજાવિમુક્તિ જાણે છે. આ રીતે આસક્તિ અને દ્વેષ નાશ પામ્યાથી સુખકારક, દુઃખકારક અથવા તો ઉપેક્ષાવેદનાનું તે અભિનંદન કરતો નથી. તેનાથી તેની તૃપ્તિનો નિરોધ થાય છે. તૃપ્તિના

નિરોધથી ઉપાદાનનો નિરોધ, ઉપાદાનના નિરોધથી ભવનો નિરોધ, ભવના નિરોધથી જાતિનો નિરોધ, અને જાતિના નિરોધથી જરા, મરણ, શોક, પરિદેવ દુઃખ, દૌર્ભનસ્ય અને ઉપાયાસનો નિરોધ થાય છે. આ રીતે બધાં દુઃખોનો નિરોધ થાય છે. કાનથી શબ્દ સાંભળીને—વગેરે (ઉપર મુજબ).

“હે ભિક્ષુઓ, આ જે તમને તૃષ્ણાસંક્લયવિમુક્તિ દૂકમાં જણાવી છે. તેને ધારણ કરો, અને સાતિ ભિક્ષુ મહાતૃષ્ણાની જાળમાં ફસાયો છે એમ સમજો.”

આ રીતે ભગવાન જોડ્યા. મુદ્ધિત મનથી તે ભિક્ષુઓએ ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાત્મજીસંખ્યસુત સમાપ્ત

મહાઅસ્મપુરમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન અંગદેશમાં અસ્મપુર નામના ગામમાં રહેતા હતા, ત્યાં ભગવાન શિશુ-એને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે શિશુઓ, તમને લોકો શ્રમણ કહે છે, અને તમે પણ તમારી જાતને શ્રમણ કહેવનવો છો. માટે તમે બધા બ્રાહ્મણ અને શ્રમણને યોગ્ય એવા ગુણો સંપાદન કરો. એવી તમારું શ્રમણ નામ સાર્થક થશે, અને જે દાયક પાસેથી તમે ચીવર, પિંડપાત, રાધનામન, અને બેસનના પદાર્થો લો છો તેને પણ તે મુખકર થશે, અને તમારી પ્રવ્રત્ત્યા સફળ થશે.

“હે શિશુઓ, શ્રમણ અને બ્રાહ્મણને મોભે એવા ગુણો કયા કયા છે? ફી (પાપની લક્ષણ) અને અવત્રપ્પ (લોકાપવાદની ખીક) આ બે ગુણોથી મુક્ત થાઓ. પણ એમ ન લાગવા દેતા કે આટલાથી અમારું કર્તવ્ય પૂરું થયું.

હું તમને કહું છું કે ધ્યેયને પહોંચતાં પહેલાં વચમાં જ તમારું
કર્તવ્ય પડતું ન મૂકતા. તમારું કાયકર્મ પરિશુદ્ધ રહે એની
ખબરદારી રાખજો અને તેથી આત્મસ્તુતિ અને પરનિંદા ન
કરતા. ત્યારપછી તમારાં વાચાકર્મ અને મનઃકર્મો પરિશુદ્ધ
થાય એની ખબરદારી રાખો, અને તેનાથી આત્મસ્તુતિ અને
પરનિંદા ન કરતા. ત્યારપછી તમારી ઉપજીવિકા શુદ્ધ માર્ગે
ચાલે એની ખબરદારી રાખો. ઇદ્રિયો ઉપર કાણુ રાખો,
નેત્રાદિ ઇદ્રિયોથી રૂપાદિ પદાર્થો જોયા છતાં તેના ઉપર
આસક્ત ન થતા. બધી ઇદ્રિયોનું રક્ષણ કરો. મિતાહારી
બનો, વિચાર કરીને આહાર ગ્રહણ કરો. રમતોમાં હોશિયાર
થવા માટે, મદ માટે, મંડન માટે કે વિભૂષણ માટે આહાર
લો નહિ. આ દેહ શુવિત રહે, કુષાદુઃખની શાંતિ થાય,
બ્રહ્મચર્યને અનુકૂળતા આવે, જૂની વેદનાઓ નાશ પામીને
નવી વેદનાઓ ઉત્પન્ન ન થાય, જીવનયાંત્રા ચાલે, આપણી
વર્તણૂક અનિર્ધાર થાય, અને સુખેથી રહી શકાય, એ જ ઉદ્દેશ
તમારા આહારનો હોવો જોઈએ. તમે જાગૃત રહો; દિવસે
બેસીને અથવા તો આમતેમ ફરીને આળસમાંથી ચિત્તને
પરિશુદ્ધ કરો; રાતના પ્રથમ યામમાં આ રીતે ચિત્તનું
પરિશોધન કરો; મધ્યમ યામમાં જમણે પગે સૂઈને પગ
ઉપર પગ રાખીને જાગૃત સુદ્ધિથી બેઠવાનો વિચાર મનમાં
રાખીને સિંહની જેમ શયન કરો; રાતના છેલ્લા યામમાં
બેસીને કે આમતેમ આંટા મારીને આવરણોમાંથી તમારા
ચિત્તનું પરિશોધન કરો. સ્મૃતિસંપ્રજન્યયુક્ત બનો; આમતેમ
જોવામાં, હાથપગ લંબાવવામાં કે ટૂંકાવવામાં, પાત્રચીવરાદિ
ધારણ કરવામાં, ખાવામાં, પીવામાં, જવામાં, બિભા રહેવામાં,

ખેસવામાં, ઊઠવામાં વગેરેમાં સ્મૃતિપૂર્વક વર્તો. અરણ્યમાં, ઝાડ નીચે, પર્વત ઉપર, ખીણમાં, ગુફામાં, સ્મશાનમાં, વનમાં, ખુલ્લી હવામાં, અથવા ખડની ગંજી ઉપર ખેસીને દેહ સીધો રાખીને અને સ્મૃતિ જાગૃત રાખીને ધ્યાન કરે. અભિધ્યા, વ્યાપાદ, થીનમિદ્ધ (આજસ), ઉદ્ધચ્ચકુક્કચ્ચ, બ્રાંતચિત્તતા, અને વિચિક્કિચ્છા (કુશંકા) થી તમારા ચિત્તનું પરિશોધન કરે. જેમ કોઈ માણસ કરજ કરીને ધંધો કરે છે, અને તેમાં લાભ થતાં તે કરજ પત્તાવીને વધેલા ધનથી પોતાનો વ્યવહાર ચલાવે છે, અને તેથી આનંદિત થાય છે, તે રીતે અભિધ્યાથી મુક્ત થઈને સુખી થાઓ. જેમ કોઈ માણસ અત્યંત માદો પડે છે અને પછી તેમાંથી ધીમેધીમે સાને થાય છે, પૂર્વસ્થિતિએ પાછો પહોંચે છે, અને તેથી આનંદિત થાય છે, તેમ તમે વ્યાપારથી મુક્ત થાઓ. જેમ કોઈ માણસ કેદમાં હોય, અને તે કેદખાનામાંથી વગરખર્ચે તે મુક્ત થાય છે, અને તેથી આનંદિત થાય છે; તેમ તમે થીનમિદ્ધથી મુક્ત થાઓ. જેમ કોઈ માણસ દાસ હોય અને તે દાસ્યમાંથી મુક્ત થયા પછી સ્વતંત્ર થઈને સુખી થાય છે; તેમ તમે ઉદ્ધચ્ચકુક્કચ્ચથી મુક્ત થાઓ. જેમ કોઈ સધન માણસ જંગલને રસ્તે જતાં નિર્વિધે તે જંગલ પસાર કરી જાય અને પોતાનું ધન સુરક્ષિત જોઈને આનંદિત થાય; તેમ તમે વિચિક્કિચ્છાથી મુક્ત થાઓ. આ પાંચ નીવરણોનો ત્યાગ કરીને પ્રથમ ધ્યાન પ્રાપ્ત કરે. જેમ કોઈ દદા નવરાવનારો માણસ સ્વાનીય ચૂર્ણ લઈને તેમાં પાણી ભેળવીને લાડુ બનાવે છે; પાણી તેમાં બધે જ હોય છે પણ તેમાંથી પાણી નીતરતું નથી—બહાર નથી નીકળતું; તેમ તમે એકાન્તવાસમાંથી

ઉત્પન્ન થયેલ પ્રીતિસુખથી શરીરને પરિપૂર્ણ કરો. પછી દ્વિતીય
ધ્યાન સંપાદન કરો. જેમ બહારથી કોઈ જગ્યાએથી પાણી ન
આવતું હોય અને વરસાદ પણ ન હોય છતાં અંદરના ઝરણા-
થી જ કોઈ તળાવ ભરપૂર ભરેલું હોય છે, તેમ તમે
સમાધિસુખથી તમારા દેહને પરિપૂર્ણ કરો. પછી તૃતીય
ધ્યાન સંપાદન કરો. જેમ પાણીની અંદર વધેલાં કમળ મૂળથી
અગ્ર સુધી પાણીથી ઢંકાયેલાં હોય છે, તેમ તમે નિષ્પ્રીતિક
સુખથી તમારું શરીર પરિપૂર્ણ કરો. પછી ચતુર્થ ધ્યાન
સંપાદન કરો. જેમ કોઈ માણસ આખું શરીર સફેદ વસ્ત્રથી
ઢાંકીને બેસે, તેમ તમે પરિશુદ્ધ મનથી તમારા દેહને
પરિપૂર્ણ કરો. પછી પૂર્વજન્મ સંભારવાની વિદ્યા મેળવો.
જેમ કોઈ માણસ પોતાના ગામમાંથી બીજાં ગામોમાં
જાય છે, અને પછી પાંછો ઘેર આવ્યા પછી તે તે ગામોનું
તેને સ્મરણ રહે છે, તેમ તમે પૂર્વજન્મનું સ્મરણ
કરતાં શીખો. ત્યારપછી પતન પામનારા અને ઉત્પન્ન
થનારા પ્રાણીનું જ્ઞાન દિવ્ય ચક્ષુથી પ્રાપ્ત કરો. જેમ કોઈ
માણસ સામસામે આવતા દરવાજાવાળાં બે ઘરોની વચ્ચે
ઊભો રહીને તે ઘરોમાં આવતાં જતાં માણસોને જુએ છે,
તેમ તમે પતન પામનારા અને ઉત્પન્ન થનારા પ્રાણીઓને
દિવ્ય ચક્ષુથી જુઓ. ત્યારપછી આસવોના ક્ષયનું જ્ઞાન
મેળવો. ચાર આર્યસત્યો યથાર્થ રીતે જાણો. જેમ કોઈ
સ્વચ્છ તળાવમાં તળિયે પડેલા પથ્થર, છીપલી અને અંદર
ફરનારી માછલીઓ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય, તેમ તમે ચાર
આર્યસત્યો યથાર્થ રીતે જાણો, આસવોનો ક્ષય કરો અને
તેમનો ક્ષય થયો છે એવું જ્ઞાન મેળવો.

“હે ભિક્ષુઓ, પાપનું શમન કરે છે માટે તેને શ્રમણ કહે છે ; પાપને પ્રવાહમાં વહેવરાવી દે છે માટે તેને વ્યાહણ કહે છે ; પાપ ઘોઈ નાખે છે માટે તે સ્નાતક કહેવાય છે ; પાપધર્મ યથાર્થ રીતે જાણે છે માટે તે વેદગ કહેવાય છે ; જેના સાંભળવામાં પણ પાપકારક ધર્મ નથી આવતો તે શ્રોત્રિય છે ; પાપધર્મથી જે દૂર રહે છે તે આર્ય છે અને તે જ અરહન્ત છે.”

આમ જગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદિત મનથી જગવાનનાં લાપણું અભિનંદન કર્યું.

મહાઅરસપુરસુત્ત સમાપ્ત

ચૂળઅસ્સપુરસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર લગવાન અંગ દેશમાં અસ્સપુર નામના શહેર પાસે રહેતા હતા. ત્યાં લગવાન બિશ્નુએને ઉદેશીને ખોલ્યા :

“ હે બિશ્નુઓ, તમને લોકો શ્રમણ કહે છે. અને તમે પણ તમારી જાતને શ્રમણ કહેવરાવો છો. એટલે શ્રમણને યોગ્ય એવા માર્ગે તમારે ચાલવું જોઈએ. એથી શ્રમણ નામ સાર્થક થશે, અને જેમની પાસેથી તમે ચીરદાદિ પદાર્થો લો છો તેમનું દાન સફળ થશે.

“ જે શ્રમણના અભિધ્યા, વ્યાપાદ, ક્રોધ, ઉપનાહ (વેર વાળવાની વૃત્તિ), અક્ષ (અનાદરબુદ્ધિ), પળાસ (સ્પર્ધા), ઈર્ષ્યા, માત્સર્ય, શકત્વ, માયા, પાપેચ્છા, અને મિથ્યાદૃષ્ટિ વગેરે દુર્ગુણો નાશ પામ્યા નથી તે શ્રમણ યોગ્ય માર્ગે નથી ચાલતો એમ કહેવું જોઈએ. મટજ નામનું એક એધારુ સત્ત્વ હોય છે. તે ચીવર અને શરીરની વચ્ચે ટાંગીને પોતાનું શરીર કાપતો ફરનાર (મૂર્ખ) માણસની જેવો આ બિશ્નુ છે, સંઘાટિ (ચીવર) એઢવાથી, નગ્ન રહેવાથી, શરીર ઉપર ધૂળ ચોળવાથી, ત્રિકાલસ્નાન કરવાથી, વૃક્ષની નીચે રહેવાથી, ખુલ્લી જગ્યામાં રહેવાથી, ઉપોપણથી, મંત્ર ખોલવાથી અથવા જટા ધારણ કરવાથી શ્રમણત્વ આવતું

નથી. આ બાલ ઉપચારોથી જ જો અભિધ્યા, વ્યાપાદ વગેરે દુર્ગુણો નાશ પામતા હોત તો તો સગાંપહાલાં અને આમ જનોએ આ બાલ ચિહ્નો જન્મથી જ મનુષ્યને વળગાડી દેવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત, અને તે જ ધારણ કરવાનો મનુષ્યને ઉપદેશ આપત. પણ અભિધ્યા વગેરે દુર્ગુણો આ બાલ ચિહ્નોથી નાશ પામતા નથી; માટે એ ચિહ્નોથી શ્રમણ નથી થવાતું એમ હું કહું છું.

“પણ જોના અભિધ્યાદિ ગુણો નાશ પામ્યા હોય તે આ બધા દુર્ગુણોથી મુક્ત થઈને, એ બધા ગુણોથી મુક્ત થયો છું એવું જાણે છે, અને તેથી આનંદ પામે છે. આનંદને લીધે પ્રીતિ, પ્રીતિને લીધે પ્રસન્નિધિ, પ્રસન્નિધિથી સુખ, અને સુખને લીધે તેનું ચિત્ત એકાગ્ર થાય છે. તે મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવના કરીને એ ભાવનાથી સર્વ વ્યાપ્ત કરે છે. જેમ દાઈ ઉત્તમ તળાવ ઉપર ચારે બાજુથી માણસો આવીને શ્રમપરહાર કરે છે અને તૃપ્તાનું શમન કરે છે, તેમ ક્ષત્રિય, બ્રાહ્મણ, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચારે કુળમાંથી તથાગતના ધર્મમાં આવેલાં માણસો મૈત્રી, કરુણા, મુદિતા અને ઉપેક્ષાની ભાવનાથી ચિત્તની શાંતિ મેળવે છે. આ માણસો શ્રમણને શોભે એવે રસ્તે ચાલનારા છે એમ હું કહું છું. ગમે તે કુળમાંથી નીકળીને જે માણસ પ્રવ્રત્ત્યા લઈને આસવોનો ક્ષય કરે છે અને પ્રગાવિમુક્તિ મેળવે છે તે જ ખરો શ્રમણ છે.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. મુદિત મનથી તે ત્રિમુખોએ ભગવાનના બોલણનું અભિનંદન કર્યું.

ચૂળચરણપુરસ્તુત સમાપ્ત

વગ્ગ મોઘો સમાપ્ત

વગ્ગ પાંચમે

૪૧

સાલેચ્ચકસુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન મોટા બિશ્વસંધર્મે સાથે લર્ધને કેસલ દેશમાં પ્રવાસ કરતા હતા. તેઓ એકવાર શાલા નામના બ્રાહ્મણગ્રામ પાસે આવ્યા. ત્યાંના બ્રાહ્મણો ભગવાનની કીર્તિ સાંભળીને તેમને મળવા માટે ગયા. તેમાંના કેટલાક ભગવાનને નમસ્કાર કરીને એક બાજુએ બેઠા, કેટલાક કુશળસમાચાર પૂછીને એક બાજુએ બેઠા, કેટલાક અંજલિ જોડીને એક બાજુએ બેઠા, કેટલાક પોતાનું નામ ગોત્ર વગેરે જણાવીને એક બાજુએ બેઠા, અને કેટલાક મૌન રાખીને જ એક બાજુએ બેઠા. બધા બેસી ગયા પછી તેઓએ ભગવાનને પૂછ્યું, “હે ગોતમ, કેટલાક બ્રાહ્મણો મરણ પછી સ્વર્ગમાં જાય છે અને કેટલાક નરકમાં જાય છે, એનું શું કારણ ?”

ભગવાન—“અધર્મોચરણ અને અન્યાયાચરણથી માણસ દુર્ગતિએ જાય છે, અને ધર્મોચરણ તેમજ ન્યાયાચરણથી માણસ સુગતિએ જાય છે.”

પ્રા૦—“આ આપના સંક્ષિપ્ત ભાષણનો વિસ્તારપૂર્વક અર્થ આપશો તો કૃપા થશે.”

ભગ૦—“હે ગૃદરથો, કોઈ માણસ પ્રાણુધાત કરે છે, ચોરી કરે છે, વ્યભિચાર કરે છે; આમ ત્રણ રીતે તે શરીરથી અધાર્મિક અને અન્યાય આચરણ કરે છે. તે ખોટું બોલે છે, ચાડી ખાતે છે, ગાળો ભાંડે છે અને વૃથા જખડાટ કરે છે; આ ચાર રીતે તે વાચાથી અધાર્મિક અને અન્યાય આચરણ કરે છે. તે પરવિત્તનું ચિંતન કરે છે, પારકાનો દેષ કરે છે, અને નાસ્તિક થાય છે; આ ત્રણ રીતે તે મનથી અધાર્મિક અન્યાય આચરણ કરે છે. આવાં પાપકર્મો કરવાથી માણસ મૃત્યુ પામ્યા પછી દુર્ગતિ પામે છે.

“પણ કોઈ માણસ પ્રાણુધાત નથી કરતો, ચોરી નથી કરતો, અને પરદારાગમન નથી કરતો; આ ત્રણ રીતે તે દેહથી ધાર્મિક અને ન્યાય આચરણ કરે છે. તે અસત્ય નથી બોલતો, ચાડી નથી ખાતો, ગાળો નથી ભાંડતો, અને વૃથા જખડાટ નથી કરતો; આ ચાર રીતે તે વાચાથી ધાર્મિક અને ન્યાય આચરણ કરે છે. તે અભિધ્યા, વ્યાપાદ (દેષ) અને નાસ્તિકતામાંથી વિરત થાય છે; આ ત્રણ રીતે તે મનથી ધાર્મિક આચરણ કરે છે. આવી જાતનાં પુણ્યકર્મો કરવાથી પ્રાણી મૃત્યુ પછી સુગતિએ જાય છે, સ્વર્ગે જાય છે.

“જો કોઈ ધર્મચારી, ન્યાય આચરણ કરવાવાળો માણસ મૃત્યુ પછી મોટા દાનિપદ્મમાં, આજ્ઞણપદ્મમાં, ગૃદપનિપદ્મમાં

કે આતુર્મદારાગદિક દેવલોકમાં જન્મ લેવાની ઇચ્છા કરે, તે મરણ પછી તે તે કુળમાં અથવા તે તે દેવલોકમાં જન્મી શકે એ સંભવનીય છે. તે આસવોનો ક્ષય કરીને પ્રચલિતમુક્તિ નામની ચિત્તની વિમુક્તિ ઇદલોકમાં જ પ્રાપ્ત કરવાનો જે વિચાર કરે તે તેને માટે શક્ય છે."

આ સાંભળી શાલાવાસી બ્રાહ્મણોએ ભગવાનને કહ્યું,
 "હે ગોતમ, આપનો ઉપદેશ ખૂબ સુંદર છે. જેમ કાંઈ જાણુ વાળેહું વાસણ મવળું કરે, લાંકેલી વસ્ત્ર ખુદ્દી કરે, માર્ગ બનાવે, અથવા રૂપો જોઈ શકે એ હેતુથી અંધારામાં કાંઈ મશાલ પેટાવે એવી રીતે અનેક પ્રકારે આપે ધર્મને પ્રકાશિત કર્યો છે. અમે આપને, ધર્મને અને સંધને શરણે જઈએ છીએ. અમે આજથી યાવજીવ આપના ઉપાસક છીએ એમ સમજીએ."

સાલેચક્રસુત સમાપ્ત

મહાવેદદલમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભમવાન શ્રાવસ્તીના જોતવનમાં અનાયપિઠિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે આયુધ્માન મદાકોટ્ટિન સાંજને વખતે ધ્યાનસમાધિ આટાપીને આયુધ્માન સારિપુત પાસે ગયો અને કુશલસમાચાર પૂછીને એક જાણ્યો બોલ પછી બોલ્યો, "આયુધ્મન, કુપ્રચ એટલે શું ?"

સારિપુત—"જાણતો નથી માટે કુપ્રચ. શું નથી જાણતો ? આ કુઃખ છે, આ કુઃખનો સમુદય છે, આ કુઃખનો નિરોધ છે, અને આ કુઃખનિરોધનો માર્ગ છે એ નથી જાણતો માટે તેને કુપ્રચ કહેવામાં આવે છે."

સારિપુતના કાપજનું અભિનેદન કરીને મદાકોટ્ટિન બોલ્યો, "પ્રચવાન કઈ રીતે થાય છે ?"

વેરંજકમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તીના જોતવનમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે શ્રાવસ્તીમાં વેરંજક બ્રાહ્મણ ગૃધ્રપતિઓ કંઈ કારણસર રહેતા હતા તે ભગવાનની કીર્તિ સાંભળીને તેમને મળવા માટે ગયા. ...વગેરે બધું આગલા સૂત્ર મુજબ જ. તેમાં ભગવાન સાતે-થક બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને ઉપદેશ આપે છે, અને અહીં વેરંજક બ્રાહ્મણોને ઉદ્દેશીને એ ઉપદેશ આપેલો છે, એટલો જ ફેર.

વેરંજકમુત્ત સમાપ્ત

મહાવેદવ્યસ્યમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન આવસ્તીના જ્ઞેતવનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે આયુધ્માન મદાગ્રાદિત સાંજને વખતે ધ્યાનસમાધિ આટોપીને આયુધ્માન સારિપુત્ર પાસે ગયો અને દુઃશલસમાચાર પૂછીને એક જાણુએ બેઠા પછી બોલ્યો, “આયુધ્મન, દુઃપ્રય એટલે શું ?”

સારિપુત્ર—“જાણતો નથી માટે દુઃપ્રય. શું નથી જાણતો ? આ દુઃખ છે, આ દુઃખનો સમુદય છે, આ દુઃખનો નિરોધ છે, અને આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ છે એ નથી જાણતો માટે તેને દુઃપ્રય કહેવામાં આવે છે.”

સારિપુત્રના ભાષણનું અભિનંદન કરીને મદાગ્રાદિત બોલ્યો, “પ્રચાવાન કર્ષ રીને થાય છે ?”

સારિપુત્ત—“ જાણે છે માટે તેને પ્રચાવાન કહે છે. શું જાણે છે ? આ દુઃખ છે, આ દુઃખનો સમુદય છે, આ દુઃખનિરોધ છે, અને આ દુઃખનિરોધનો માર્ગ છે એમ જાણે છે માટે તે પ્રચાવાન કહેવાય છે. ”

મહાકોટ્ઠિન—“ વિજ્ઞાન એટલે શું ? ”

સારિપુત્ત—“ સુખ, દુઃખ અને ઉપેક્ષા વેદના જાણે છે માટે તે વિજ્ઞાન કહેવાય છે. ”

મહાં—“ પ્રચા અને વિજ્ઞાન ભિન્ન છે કે એક છે ? એમાંનો ભેદ બતાવી શકાય ? ”

સારિં—“ પ્રચા અને વિજ્ઞાન એ એક ધર્મો હોવાથી તેમાંનો ભેદ બતાવી નહિ શકાય. ”

મહાં—“ તો પછી તેમાં વિશિષ્ટતા શું ? ”

સારિં—“ પ્રચા બાવંનાર્હ છે અને વિજ્ઞાન એ જાણવા-ચોગ્ય છે, એ જ તેમાં વિશિષ્ટતા છે. ”

મહાં—“ વેદના એટલે શું ? ”

સારિં—“ સુખ, દુઃખ અને ઉપેક્ષા એ ત્રણ વેદના છે. ”

મહાં—“ સંસાર એટલે શું ? ”

સારિં—“ ભૂતું, પીણું વગેરે ભેદ જોનાથી જાણી શકાય છે તે સંસાર. ”

મહાં—“ આ બોલેનું પૃથક્કરણ કરી શકાય ખરું ? અને તેમાંનો ભેદ બતાવી શકાય ખરો ? ”

સારિં—“ ના. વેદના અને સંસાર એ એટલાં બધાં મિશ્રિત છે કે તેમાંનો ભેદ બતાવી શકાય નહિ. ”

મહાં—“ અનાસક્ત પુરુષે પાંચ ઇન્દ્રિયો પરિશુદ્ધ કરીને મનોવિજ્ઞાનથી શું જાણવું ? ”

સારિ૦—“ તેણે આકાસાનંયાયતન, વિઞ્મ્યાનંયાયતન, અને આદિચૈત્ત્યાયતન જાણ્યું.”

મહા૦—“ પણ એ તે શી રીતે જાણે છે ? ”

સારિ૦—“ તે પ્રચાચક્ષુથી જાણે છે.”

મહા૦—“ પ્રચાની શા માટે જરૂર છે ? ”

સારિ૦—“ અભિગ્ના, પરિગ્ના અને પ્રહાણ્યા (આસવેનો નાશ) માટે પ્રચાની જરૂર છે.”

મહા૦—“ કયાં કારણોથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ થાય ? ”

સારિ૦—“ બીજાનો ઉપદેશ અને યોગ્ય વિચાર એ એ કારણોથી.”

મહા૦—“ કયાં અંગોથી સમ્યગ્દૃષ્ટિને મદદ કરી હોય તો તે ચેતોવિમુક્તિફલદાયક અને પ્રચાવિમુક્તિફલદાયક થાય ? ”

સારિ૦—“ શીલ, શ્રુત, ધાર્મિક સંભાવણું, સમાધિ અને વિપરસના એ પાંચ અંગોની મદદથી સમ્યગ્દૃષ્ટિ ચેતોવિમુક્તિને અને પ્રચાવિમુક્તિને ફલદાયક થાય છે.”

મહા૦—“ ભવ કેટલા છે ? ”

સારિ૦—“ ભવ ત્રણ છે: કામભવ, રૂપભવ અને અરૂપભવ.”

મહા૦—“ પુનર્ભવ કઈ રીતે પ્રાપ્ત થાય છે ? ”

સારિ૦—“ અવિદ્યાના આવરણથી ઢંકાયેલા અને તૃષ્ણાના સંયોજનથી બદ્ધ થયેલા પ્રાણીઓનો પુનર્ભવ થાય છે.”

મહા૦—“ પણ શેનાથી પુનર્ભવ પ્રાપ્ત ન થાય ? ”

સારિ૦—“ અવિદ્યામાંથી વિરક્તિ, વિદ્યાનું ઉત્પાદન; અને તૃષ્ણાના નિરોધથી પુનર્ભવ પ્રાપ્ત થતો નથી.”

મહા૦—“ પ્રથમધ્યાન કયું ? ”

સારિ૦—“ કોઈ બિશુ વિષયોમાંથી અને અકુશલ વિચારો-

માંથી વિરત થઇને વિતર્કવિચારસહિત એકાન્તમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ પ્રીતિસુખવાળું પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આને જ પ્રથમધ્યાન કહે છે. ”

મહા૦—“ પ્રથમધ્યાનનાં અંગો કયાં કયાં ? ”

સારિ૦—“ પ્રથમધ્યાનનાં પાંચ અંગો છે : વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ અને ચિત્તની એકાગ્રતા. ”

મહા૦—“ પ્રથમધ્યાનમાં કયાં અંગો નાશ પામે છે, અને તે કયાં અંગોથી મુક્ત હોય છે ? ”

સારિ૦—“ પાંચ અંગો પ્રથમધ્યાન વખતે નાશ પામે છે : કામચ્છદ, વ્યાપાદ, થીનમિદ્ધ, ઉદ્ધચ્ચકુક્કુચ્ચ અને વિચિકિચ્છા, અને વિતર્ક, વિચાર, પ્રીતિ, સુખ અને ચિત્તની એકાગ્રતા એ પાંચ અંગોથી પ્રથમધ્યાન મુક્ત હોય છે. ”

મહા૦—“ ચક્ષુ, શ્રોત્ર, ઘ્રાણ, શુદ્ધિ અને કાય એ પાંચે ઇન્દ્રિયો પોતાના વિષયોનો અનુભવ લે છે; એકના વિષયનો બીજાથી અનુભવ લેવાતો નથી; પણ એ બધી ઇન્દ્રિયોના વિષયોનો અનુભવ કોણ લે છે ? ”

સારિ૦—“ મન એ ઇન્દ્રિયોનું પ્રતિશરણુ છે. મન જ તેમના વિષયોનો અનુભવ લે છે. ”

મહા૦—“ આ પાંચ ઇન્દ્રિયો શેના ઉપર અવલંબી રહે છે ? ”

સારિ૦—“ આયુષ્ય ઉપર તે અવલંબે છે. ”

મહા૦—“ આયુષ્ય શેના ઉપર અવલંબે છે ? ”

સારિ૦—“ આયુષ્ય ઉષ્ણતા ઉપર અવલંબે છે. ”

મહા૦—“ અને ઉષ્ણતા શેના ઉપર અવલંબે છે ? ”

સારિ૦—“ ઉષ્ણતા આયુષ્ય ઉપર અવલંબે છે. ”

મહા૦—“ આપના આ કહેવાનો અર્થ હું બરાબર સમજ્યો નહિ. ”

સારિં—“ એક ઉદાહરણ આપું. ઉદાહરણથી પણ સુર પુરુષો ભાષણનો અર્થ સમજે છે. જેમ બળતા દીવાની વાટથી આભા (અકાશ) દેખાય છે, અને આભાથી વાટ દેખાય છે, તેમ આયુષ્ય અને ઉજ્જ્વલતા એકબીજા ઉપર અવલંબે છે. ”

મહાં—“ આયુસ્સંસ્કાર અને વેદનીય ધર્મો એક છે કે જુદાજુદા ? ”

સારિં—“ તે જુદાજુદા છે. જો તે એક હત તો સંગ્રા-
વેદયિતનિરોધ પ્રાપ્ત કરેલો ભિક્ષુ ફરી પાછો પૂર્વસ્થિતિને પ્રાપ્ત
કરી શકે નહિ. ”

મહાં—“ આ શરીર જ્યારે નિશ્ચેષ્ટ થાય છે, મૃત થાય
છે ત્યારે તેના કયાકયા ધર્મો નાશ પામે છે ? ”

સારિં—“ આયુષ્ય, ઉજ્જ્વલતા અને વિદ્યાન એ ત્રણ ધર્મો
નાશ પામે છે. ”

મહાં—“ મૃત માણસમાં અને સંગ્રાવેદયિતનિરોધ પામેલા
માણસમાં શા ફેર ? ”

સારિં—“ મૃત માણસના કાયસંસ્કાર નિરોધ પામે છે,
વાદ્સંસ્કાર નિરોધ પામે છે, ચિત્તસંસ્કાર નિરોધ પામે છે, નષ્ટ
થાય છે, ઉજ્જ્વલતા નાશ પામે છે, અને ઇન્દ્રિયો વિજ્ઞપ પામે છે.
સંગ્રાવેદયિતનિરોધ પામેલા માણસના કાયસંસ્કાર, વાદ્સંસ્કાર
અને ચિત્તસંસ્કાર નિરોધ પામે છે, પરંતુ આયુષ્ય નષ્ટ થતું
નથી, ઉજ્જ્વલતા નાશ પામતી નથી, અને ઇન્દ્રિયો પ્રસન્ન હોય
છે. આ બન્ને વચ્ચે ફેર છે. ”

મહાં—“ સુખદુઃખવિરહિત ચિત્તવિયુક્તિ (ચતુર્થધ્યાન)
પ્રાપ્ત થવાનાં કયાં કારણો છે ? ”

સારિં—“ કાષ્ઠ ભિક્ષુ સુખ અને દુઃખનું પ્રહાણ (નાશ)

કરીને તથા સૌમનસ્ય અને દૌર્ભનસ્યનો અસ્ત કરીને ઉપેક્ષાથી અને સ્મૃતિથી પરિશુદ્ધ એવું ચતુર્થધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે. આ ચાર પ્રત્યયો સુખદુઃખવિરહિત ચિત્તવિમુક્તિના કારણભૂત છે.”

મહા૦—“અનિમિત્ત ચિત્તવિમુક્તિ કયાં કારણોથી થાય છે ?”

સારિ૦—“જે કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિનો લાભ થાય છે : બીજાં બધાં નિમિત્તોને મનમાં ન આવવા દેવાં, અને અનિમિત્ત ધાતુમાં ચિત્ત પરોવવું.”

મહા૦—“કયાં કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિ રિયર થાય છે ?”

સારિ૦—“ત્રણ કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિ રિયર થાય છે : બીજાં બધાં નિમિત્તો મનમાં ન લાવવાથી, અનિમિત્ત ધાતુમાં જ ચિત્ત પરોવવાથી, અને પૂર્વના અભિસંસ્કારોથી.”

મહા૦—“કયાં કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિમાંથી ઉત્થાન થાય છે ?”

સારિ૦—“બીજાં બધાં નિમિત્તો મનમાં લાવવાથી અને અનિમિત્ત ધાતુ તરફ લક્ષ ન દેવાથી; આ જે કારણોથી અનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિમાંથી ઉત્થાન થાય છે.”

મહા૦—“અપ્રમાણ ચેતોવિમુક્તિ, આકિચ્ચન્યા ચેતોવિમુક્તિ, શન્યતા ચેતોવિમુક્તિ અને અનિમિત્તા ચેતોવિમુક્તિ એ ચારે એકાર્થો છે કે બિનાર્થો છે ?”

સારિ૦—“એક અર્થમાં તે એકાર્થો છે. દાર્ઘ ભિક્ષુ મૈત્રી-મય ચિત્તથી ચારે દિશા વ્યાપ્ત કરે છે, કરુણામય ચિત્તથી, મુદિતામયચિત્તથી—પે૦—ઉપેક્ષામય ચિત્તથી ચારે દિશા વ્યાપ્ત કરે છે; આને અપ્રમાણ ચેતોવિમુક્તિ કહે છે. દાર્ઘ ભિક્ષુ

સર્વ પ્રકારે વિઝ્ઞાણુચાપતનનો સમતિક્રમ કરીને કશું જ નથી એવી બુદ્ધિથી આકિંચ્ઞાપતન પ્રાપ્ત કરે છે; આને આકિંચ્ઞ્ય ચેતોવિમુક્તિ કહે છે. કોઈ લિક્ષુ એકાન્તમાં એવો વિચાર કરે છે કે આત્મા અને આત્મીયના અર્થમાં તો સર્વ વસ્તુગત શૂન્ય છે; આને શૂન્યતા ચેતોવિમુક્તિ કહે છે. કોઈ લિક્ષુ બીજાં બધાં નિમિત્તો મનમાં ન લાવતાં આનિમિત્ત ચિત્તસમાધિ પ્રાપ્ત કરે છે; આને આનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિ કહે છે. આવી રીતે આ ચારે ચેતોવિમુક્તિ લિંગ છે એમ ગણવું જોઈએ. પણ રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ધર્મો પ્રમાણુકર છે; અરહન્તના આ ધર્મો નષ્ટ થયા છે માટે તેની ચેતોવિમુક્તિને અપ્રમાણુ ચેતોવિમુક્તિ કહી શકાય. કારણકે તે બધી અપ્રમાણુ ચેતોવિમુક્તિમાં શ્રેષ્ઠ છે. તે જ રાગ, દ્વેષ, મોહથી શૂન્ય છે માટે તે શૂન્યતા છે; માટે તે શૂન્યતા ચેતોવિમુક્તિ કહી શકાય. રાગ, દ્વેષ અને મોહને કિંચન કહે છે; તેનાથી તે વિમુક્ત હોવાથી આકિંચ્ઞ્ય ચેતોવિમુક્તિ કહેવાય છે. રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ નિમિત્તકર ધર્મો છે; તેનાથી તે વિમુક્ત હોવાથી તે આનિમિત્ત ચેતોવિમુક્તિ પણ કહી શકાય છે. આ રીતે આ ચાર ચેતોવિમુક્તિ એકાર્થી છે."

આમ આયુષ્માન સારિપુત્ર બોલ્યો. આયુષ્માન મહાકોટ્ઠિતે આયુષ્માન સારિપુત્રના બાપણનું અભિનંદન કર્યું

મહાવેદવિમુક્ત સમાપ્ત

ચૂળવેદહસુત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર શુદ્ધ ભગવાન રાજગૃહના વેળુવનમાં કલંદકનિવાપમાં રહેતા હતા. તે વખતે વિસાખ ઉપાસક ધર્મદિના ભિક્ષુણી પાસે ગયો અને તેને વંદન કરીને એક બાજુએ બેઠો અને બોલ્યો, “હે આર્ય, સત્કાય (આત્મા) કયો ?”

ધર્મદિના—“આયુષ્મન્ વિસાખ, પાંચ ઉપાદાનરંધ્રને ભગવાને સત્કાય નામ આપ્યું છે.”

વિસાખે ધર્મદિનાના બાપણનું અભિનંદન કરીને વળી આગળ પ્રશ્ન પૂછ્યો, “સત્કાયનો સમુદય કેમ થાય છે ?”

ધર્મદિના—“ફરીફરી ઉત્પન્ન થનારી અને જ્યાંત્યાં આનંદ પામનારી તૃષ્ણામાંથી સત્કાયનો સમુદય થાય છે એમ ભગવાને કહેલું છે.”

વિસાખ—“ભગવાનના કહેવા મુજબ સત્કાયનો નિરોધ કેઈ રીતે થાય છે ?”

ધમ્મદિના-“ આ તૃષ્ણાનો અશેષ નાશ કરવાથી સત્કાયનો નિરોધ થાય છે એમ જાગવાને કહ્યું છે. ”

વિસાખ-“ જાગવાને સત્કાયનિરોધનો માર્ગ કયો બતાવ્યો છે ? ”

ધમ્મદિના-“ સમ્યગ્ દષ્ટિ, સમ્યક્ સંકલ્પ, સમ્યગ્ વાચા સમ્યક્ કર્મોન્ત, સમ્યગ્ આજીવ, સમ્યગ્ વ્યાયામ, સમ્યક્ સ્મૃતિ અને સમ્યક્ સમાધિ આ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ એ જ સત્કાયનિરોધનો માર્ગ છે એમ જાગવાને કહ્યું છે. ”

“ વિસાખ-“ ઉપાદાન અને ઉપાદાનરકંઘ લિખ છે કે એક જ છે ? ”

ધમ્મદિના-“ તે લિખ પણ નથી અને એક પણ નથી. પણ ઉપાદાનરકંઘ ઉપરની આસક્તિ જ ઉપાદાન કહેવાય છે. ”

વિસાખ-“ સત્કાયદષ્ટિ કેમ થાય છે ? ”

ધમ્મદિના-કોઈ આવદાન સામાન્ય માણસ આયોની મુલાકાત લેતો નથી, આર્યધર્મ જાણતો નથી, આર્યધર્મથી વિનીત થતો નથી. રૂપ એ આત્મા છે, આત્મા રૂપવાન છે એમ તે સમજે છે; આત્મામાં રૂપ છે અથવા રૂપમાં આત્મા છે એમ તે સમજે છે. વેદના એ આત્મા છે, આત્મા વેદનાવાન છે; આત્મામાં વેદના છે અથવા વેદનામાં આત્મા છે એમ તે સમજે છે. સંસાર એ આત્મા છે, આત્મા સંસારવાન છે; આત્મામાં સંસાર છે અથવા સંસારમાં આત્મા છે એમ તે સમજે છે. સંસ્કાર એ આત્મા છે, આત્મા સંસ્કારવાન છે; આત્મામાં સંસ્કાર છે અથવા સંસ્કાર આત્મા છે એમ તે સમજે છે. વિજ્ઞાન એ આત્મા છે, આત્મા વિજ્ઞાનવાન છે; આત્મામાં વિજ્ઞાન છે અથવા વિજ્ઞાનમાં આત્મા છે એમ તે સમજે છે. આ રીતે તે સત્કાયદષ્ટિ થાય છે. ”

વિસાખ—“કોઈ ભિક્ષુ સત્કાયદષ્ટિ કઈ રીતે નથી થતો?”

ધમ્મદિન્ના—“આર્યોની મુલાકાત લેનારો, આર્યધર્મમાં કુશલ અને આર્યધર્મથી વિનીત, વિદ્વાન આર્યશ્રાવક ૩૫ આત્મા છે વગેરે વિચાર કરતો નથી. આ રીતે તે સત્કાયદષ્ટિ થતો નથી.”

વિસાખ—“હે આર્યે, આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ કયો?”

“ધમ્મદિન્ના—“સમ્યગ્ દષ્ટિ—પેઠે—સમ્યક્ સમાધિ, એ જ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગ છે.

વિસાખ—“તે સંસ્કૃત છે કે અસંસ્કૃત છે?”

ધમ્મદિન્ના—“તે સંસ્કૃત છે.”

વિસાખ—“ત્રણ સંકલ્પથી આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગનો સંગ્રહ થાય છે કે આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગથી ત્રણ સંકલ્પનો સંગ્રહ થાય છે?”

ધમ્મદિન્ના—“આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગથી ત્રણ સંકલ્પનો સંગ્રહ નથી થતો, પરંતુ ત્રણ સંકલ્પથી જ આર્ય અષ્ટાંગિક માર્ગનો સંગ્રહ કરાય છે. શીલસંકલ્પથી સમ્યગ્ વાચા, સમ્યક્ ક્રિમ્મંત, અને સમ્યક્ આજીવનો સંગ્રહ થાય છે; સમાધિસંકલ્પથી સમ્યગ્ વ્યાયામ, સમ્યક્ રમ્ભતિ અને સમ્યક્ સમાધિનો સંગ્રહ થાય છે; પ્રગ્ધારસંકલ્પથી સમ્યગ્ દષ્ટિ અને સમ્યક્ સંકલ્પનો સંગ્રહ થાય છે.”

વિસાખ—“હે આર્યે, સમાધિ કઈ? સમાધિનાં નિમિત્તો, સમાધિપરિણકાર અને મમાધિભાવના કઈ?”

ધમ્મદિન્ના—“ચિત્તની જે એકાગ્રતા છે તે જ સમાધિ છે, ચાર સત્તિપદ્ધાનો એ સમાધિનાં નિમિત્તો છે, ચાર સમ્મ-પધાનો એ સમાધિના પરિણકારો છે, અને આ મનોધર્મોની ભાવના એ સમાધિભાવના છે.

વિ०—“હે આર્યે, સંસ્કાર કેટલા પ્રકારના છે ?”

ધ૦—“સંસ્કાર ત્રણ પ્રકારના છે : કામસંસ્કાર, વાયા-સંસ્કાર અને ચિત્તસંસ્કાર.”

વિ०—“કામસંસ્કાર કેને કહેવાય, વાયાસંસ્કાર કેને કહે-વાય અને ચિત્તસંસ્કાર કેને કહેવાય ?”

ધ૦—“આશ્વાસપ્રશ્વાસ એ કામસંસ્કાર, વિતર્ક અને વિચાર એ વાયાસંસ્કાર, અને સંસાર તથા વેદના એ ચિત્તસંસ્કાર છે.”

વિ०—“તે એમ કેમ ?”

ધ૦—“કારણકે આશ્વાસ અને પ્રશ્વાસ એ કામિક છે અને કામપ્રતિબદ્ધ છે, માટે તેમને કામસંસ્કાર કહે છે. પ્રથમ વિતર્ક ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી શબ્દ નીકળે છે, માટે વિતર્કવિચારોને વાયાસંસ્કાર કહેવામાં આવે છે. સંસાર અને વેદના એ દેવગ ચિત્તના ધર્મ છે અને તે ચિત્ત ઉપર અવ-લંબી રહે છે, માટે તેને ચિત્તસંસ્કાર કહેવામાં આવે છે.”

વિ०—“સંસારવેદ્યિતનિરોધસમાપત્તિ કેમ મેળવાય ?”

ધ૦—“આદુષ્મન્ વિશાખ, સંસારવેદ્યિતનિરોધ પ્રાપ્ત કરી લેનાર બિશુને, ‘હું આ (સમાધિ) સમાપત્તિ મેળવીશ, મેળવું છું અથવા મેળવી એમ લાગતું નથી. પણ અગાઉથી જ તેના ચિત્તની એવી તૈયારી થાય છે કે તેને તે સમાપત્તિ આપોઆપ જ પ્રાપ્ત થાય છે.”

વિ०—“તે સમાપત્તિમાં પ્રવેશ કરનારા બિશુના, કયા મનોધર્મો પહેલાં નિરોધ પામે છે ?”

ધ૦—“તેનો વાયાસંસ્કાર પ્રથમ નિરોધ પામે છે ; પછી કામસંસ્કાર, અને તે પછી ચિત્તસંસ્કાર નિરોધ પામે છે.”

વિ०—“તે સમાપત્તિમાંથી તે કઈ રીતે બીડે છે ?”

ધૃ-“તે સમાપત્તિમાં પ્રવેશ કરેલા બિશ્વુને, હું તે સમાપત્તિમાંથી ઊઠીશ, ઊઠું છું કે ઊઠ્યો, એમ લાગતું નથી. પણ અગાઉ જ તેના ચિત્તની એવી તૈયારી થાય છે કે તે આપો-આપ જ તે સમાપત્તિમાંથી ઊઠે છે.”

વિ-“તે સમાપત્તિમાંથી ઊઠેલા બિશ્વુમાં કયા મનોધર્મો પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે ?”

ધૃ-“તેના મનમાં ચિત્તસંસ્કાર પ્રથમ ઉત્પન્ન થાય છે; પછી કાયસંસ્કાર અને પછી વાચાસંસ્કાર ઉત્પન્ન થાય છે.”

વિ-“તે સમાપત્તિમાંથી ઊઠેલા બિશ્વુમાં કેટલા ચિત્તસ્પર્શ ઉત્પન્ન થાય છે ?”

ધૃ-“તેને ત્રણ ચિત્તસ્પર્શ ઉત્પન્ન થાય છે : ચન્યતા સ્પર્શ, અથવા અનિમિત્ત સ્પર્શ અથવા અત્રણુદિત સ્પર્શ.”

વિ-“તેનું ચિત્ત કઈ જાણુએ વળે છે ?”

ધૃ-“તેનું ચિત્ત વિવેક તરફ વળે છે. (નિર્વાણ તરફ વળે છે.)”

વિ-“વેદના કેટલા પ્રકારની છે ?”

ધૃ-“વેદના ત્રણ છે : સુખા વેદના, દુઃખા વેદના, અને અદુઃખમસુખા વેદના.

વિ-“તે ત્રણેની વ્યાખ્યા શી છે ?”

ધૃ-“જે કાયિક કે માનસિક સુખ હોય તે સુખા વેદના, જે કાયિક કે માનસિક દુઃખ હોય તે દુઃખા વેદના, અને જે કાયિક કે માનસિક સુખ પણ નહિ અને દુઃખ પણ નહિ તે અદુઃખમસુખા વેદના છે.”

વિ-“સુખા વેદના સુખદ કેમ થાય છે અને દુઃખદ કેમ થાય છે ? દુઃખા વેદના દુઃખદ કેમ થાય છે અને સુખદ

કેમ થાય છે ? અદુઃખમસુખા વેદના સુખદ કેમ થાય છે અને દુઃખદ કેમ થાય છે ?”

ધ૦—“સુખા વેદના જ્યાં સુધી હોય (ચાલુ હોય) ત્યાં સુખી સુખદ થાય છે, પણ તે બદલાય કે તરત જ દુઃખદ થાય છે. દુઃખા વેદના જ્યાં સુધી હોય ત્યાં સુધી દુઃખદ હોય છે, પણ તે બદલાય કે તરત જ સુખદ થાય છે. અદુઃખમ-સુખા વેદના જ્યાં સુધી તેનું જ્ઞાન હોય ત્યાં સુધી સુખદ થાય છે, પણ અજ્ઞાનથી દુઃખદ થાય છે.”

વિ૦—“સુખા વેદનામાં કયો અનુશય રહે છે ? દુઃખા વેદનામાં કયો અનુશય અને અદુઃખમસુખા વેદનામાં કયો અનુશય રહે છે ?

ધ૦—“સુખા વેદનામાં રાગાનુશય રહે છે, દુઃખા વેદનામાં પ્રતિધાનુશય રહે છે, અને અદુઃખમસુખા વેદનામાં અવિધાનુશય રહે છે.”

વિ૦—“બધી જ સુખા વેદનામાં રાગાનુશય રહે છે ? બધી જ દુઃખા વેદનામાં પ્રતિધાનુશય રહે છે ? અને બધી જ અદુઃખમસુખા વેદનામાં અવિધાનુશય રહે છે ?”

ધ૦—“બધી જ સુખા વેદનામાં રાગાનુશય રહેતો નથી, બધી જ દુઃખા વેદનામાં પ્રતિધાનુશય રહેતો નથી, અને બધી જ અદુઃખમસુખા વેદનામાં અવિધાનુશય રહેતો નથી.”

વિ૦—“સુખા વેદનાને લીધે કેનો ત્યાગ કરવો ? દુઃખા વેદનાને લીધે કેનો ત્યાગ કરવો ? અને અદુઃખમસુખા વેદનાને લીધે કેનો ત્યાગ કરવો ?”

ધ૦—“સુખા વેદનાને લીધે રાગાનુશયનો ત્યાગ કરવો, દુઃખા વેદનાને લીધે પ્રતિધાનુશયનો ત્યાગ કરવો, અને અદુઃખમસુખા વેદનાને લીધે અવિધાનુશયનો ત્યાગ કરવો.”

વિ०—“બધી જ સુખા વેદનાને લીધે રાગાનુશયનો ત્યાગ કરી શકાય ખરો ? બધી જ દુઃખા વેદનાને લીધે પ્રતિધાનુશયનો ત્યાગ કરી શકાય ખરો ? અને બધી જ અદુઃખમસુખા વેદનાને લીધે અવિધાનુશયનો ત્યાગ કરી શકાય ખરો ?”

ધ૦—“ના, એમ નથી. કોઈ ભિક્ષુ કામવિકાર અને અકુશલ મનોવૃત્તિઓથી પૃથક્ થઈને —ચે०— પ્રથમધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે, અને તેને લીધે રાગાનુશયનો ત્યાગ કરે છે. બીજો ભિક્ષુ એવા વિચાર કરે છે કે આર્ય લોકો જે પદ પામે છે તે પદ મને ક્યારે મળશે ? તે શ્રેષ્ઠ પદની ઇચ્છાને લીધે એને દૌર્ભનસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તેનાથી તે પ્રતિધાનુશયનો ત્યાગ કરે છે. બીજો કોઈ ભિક્ષુ ચતુર્થધ્યાન પ્રાપ્ત કરે છે અને તેનાથી તે અવિધાનુશયનો ત્યાગ કરે છે.”

વિ०—“સુખા વેદનાનો પ્રતિભાગ (સમાન પ્રતિરૂપર્થ) કયો ?”

ધ૦—“દુઃખા વેદના સુખા વેદનાનો પ્રતિભાગ છે.”

વિ०—“અને દુઃખા વેદનાનો પ્રતિભાગ કયો ?”

ધ૦—“સુખા વેદના દુઃખા વેદનાનો પ્રતિભાગ છે.”

વિ०—“અદુઃખમસુખા વેદનાનો પ્રતિભાગ કયો ?”

ધ૦—“અવિધા એ તેનો પ્રતિભાગ છે.”

વિ०—“અને અવિધાનો પ્રતિભાગ કયો ?”

ધ૦—“વિધા એ અવિધાનો પ્રતિભાગ છે.”

વિ०—“વિધાનો પ્રતિભાગ કયો ?”

ધ૦—“વિમુક્તિ એ તેનો પ્રતિભાગ છે.”

વિ०—“વિમુક્તિનો પ્રતિભાગ કયો ?”

ધ૦—“નિર્વાણ એ વિમુક્તિનો પ્રતિભાગ છે.”

વિ०—“અને નિર્વાણનો પ્રતિભાગ કયો ?”

ધ૦—“આયુષ્મન વિશાખ, તે પ્રશ્નની મર્યાદાનું ઉલ્લંઘન કર્યું. તું પ્રશ્નની મર્યાદા ન જાણી શક્યો. નિર્વાણ એ અહમ્કારની સીમા છે. અહમ્કારનું ધ્યેય નિર્વાણ છે. આ બાબતમાં જો તને શંકા રહેતી હોય તો તું ભગવાનને આ પ્રશ્ન પૂછી જો, અને ભગવાન તેનો જે નિકાલ આપે તે પ્રમાણે તું તેનો અર્થ સમજ.”

તે પછી ધર્મદિત્તા સિદ્ધુણીના ભાષણનું અભિનંદન કરીને અને તેને નમસ્કાર અને પ્રદક્ષિણા કરીને વિશાખ ભગવાન પાસે ગયો અને ભગવાનને નમસ્કાર કરીને એક બાણુએ બેઠો. એક બાણુએ બેઠો પછી ધર્મદિત્તા સાથે થયેલું પોતાનું સંભાષણ તેણે ભગવાનને નિવેદિત કર્યું. ત્યારે ભગવાન બોલ્યા, “હે વિશાખ, ધર્મદિત્તા સિદ્ધુણી પંડિતા અને મહાપ્રજ્ઞાવતી છે. આ પ્રશ્નો જો તું મને પૂછે તોપણ હું ધર્મદિત્તાની જેમ જ તેના જવાબ આપીશ. એટલે તેણે આપેલા જવાબ બરાબર છે એમ તું સમજ.”

એમ ભગવાન બોલ્યા. વિશાખ ઉપાસકે મુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

ચૂળવેદવિસ્તાર સમાપ્ત

ટીકા

ધર્મદિત્તા એ પૂર્વામ્મમાં વિશાખની પત્ની હતી. તે સિદ્ધુણી કઈ રીતે થઈ તેની માહિતી ‘બૌદ્ધસંઘનો પરિચય’ ભાગ ૩ ને પૃ. ૪૬ માં આપેલી છે, ત્યાં જોઈ લેવી. .

સંસ્કૃત—સંસ્કૃત પદાર્થ એટલે સંસ્કારમય કે સંસ્કારમિશ્રિત પદાર્થ. અસંસ્કૃત એટલે જેમાં સંસ્કાર ન હોય એવા પદાર્થો. અદૃકયાચાર્યના મત મુજબ આકાશ અને નિર્વાણ એ તે પદાર્થો છે.

પ્રથમધ્યાનને લીધે રાગાનુરાગનો ત્યાગ કરે છે, એટલે પ્રથમધ્યાનમાં જે સુખા વેદના હોય છે તે રાગાનુરાગનો નાશ કરનારી હોય છે. ઐશ્વર્ય પદની પ્રાપ્તિ માટે જે દૌર્ભાગ્ય કે માનસિક દુઃખ થાય છે, તેનાથી પ્રતિધાનુરાગનો ત્યાગ કરી શકાય છે; ખીન્ન દૌર્ભાગ્યને લીધે પ્રતિધ (ક્રોધ) વધે છે. ચતુર્થધ્યાનમાંની અદુઃખમસુખા વેદનાને લીધે અવિધાનુરાગનો ત્યાગ કરી શકાય છે. પણ અતિનિદ્રામાં કે આળસમાં જે અદુઃખમસુખા વેદના હોય છે તેનાથી અવિધા (અજ્ઞાન) વધે છે.

ચૂળવેદલ્લસુત્તની ટીકા સમાપ્ત

ચૂળધર્મસમાધાનસુત્ર

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તીના જેત-
વનમાં અનાથપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે
ભિક્ષુઓને હિદેશીને બોલ્યા:

“ હે ભિક્ષુઓ, આ ચાર ધર્મસમાધાનો છે. તે કયાં ?
એક ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ આપે છે, પણ ભવિષ્ય-
કાળમાં દુઃખકારક ફળ આપે છે. બીજું ધર્મસમાધાન વર્તમાન-
કાળમાં દુઃખ દે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખકારક ફળ
આપે છે. ત્રીજું ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ આપે છે,
પરંતુ ભવિષ્યકાળમાં સુખકારક ફળ આપે છે. અને ચોથું ધર્મ-
સમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ આપે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં
પણ સુખકારક ફળ આપે છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં સુખ આપનારું અને
ભવિષ્યકાળમાં દુઃખકારક ફળ આપનારું ધર્મસમાધાન કયું ?
એવા કેટલાક અમણ્યપ્રાહ્મણો છે કે જેઓ કામોપભોગમાં

દોષ માનતા નથી અને કામસુખમાં બદ્ધ થાય છે. તેઓ મૌલિબદ્ધ (માથાના મધ્ય ભાગમાં જેમણે અંબોડો બાંધ્યો છે એવી) પરિવ્રાજિકાઓ સાથે સહવાસ કરે છે, અને કહે છે કે જે શ્રમણુજ્ઞાત્રણો કામોપભોગમાં ભવિષ્યકાળે ભય છે એમ સમજીને કામોપભોગનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે તે શા માટે ? અમને તો આ તરુણ, કામલ પરિવ્રાજિકાનો બાહુ-સંપર્ક અત્યંત સુખકારક લાગે છે. આ રીતે તેઓ કામસુખમાં બદ્ધ થાય છે, અને મૃત્યુ પછી નરકમાં પડે છે. ત્યાં તેમને પ્રખર વેદનાઓ ભોગવવી પડે છે, અને તેઓ કહે છે કે આટલા માટે જ તે શ્રમણુજ્ઞાત્રણો કામોપભોગમાં ભવિષ્યકાળે ભય જોઈને કામસુખનો ત્યાગ કરવાનું કહેતા હતા. તે કામ-સુખને લીધે અમે આ તીવ્ર વેદના ભોગવીએ છીએ.

“ હે ભિક્ષુઓ, શ્રીષ્ઠ ઋતુના છેલ્લા મહિનામાં માણવા લેતાનું એક ફળ પાકીને ફૂટે, અને તેમાંનું બીજ કોઈ શાલ-વૃક્ષના મૂળમાં પડે, ત્યારે તે વૃક્ષ ઉપરના દેવને ભય અને ત્રાસ થાય. પણ તેના આસન્નિત્રો ત્યાં એકઠા મળીને તેને કહે કે તું ભય પામતો નહિ. કદાચ આ માણવાબીજને મોર ગળા જશે, મૃગ ખાઈ જશે, અગ્નિ બાળા નાખશે, વનચર ખોદી નાખશે, ઊધર્ષ લાગશે, અથવા તે ફળ જેમાંથી ઉત્પત્તિ ન થાય એવું નીકળશે. પણ આમાંનું કંઈ જ ન થતાં વરસાદ વરસ્યા પછી તે બીજને અંકુર ફૂટે અને તેમાંથી તરુણ, મૃદુ, લટકતી એવી માણવા લેના વધીને તે ઝાડ ઉપર ચડે. ત્યારે તે દેવને લાગે કે મારા આસન્નિત્રો આ લેતાનો આટલો બધો ભય કેમ બતાવતા હતા ? મને તો આ તરુણ અને મૃદુ માણવા લેતાનો સ્પર્શ અત્યંત સુખકારક

લાગે છે. અનુક્રમે તે માણવા લાતા તે શાલવૃક્ષને ઘેરીને ફેલાઈ જાય, અને તેની મોટીમોટી ડાળાઓને ભાંગીને નીચે પાડે. ત્યારે તે દેવ કહેશે કે અરેરે, મારા આસન્નિત્રો આ જ લય મને કહેતા હતા. તે રીતે હે બિહુઓ, જેઓ કામસુખમાં ગરકાવ થઈને મરણ પછી નરકમાં જાય છે તેઓને કામ-સુખમાંથી ઉત્પન્ન થનારો લય જરાજર સમજાય છે. તેમનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ આપે છે, પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખકારક ફળ આપે છે.

“ હે બિહુઓ, વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું અને ભવિષ્ય-કાળમાં પણ દુઃખકારક ફળ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું ? આ જગતમાં કોઈ માણસ નમ થાય છે, આચારનો અવલંબ કરતો નથી [વગેરે જારમા સુત્રમાં વર્ણવ્યા પ્રમાણે]. તે તે દેહ-દંડનને પરિણામે નરકમાં પડે છે. આ તેનું ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખકારક ફળ દેનારું થાય છે.

“ હે બિહુઓ, વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું અને ભવિષ્ય-કાળમાં સુખકારક ફળ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું ? કોઈ માણસ મૂળથી જ તીવ્રક્રામી હોય છે. તે વારંવાર કામવિકારને લીધે ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય અનુભવે છે. અથવા તે મૂળથી જ તીવ્રદ્રેષી હોય છે, અને વારંવાર દ્રેષમાંથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય અનુભવે છે. અથવા તે મૂળથી જ તીવ્રમોહી હોય છે, અને વારંવાર મોહમાંથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય અનુભવે છે. આવી સ્થિતિમાં દુઃખથી અને દૌર્ભનસ્યથી રોતાં રોતાં પણ તે પરિપૂર્ણ, પરિશુદ્ધ બ્રહ્મ-ચર્યનું આચરણ કરે છે, અને મૃત્યુ પછી સુગતિએ જાય છે.

તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે, પણ ભવિષ્ય-કાળમાં સુખકારક ફળ આપે છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં સુખ આપનારું અને ભવિષ્યકાળે પણ સુખકારક ફળ આપનારું ધર્મસમાધાન કયું ? ક્રોધ મૂળથી જ તીવ્રકામી, તીવ્રદેષી કે તીવ્રમોહી નથી હોતો; તે કામ, ક્રોધ કે મોહથી ઉત્પન્ન થનારું દુઃખ અને દૌર્ભનરય અનુભવતો નથી. અને ચારે ધ્યાનો પ્રાપ્ત કરીને મરણ પછી સુગતિએ જાય છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ આપનારું અને ભવિષ્યકાળે પણ સુખકારક ફળ આપનારું થાય છે. આ પ્રમાણે આ ચારે ધર્મસમાધાનો સમજવાં ”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

ચૂળધમ્મસમાધાનસુત્ત સમાપ્ત

મહાધર્મમસમાદાનમુત્ત.

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તીના જોતવનમાં અનાયપિડિકના આરામમાં રહેતા હતા, તે વખતે લિહુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા:

“હે લિહુઓ, મોટે ભાગે ગ્રાહ્યોની એવી ઇચ્છા હોય છે કે પોતાના અનિષ્ટ, અકાન્ત અને અમનાપ મનોધર્મો નષ્ટ થાય, અને હજુ, કાન્ત અને મનાપ મનોધર્મો વૃદ્ધિગત થાય. તેઓની આવી ઇચ્છા હોય છે છતાં જે અનિષ્ટ મનોધર્મો હોય છે તે વૃદ્ધિગત થાય છે અને હજુ મનોધર્મો નાશ પામે છે. તેનું કારણ શું હશે ?”

તે સમજાવવા માટે લિહુઓએ વિનંતિ કરી ત્યારે ભગવાન બોલ્યા—“હે લિહુઓ, કોઈ અત્ત, આર્યોની મુલાકાત ન લેનારો, આર્યધર્મ ન જાણનાર, આર્યધર્મમાં અવિનીત, સત્પુરુષોની મુલાકાત ન લેનાર, સત્પુરુષોનો ધર્મ ન જાણનાર, સત્પુરુષધર્મમાં અવિનીત એવો પૃથગ્જાત જે મનોધર્મોની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તે જાણતો નથી, અને જે મનોધર્મોની વૃદ્ધિ

ન કરવી જોઈએ તે પણ જાણુતો નથી. તેથી જે મનોધર્મોની અભિવૃદ્ધિ ન કરવી જોઈએ તેની અભિવૃદ્ધિ કરે છે, અને જેની અભિવૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તેની અભિવૃદ્ધિ કરતો નથી. આમ કરતાં તેના અંતઃકરણમાં અનિષ્ટ મનોધર્મો વૃદ્ધિગત થાય છે અને ઇષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે. પરંતુ જે સુમ, આર્યોની મુલાકાત લેનારો, આર્યધર્મ જાણનાર, આર્યધર્મમાં સુવિનીત, સત્પુરુષોની મુલાકાત લેનાર, સત્પુરુષધર્મ જાણનાર, અને સત્પુરુષધર્મમાં સુવિનીત હોય છે તે આર્ય શ્રાવક, જે મનોધર્મોની વૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તે મનોધર્મો જાણે છે, અને જેની અભિવૃદ્ધિ ન કરવી જોઈએ તે મનોધર્મો પણ જાણે છે; અને તેથી જે મનોધર્મોની અભિવૃદ્ધિ કરવી જોઈએ તેની અભિવૃદ્ધિ તે કરે છે અને જેની અભિવૃદ્ધિ ન કરવી જોઈએ તેની અભિવૃદ્ધિ કરતો નથી. તેથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે અને ઇષ્ટ મનોધર્મો વૃદ્ધિગત થાય છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, આ ચાર ધર્મસમાદાનો છે. એક ધર્મસમાદાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખદ ફળ દે છે. બીજું ધર્મસમાદાન વર્તમાનકાળમાં સુખ દે છે, પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખદ ફળ દે છે. ત્રીજું ધર્મસમાદાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે, પણ ભવિષ્યકાળમાં સુખદ ફળ દે છે. અને ચોથું ધર્મસમાદાન વર્તમાનકાળમાં સુખ દે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ સુખદ ફળ દે છે.

“ આમાંનું પહેલું ધર્મસમાદાન અજ પૃથગ્જન યથાર્થ રીતે જાણુતો નથી, અને તેનો ત્યાગ કરતો નથી; તેની અભિવૃદ્ધિ કરે છે, અને તેથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો વધે છે. અને ઇષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે. તે બીજું પણ ધર્મસમા-

દાન યથાર્થ રીતે જાણુતો નથી, અને તેની અભિવૃદ્ધિ કરવાથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો વધે છે, અને ઇષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે. ત્રીજું અને ચોથું ધર્મસમાધાન પણ તે યથાર્થ રીતે જાણુતો નથી, અને તેથી તે જન્મેની તે અભિવૃદ્ધિ કરતો નથી, તેમનો ત્યાગ કરે છે; તેનાથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો વધે છે અને ઇષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે.

“પણ વિદ્વાન આર્યશ્રાવક આ ચારે ધર્મસમાધાનો યથાર્થ રીતે જાણે છે અને પહેલાં બેનો ત્યાગ કરીને ખીજે જન્મેની અભિવૃદ્ધિ કરે છે. તેથી તેના અનિષ્ટ મનોધર્મો નાશ પામે છે, અને ઇષ્ટ મનોધર્મો વધે છે.

“હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું અને ભવિષ્યકાળે પણ દુઃખ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું? કોઈ માણસ ઇહલોકમાં દુઃખ અને દૌર્ભેનસ્યને લીધે પ્રાણુતિપાતી, ચોરી કરનારો, બળિયાર કરનારો, ખોટું બોલનારો, ચાડી ખાનારો, ગાળો દેનારો, વૃથા બગડાટ કરનારો, અતિલોભી, અતિક્રોધી, અને મિથ્યાદૃષ્ટિવાળો થાય છે; અને આનાથી જે દુઃખ અને દૌર્ભેનસ્ય ઉત્પન્ન થાય છે તે અનુભવે છે; અને મૃત્યુ પછી તે નરકમાં પડે છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખદ રૂળ દે છે.

“હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં સુખ દેનારું પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખદ રૂળ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું? કોઈ માણસ સુખ અને સૌમનસ્યથી પ્રાણુતિપાતી—એ—મિથ્યાદૃષ્ટિવાળો થાય છે; અને તેથી ઇહલોકમાં સુખ અને સૌમનસ્ય અનુભવે છે; પણ મૃત્યુ પછી તે નરકમાં પડે છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ દે છે, પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખદ રૂળ દે છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દેનારું પણ ભવિષ્યકાળમાં સુખદ ક્ષણ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું ? કોઈ માણસ દુઃખ અને દૌર્ભનસ્યથી પ્રાણુધાત નથી કરતો, ચોરી નથી કરતો, વ્યભિચાર નથી કરતો, ખોટું નથી બોલતો, ચાઢી નથી ખાતો, ગાજો નથી દેતો, વૃથા બડબડાટ નથી કરતો, અસોબી, અક્રોધી અને સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે; અને તેને લીધે દુઃખ અને દૌર્ભનસ્ય અનુભવે છે; પણ મરણ પછી તે સુગતિએ જાય છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં દુઃખ દે છે પણ ભવિષ્યકાળમાં સુખદ ક્ષણ દે છે.

“ હે ભિક્ષુઓ, વર્તમાનકાળમાં પણ સુખ દેનારું અને ભવિષ્યકાળમાં પણ સુખદ ક્ષણ દેનારું ધર્મસમાધાન કયું ? કોઈ માણસ સુખ અને સૌમનસ્યથી પ્રાણુધાત નથી કરતો—પે—સમ્યગ્દષ્ટિવાળો થાય છે, અને તેથી ઇલ્લોક્કમાં તે સુખ અને સૌમનસ્ય અનુભવે છે, અને મરણ પછી તે સુગતિએ જાય છે. તેનું તે ધર્મસમાધાન વર્તમાનકાળમાં સુખ દે છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ સુખદ ક્ષણ દે છે. આવાં ચાર ધર્મસમાધાનો જાણવાં.

“ હે ભિક્ષુઓ, કોઈ કડવું કોઈ વિપત્તિ ભરેલ હોય, અને ત્યાં કોઈ હવવાની અને સુખની ઇચ્છા કરનારો અને દુઃખથી કંટાળનારો માણસ આવે. તેને ત્યાંના લોકો કહે કે આ આવું કડવું કોઈ છે, તારી ઇચ્છા હોય તો આમાંનો રસ પી. જ્યાં તે માણસ વિચાર ન કરતાં જ તે રસ પીએ છે. તે વર્ણ, ગંધ અને રસમાં તેને અપ્રિય લાગશે, અને તેનું પાન થયો પછી તે મરણ પામશે. એવી જાતનું આ પદ્ધતું ધર્મસમાધાન છે, જેનાથી વર્તમાનકાળમાં પણ

દુઃખ થાય છે, અને ભવિષ્યકાળમાં પણ દુઃખદ ફળ મળે છે.

“ હે લિંક્ષુઓ, કોઈ વર્ણ અને ગંધસંપન્ન રસથી ભરેલો સુંદર પ્યાલો હોય, પણ તે વિષમિશ્રિત હોય. ત્યાં કોઈ છત્રવાની અને સુખની ઇચ્છા કરનારો અને દુઃખથી કંટાળનારો માણસ આવે, તેને ત્યાંના લોકો કહે કે આવો આ કાંસાનો પ્યાલો છે, તારી ઇચ્છા હોય તો અંદરનો રસ તું પી. છતાં તે માણસ વિચાર ન કરતાં જ તે રસ પીએ છે. પીતી વખતે તેને તે રસ મીઠો લાગશે, પણ પીધા પછી તે મરણ પામશે. એવી જાતનું આ પીજીનું ધર્મસમાદાન છે, જેનાથી વર્તમાનકાળમાં સુખ થાય છે પણ ભવિષ્યકાળમાં દુઃખદ ફળ મળે છે.

“ હે લિંક્ષુઓ, અનેક ઔષધોથી મિશ્રિત ગૌમૂત્ર હોય. ત્યાં કોઈ પંડુરોગી માણસ આવે. તેને ત્યાંના લોકો કહે કે આવું આ ગૌમૂત્ર છે; તારી ઇચ્છા હોય તો તે તું પી. પીતી વખતે તે તેને ગમશે નહિ, પરંતુ પીધા પછી તેનો રોગ મટશે. એવી જાતનું આ ત્રીજું ધર્મસમાદાન છે, જેનાથી વર્તમાનકાળમાં દુઃખ થાય છે પણ ભવિષ્યકાળમાં સુખદ ફળ મળે છે.

“ હે લિંક્ષુઓ, દહીં, મધ, ઘી અને ગળમાણું એકત્ર કર્યાં હોય. ત્યાં જેને હરસ થયા હોય એવો માણસ આવે. ત્યાંના લોકો તેને કહે કે આવું આ મિશ્રણ છે; તારી ઇચ્છા હોય તો તું તે પી. પીતી વખતે પણ તે તેને રુચિકર લાગશે અને પીધા પછી તેનો રોગ મટશે. એવી જાતનું આ ચોથું ધર્મસમાદાન છે, જેનાથી વર્તમાનકાળમાં

પણ સુખ થાય છે અને ભવિષ્યકાળમાં પણ સુખદ રૂળ મળે છે. શરદઋતુમાં જ્યારે આકાશમાં વાદળો નથી હોતાં ત્યારે જેમ સૂર્ય પ્રકાશે છે, તે રીતે આ ધર્મસમાધાન અનેક શ્રમણુબ્રાહ્મણોના પ્રવાદોનો નાશ કરીને પ્રકાશે છે.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે લિહુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

મહાધર્મસમાધાનસુત્ત સમાપ્ત .

વીમસંક્રમ્પત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તીના જોતવનમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. તે વખતે લિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા—“હે લિક્ષુઓ, બીજાના મનો-નિચાર જાણનારા લિક્ષુએ તથાગત સમ્યક્સંબુદ્ધ છે કે નથી તે જાણવા માટે પરીક્ષા કરવી.”

તે કેમ કરાય એ સમજાવવા માટે લિક્ષુઓએ વિનંતિ કરવાથી ભગવાન બોલ્યા—“આંખોથી કે કાનથી જાણી શકાય એવા સંક્લિષ્ટ ધર્મો તથાગતમાં છે કે કેમ એની તેણે પરીક્ષા કરવી. તેવા મનોધર્મો તથાગતમાં નથી એવી ખાતરી થયા પછી તે લિક્ષુએ, તથાગતમાં સંમિશ્રિત (સારા કે ખરાબ) મનોધર્મો છે કે નથી તેની પરીક્ષા કરવી. તે પછી અનુક્રમે શુદ્ધ મનોધર્મો છે કે નથી એની, અને ચિર-કાલ સુધી તથાગત આ ધર્મ પાળે છે કે નહિ, એની પરીક્ષા કરવી. પછી કીર્તિ મળવાને લીધે કેટલાકમાં જે દોષો દેખાય

છે તે દોષો તથાગતમાં છે કે નથી એની પરીક્ષા કરવી. હે ભિક્ષુઓ, ત્યાં સુધી કીર્તિ મળ્યા નથી ત્યાં સુધી કાઈ ભિક્ષુના અંતઃકરણમાં કેટલાક દોષો દેખાતા નથી, પણ કીર્તિ મળતાની સાથે જ તે દોષો પેદા થાય છે. આવા દોષો તથાગતમાં છે કે નથી એની ભિક્ષુએ પરીક્ષા કરવી. પછી તે ભયને લીધે કામસુખમાંથી વિરત થાય છે, કે નિર્ભય થઈને વીતરાગ થવાને લીધે વિરત થાય છે, એની પરીક્ષા કરવી. તો તે ભિક્ષુને જણાશે કે તથાગતમાં સંમિશ્રિત મનોધર્મો નથી, શુદ્ધ મનોધર્મો છે, કીર્તિ મળવા છતાં તેનામાં દોષો દેખાતા નથી, અને તે ભયને લીધે કામસુખમાંથી વિરત થયેલો નથી, પરંતુ નિર્ભય થઈને વીતરાગ થવાને લીધે વિરત થયેલો છે.

“ તે ભિક્ષુને ખીન્ન લોકો પૂછે કે તથાગત નિર્ભય થઈને વીતરાગત્વને લીધે કામસુખમાંથી વિરત થયો છે, અને ભયને લીધે નહિ, એ તે કઈ રીતે જાણ્યું ? તો તે કહેશે, તે સંધમાં રહે છે ત્યારે અથવા એકાકી હોય છે ત્યારે, ત્યાં આવનારા સારા કે ખરાબ ભિક્ષુઓ, અને પદાર્થોની ઇચ્છા રાખનારા કે પદાર્થોના લોભમાં રત થયેલા ભિક્ષુઓમાંથી કાઈની પણ તે અવગા કરતો નથી. અને ખુદ ભગવાને જાતે મને કહ્યું છે કે, હું નિર્ભય થઈને કામસુખમાંથી વિરત થયો છું, ભયને લીધે નહિ; હું વીતરાગત્વને લીધે કામોપમોગતું સેવન કરતો નથી.

“ તે પછી તે ભિક્ષુ તથાગતને પૂછે, તો તથાગત પણ તેને એવાં જવાબ આપશે કે જે સંકલ્પ અને સંમિશ્ર મનોધર્મો છે તે તથાગતમાં નથી; જે શુદ્ધ મનોધર્મો છે

તે તથાગતમાં છે; તે શુદ્ધ ધર્મમાં જ તથાગત રહે છે; પણ તેમાં પણ તે તન્મય થતો નથી. આવા ગુરુ પાસે આવકે ધર્મોપદેશ સાંભળવા જવું યોગ્ય છે. તે ગુરુ તે આવકને ઉત્તરોત્તર કૃષ્ણ અને શુક્લ મનોવૃત્તિઓ સારી રીતે બતાવશે; અને તેથી આ ગુરુ ભગવાન સમ્યક્સંબુદ્ધ છે, તેણે ઉત્તમ રીતે ધર્મનો ઉપદેશ કર્યો છે, અને તેનો સંધ સન્માર્ગે ચાલનારો છે, એવી તે આવકની ખાતરી થશે. તેને બીજા લોકો પૂછે કે તે કઈ રીતે જાણ્યું કે ભગવાન સમ્યક્સંબુદ્ધ છે, તેણે ધર્મનો ઉત્તમ રીતે ઉપદેશ કર્યો છે, અને તેનો સંધ સન્માર્ગે ચાલનારો છે? તો તે કહેશે કે ભગવાને ધર્મોપદેશ કર્યો, તેથી મારી આવી ખાતરી થઈ.

“હે ભિક્ષુઓ, જેની શ્રદ્ધા આવી રીતે તથાગત ઉપર બેસે છે તેની તે શ્રદ્ધા ગાનમૂલક, દૃઢ છે, અને કોઈ પણ શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, દેવ, માર કે બ્રહ્મા તેનું હરણ કરી શકતો નથી. આવી રીતે તથાગતની પરીક્ષા કરવામાં આવે તો તે ઉત્તમ રીતે કરવામાં આવી છે એમ ગણાય.”

એમ ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના બાપણું આલિનંદન કર્યું.

ધીમંસકસુત સમાપ્ત

કોસમિયમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન કોશાંખીમાં
 ઘોષિતારામમાં રહેતા હતા. તે વખતે કોશાંખીમાં રહેતા
 બિંદુઓમાં તકરારો થઈ હતી, અને તેઓ એકબીજા ઉપર
 ચાંદબ્રહ્મારો કરતા, અને તેઓમાંનો કોઈ એકબીજાને સમજાવ-
 વાનો પ્રયત્ન કરતો નહિ. એક બિંદુએ આ વાત ભગવાનને
 જણાવી, ત્યારે તે બિંદુને મોકલીને ભગવાને તકરાર કરનાર
 બિંદુઓને બોલાવ્યા, અને તેઓ એકબીજા સાથે તકરાર
 કરે છે, અને તેઓમાંનો કોઈ કોઈને સમજાવવાનો પ્રયત્ન
 કરતો નથી, એ વાત સાચી કે ખોટી તેની તપાસ કરી.
 તે વાત સાચી છે એમ જાણ્યા પછી ભગવાન બોલ્યા—
 “તમે આ રીતે વર્તો તો સમજાવારીઓ પ્રત્યે સમક્ષ કે
 અસમક્ષ તમારું કાયદમ મૈત્રીમય રહેશે ખરું ? વાચાકમ
 મૈત્રીમય રહેશે ખરું ? અને મનઃકર્મ મૈત્રીમય રહેશે ખરું ?”
 “ના, બદ-ત,” એવો બિંદુઓએ જવાબ આપ્યો.

ભગવાન બોલ્યા—“ તો પછી હે મોઘપુરુષો, તમે કયા લાભ માટે લડો છો? અને કયા ફાયદા માટે એકબીજા ઉપર શબ્દપ્રહાર કરો છો? તમારું આ કૃત્ય ચિરકાળ તમારા દુઃખ અને અહિતનું કારણભૂત થશે. ”

તે પછી બધા ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને ભગવાન બોલ્યા—“ આ ૭ વસ્તુઓ સ્મરણાર્થ, પ્રેમ વધારનારી, અને આદર વધારનારી છે; તથા તે સંગ્રહ, અવિવાદ, સામગ્રી અને એકીભાવના કારણરૂપ બને છે. (૧) સમક્ષ અને અસમક્ષ મૈત્રીમય કાયકર્મ, (૨) સમક્ષ અને અસમક્ષ મૈત્રીમય વાચાકર્મ, (૩) સમક્ષ અને અસમક્ષ મૈત્રીમય મનઃકર્મ, (૪) ધર્માનુસાર મળેલી વસ્તુઓ સમ્પ્રદાયારીઓમાં વહેંચી દઈને તેમની સાથે પોતે તે વસ્તુઓનો ઉપભોગ લેવો, (૫) સમક્ષ અને અસમક્ષ પોતાના શીલાચાર અખંડ, અચ્છિદ્ર, અશબલ, અકલ્માપ, સુનિષ્ઠ (સ્વતંત્ર), સુદ-પ્રસરત, અપરામૃષ્ટ અને સમાજ-સંવર્તનિક રાખવા, અને (૬) સમક્ષ અને અસમક્ષ જે દષ્ટિને લીધે સમ્યક્ રીતે દુઃખનો નાશ થાય છે એવી આર્ય નિર્ધાનિક દષ્ટિથી સંપન્ન થઈને વર્તવું. હે ભિક્ષુઓ, ઘરના મોહની જેમ આ દષ્ટિ આ હવે વસ્તુઓમાં ઉત્તમ છે. ”

“ હે ભિક્ષુઓ, આર્ય નિર્ધાનિક દષ્ટિ કેવી હોય છે? કાષ્ઠ ભિક્ષુ અરણ્યમાં જાડની નીચે કે એકાન્ત સ્થળે જઈને એવો વિચાર કરે છે કે જે પર્યુત્થાનને લીધે મને યથાર્થ જ્ઞાન નહિ થાય તે પર્યુત્થાન મારા ચિત્તમાં છે ખરું? કામરાગ, વ્યાપાદ, આળસ, આન્તચિત્તતા, કુશંકા, દૃઢલોકેચિતા, પરલોકેચિતા, અને તકરાર, આ તે પર્યુત્થાનો છે, જેને લીધે ભિક્ષુને યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકેતું નથી. તે પર્યુત્થાનો પોતાના

અંતઃકરણમાં નથી, અને સત્યોના બોધ માટે પોતાના મનની યોગ્ય તૈયારી છે, એમ તે આર્યશ્રાવક જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું પહેલું જ્ઞાન છે.

“વળા તે એવો વિચાર કરે છે કે આ દષ્ટિની અભિ-
વૃદ્ધિથી મારા મનને શાંતિ મળે છે ખરી? અને તે મળે છે,
એમ તે જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ
તેનું બીજું જ્ઞાન છે.

“વળા તે જાણે છે કે બીજા પંથોમાં આ દષ્ટિથી સંપન્ન
એવો કોઈ શ્રમણ કે પાલિક મળવાનો નથી. સામાન્ય
માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું ત્રીજું જ્ઞાન છે.

“દષ્ટિસંપન્ન માણસને હાથે કંઈ ભૂલ થઈ હોય, અને
તેનો પ્રતિકાર દેશનાથી (કબૂલાતથી) કરવો શક્ય હોય
તો તે ભૂલ તે ગુરુ પાસે કે સખ્યજન્યારીની પાસે કબૂલ કરે
છે, અને ફરીને તે ભૂલ કરતો નથી. જેમ કોઈ નાનું બાળક
હાથે કે પગે કરીને સજગતા અંગારાને અડે તો તરત જ હાથ
કે પગ પાછો ખેંચી લે છે, તે રીતે ભૂલ થઈ હોય તો દષ્ટિ-
સંપન્ન મનુષ્ય વર્તે છે. આ તેની ધર્મતા છે. પોતે આવી
જાતની ધર્મતાથી સંપન્ન છે એમ આર્યશ્રાવક જાણે છે.
સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું ચોથું જ્ઞાન છે.

“દષ્ટિસંપન્ન માણસ સખ્યજન્યારીઓની સાથે નાનાં મોટાં
કૃત્યો કરવા ઉત્સુક હોય છે, તેમજ તે અધિશીલશિક્ષા,
અધિચિત્તશિક્ષા અને અધિપ્રત્યાશિક્ષા એ ત્રણે શિક્ષામાં
પણ દક્ષ રહે છે, જેમ ગાય ચરતાં ચરતાં ઘાસ ખાય છે,
પણ વચ્ચે વચ્ચે પોતાના વાહરડા તરફ ધ્યાન આપ્યા કરે
છે, તેમ આ દષ્ટિસંપન્ન માણસ સખ્યજન્યારીઓના કૃત્યો વિશે

ઉત્તુક હોય છે, તોપણ ત્રણ શિક્ષામાં તેનું ધ્યાન કાયમ હોય છે. આ તેની ધર્મતા છે. આવી જાતની ધર્મતાથી પોતે સંપન્ન છે એમ આર્યશ્રાવક જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું પાંચમું ધ્યાન છે.

“દૃષ્ટિસંપન્ન માણસ તથાગતના ધર્મવિનયનો ઉપદેશ ચાલતો હોય ત્યારે બહુ જ આદરપૂર્વક સાંભળે છે. આ તેનું બળ છે. તેવા બળથી પોતે સંપન્ન છે એમ આર્યશ્રાવક જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું છઠું જ્ઞાન છે.

‘દૃષ્ટિસંપન્ન માણસ ધર્મવિનયનો ઉપદેશ ચાલતો હોય ત્યારે આનંદિત અને હૃલ્લસિત થાય છે. આ પણ તેનું બળ છે. એવા બળથી પોતે સંપન્ન છે એમ આર્યશ્રાવક જાણે છે. સામાન્ય માણસોને અસાધારણ એવું આ તેનું સાતમું જ્ઞાન છે.

“આ સાતે અંગોથી સમન્વિત એવો આર્યશ્રાવક સૌતાપત્તિક્ષણ મેળવવા સમર્થ થાય છે.”

આમ ભગવાન બોલ્યા. તે ભિક્ષુઓએ મુદિત મનથી ભગવાનના ભાષણનું અભિનંદન કર્યું.

ક્રોસંખ્યયુત્ત સમાપ્ત

અક્ષનિમંતરણિકમુંત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર ભગવાન શ્રાવસ્તીનું જોતવનમાં અનાયપિંડિકના આરામમાં રહેતા હતા. ત્યારે ભિક્ષુઓને ઉદ્દેશીને બોલ્યા—“હે ભિક્ષુઓ, એકવાર હું ઉચ્છ્રદામાં સુભગવનમાં શાલરાજવૃક્ષની નીચે રહેતો હતો. તે વખતે બે અક્ષાના મનમાં એવી પાપી દષ્ટિ ઉદ્ભવી કે આ અક્ષલોક નિત્ય, દુઃખ, શાશ્વત અને અચવનધર્મી છે, તે ઉત્પન્ન થતો નથી, ઇર્ષ્ય થતો નથી, મરતો નથી, મ્યુત થતો નથી, અને પુનર્જન્મ પામતો નથી, અને આનાથી બીજો મોક્ષ નથી. તે અક્ષદેવનો આ વિચાર બાળીને હું તે શાલરાજવૃક્ષની નીચે અંતર્ધાન પામ્યો, અને તે અક્ષલોકમાં પ્રવૃત્ત થયો. મને જોઈને બે અક્ષાએ મારું સ્વાગત કર્યું. ત્યારે તેની તે દષ્ટિ બૂલબરેલી છે એ મેં તેને સમજાવ્યું. તે જોઈને મારે એક અક્ષસભાસદમાં પ્રવેશ કર્યો, અને તેને મુખે મને કહેવા લાગ્યો, ‘૨, ૨, ભિક્ષુ. આ અક્ષદેવની સાથે આવી

રીતે રૂપમાં ન કરે. આ બ્રહ્મા છે, આ મહાબ્રહ્મા, અલિંગ્ય,
અનલિંગ્ય, સર્વદેશી, વસંતી, ઈશ્વર, કર્તા, નિર્માતા, શ્રેષ્ઠ,
સદ્ગતિ, વશી અને ભૂત તથા બોધિ પ્રાણીઓના પિતા છે.
તારી પહેલાં જગતમાં પૃથ્વી, આપ, તેજ, વાયુ, પ્રાણી, દેવ,
પ્રજાપતિ અને બ્રહ્માની નિદા અને ભુગુપ્તી કરવાવાળા જે
શ્રમણબ્રાહ્મણ થઈ ગયા તે મૃત્યુ પછી લીનલોકમાં જન્મ્યા.
આ બધાંનું અલિનદન કરવાવાળા જે શ્રમણબ્રાહ્મણ થઈ
ગયા તેઓ ઉત્તમ લોકમાં જન્મ્યા. માટે હે લિહુ, તને
હું કહું છું કે એ બ્રહ્મદેવનું વચન તું સાંભળ. આના વચનનો
તું ભંગ ન કરે. જે તું આના વચનનો ભંગ કરીશ તે જેમ
કોઈ માણસ ધરમાં આવેલી લક્ષ્મીને લાકડી મારીને કોઢી
મૂકે, અર્થમાં તે નરકપ્રપાત ઉપરથી પડનારો માણસ પોતાના
હાથપગોથી જે પૃથ્વીથી દૂર થાય, તેવી તારી રિયતિ થશે.
આ બ્રહ્મા બેઠેલી બ્રહ્મસંભાને તો તું જુએ છેને? હે લિહુઆ,
આ રીતે મારે મને બ્રહ્મા સંભાની સ્મૃતિ કરાવી. તે પછી
મેં કહ્યું—હે પાપી માર, હું તને ઝાળખું છું હું તને નથી
ઝાળખુંતો એમ તું ન સમજતો. આ બ્રહ્મા, આ બ્રહ્મસંભો
અને આ બ્રહ્મસંભોસદા તારી તોખામાં છે, એટલે તને લાગે
છે કે હું પણ તારે તોખે યાઉં. પણ હું તારે તોખે નથી
એ તું સારી પેઠે સમજજે.

“તે પછી બ્રહ્મ બ્રહ્મા બોલ્યો—મારિય; આ લોક નિત્ય
છે મોટે જ હું તેને નિત્ય કહું છું, દેવ છે મોટે ધ્રુવ કહું છું;
શાશ્વત છે મોટે શાશ્વત કહું છું—વેદ—અને આના સિવાય
બીજાં મોક્ષ નથી, મોટે આના સિવાય બીજાં મોક્ષ નથી
એમ કહું છું. હે લિહુ, તારી પહેલો જગતમાં બેસ્યા શ્રમણ-

બ્રાહ્મણો. થઈ ગયા. જેટલું તારું આયુષ્ય છે તેટલાં વરસો
 સુધી તેઓએ તપશ્ચર્યા કરી. આ સિવાય બીજો મોક્ષ તેમને
 જણાયો હોત તો તેઓ તેમ કહેત. પ્રયત્નને અંતે તને પણ
 આ સિવાય બીજો મોક્ષ જણાવાનો નથી. નાહક તું હેરાન
 થઈશ. જો તું પૃથ્વી, આપ—પેઠ—ધ્વજા ઉપર અવલંબી
 રહીશ તો તું આ લોકમાં જન્મ લઈને મારા છત્ર નીચે
 રહીશ. મેં કહ્યું—એ હું પણ જાણું છું. પૃથ્વી વગેરે ઉપર
 અવલંબી રહેવાથી હું આ લોકમાં આવીશ અને તારે તાબે
 થઈશ એ હું છું. અને તારા પ્રભાવની પણ મને ખબર છે.
 નારી છુતિ અને ગતિ જાણું છું. તે તું કેવી રીતે જાણે છે ?
 એવો બક ધ્વજાએ સવાલ પૂછ્યો. ત્યારે મેં જવાબ
 આપ્યો, ચંદ્રનો અને સૂર્યનો પ્રકાર જ્યાં સુધી પહોંચે છે
 ત્યાં સુધીનું આ એક વિશ્વ ગણાય છે. તેવાં હજાર વિશ્વો
 ઉપર તારી સત્તા ચાલે છે. તું હીન અને ઉત્તમ, રાગી અને
 વિરાગી માણસોને જાણે છે; અને આ લોકમાં અને અન્ય
 લોકમાં પ્રાણીઓની આર્ગત અને ગતિ જાણે છે. પણ તારા
 કરતાં શ્રેષ્ઠ એવા બીજા તથા લોક છે, તે તું જાણતો
 નથી, પરંતુ હું જાણું છું. આભરસર નામના દેવલોકમાંથી
 વ્યુત થઈને તું આ લોકમાં ઉત્પન્ન થયો, તેનું તને
 સ્મરણ નથી; અને તે હું જાણું છું. તે સિવાય સુભકિંણ્ણ
 અને વેદપ્ફલ નામના દેવલોક સંબંધે પણ તું જાણતો નથી,
 પરંતુ હું જાણું છું. એટલે તારા કરતાં હું વધારે જાણું છું
 એ તો સ્પષ્ટ છે. પૃથ્વી, આપ, તેજ—પેઠ—ધ્વજા, આભરસર,
 સુભકિંણ્ણ, વેદપ્ફલ, અભિજી, અને સર્વ જાણીને તેમનો મેં
 અનુભવ કરી લીધો નથી. હું સર્વ છું, સર્વમાં છું, સર્વથી

ભિન્ન હું કે સર્વ મારું છે એમ પણ મને લાગ્યું નથી. સર્વની મેં તૃપ્તિ રાખી નહિ. આ દષ્ટિએ પણ હું તારા કરતાં શ્રેષ્ઠ છું.

“અહા બોલ્યો—સર્વનો તે અનુભવ નથી કર્યો, તો તારું મન ખાલી અને પોણું છે એમ કહેવું જોઈએ. મેં કહ્યું—અનન્ત, સર્વતઃ પ્રભાસંપન્ન, અને અનિર્દેશન એવા વિજ્ઞાનનો પૃથ્વી, આપ, તેજ—ચેત—વેદાદિ અને સર્વ, એવો અનુભવ કરી શકતો નથી (તે અનિર્વેદ છે). અહા બોલ્યો—હું હવે તારાથી અંતર્ધાન પામું છું. મેં કહ્યું—શક્ય હોય તો તું ખુશીથી કર. હે ભિક્ષુઓ, અહદેવ પ્રયત્ન કર્યો છતાં પણ મારાથી અંતર્ધાન પામી શક્યો નહિ. ત્યારે તેને મેં કહ્યું—હવે હું અંતર્ધાન પ મું છું, તે જો. અને હું એવી રીતે અંતર્ધાન પામ્યો કે અહા, અહસલા અને અહસલાસદો મારો શબ્દ સાંભળતાં હતાં, પણ તેઓ મને જોઈ શક્યાં નહિ. અને હું બોલ્યો—ભવમાં મને ભવ જણાયો, અને જેઓ અભવની ઇચ્છા કરે છે તે ભવ પામે છે એ મેં જોયું. અને તેથી ભવ અને અભવની ઇચ્છા ન રાખતાં મેં તૃપ્તિનું ઉપાદાન કર્યું નહિ.

“તે જોઈને અહા, અહસલા અને અહસલાસદો આશ્ચર્ય-ચકિત થયા. આ ભવમોહિત જગતમાં જોણે ભવનો સમૂળ ત્યાગ કર્યો હોય એવી જાતનો બીજો કોઈ અમણુ કે બ્રાહ્મણુ જોયો નથી. એટલે મારે એક અહસલાસદના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને મને કહ્યું—જો તું આ જાણતો હોય તો આ વસ્તુ આવકોને કહીશ નહિ. તેમને ધર્મોપદેશ કરતો નહિ. આવકોનો સેલ છોડી દેજો. તારી અગાઉ સમ્માસંયુદ્ધ કહેવરાવનારા અમણુબ્રાહ્મણો ધર્મ ગયા છે. તેઓ આવકોને ઉપદેશ કરતા, અને આવકોનો સેલ રાખતા. તેથી મૃત્યુ પછી તેઓ હીન લોકમાં

જન્મ્યા. પણ જે શ્રમણુષ્ઠાલણો સંમ્માસંબુદ્ધ કહેવરાવવો
 છતાં શ્રાવકોને ઉપદેશ કરતાં નહિ અને શ્રાવકોની લોભ ન
 રાખતા તેઓ ઉત્તમ લોકમાં જન્મ્યા. માટે જે ભિક્ષુ, તું તારી
 ધ્યાનસમાધિમાં આનંદ મોન, અને ખીજને ઉપદેશ દેવાની
 લાજગડમાં પડતો નહિ. તે પછી હું બોલ્યો—જે પોપી માર,
 હું તને ઓળખું છું. હિતાનુકંપાર્થી તું આમ બોલતો નથી,
 પણ અહિતાનુકંપાર્થી તું આમ બોલે છે. તને લીગ છે કે
 શ્રમણ ગૌતમ જેમને ઉપદેશ આપશે તેઓ તોરાં તોખામો
 નહિ રહે. જે શ્રમણુષ્ઠાલણો લોકોને ઉપદેશ આપતા નહોતા
 તેઓ ખરા સંમ્માસંબુદ્ધ નહોતા. હું શ્રાવકોને ઉપદેશ આપતો
 કે ન આપતો સરખો જ છું. કારણકે, સંકલેશકારક, પુન-
 લિવકારક, સંમય, દુઃખદેહ, અને ભવિષ્યકાળે જન્મ, જરા,
 મરણ દેનારા એવા તથાગતના આસવા પૂર્ણપણે નાશ પામ્યા
 છે. તાલવૃક્ષનું મથાળું કાપ્યો પછી જેમ તે વૃક્ષ વધી શકે
 નથી, તે રીતે તથાગતના આસવા નષ્ટ થયા છે.”

આ સૂત્રમાં મારનું મોડું બંધ કરવું, અને બલદેવનું અભિ-
 નિર્મત્રણ છે, માટે આનું કામ બલનિમન્તણિક એવું છે.

બલનિમન્તણિકસુત સમાપ્ત

ભારતલંઝનિયમુત્ત

એવું મેં સાંભળ્યું છે. એકવાર આયુષ્માન મહામોગ્ધાન ભગદેશમાં મુસુમારગિરમાં બેસકુંળાવન નામના મૃગારણ્યમાં રહેતો હતો. ત્યાં ખુંહી જગ્યામાં ચંક્રમણ કરતો હતો. ત્યારે તેના પેટમાં મારે પ્રવેશ કર્યો. ત્યારે તેને લાગ્યું કે અડધનું અનાજ ખાધું હોય એની જેમ મારું પેટ ભારે કેમ લાગે છે ? તે વિંદારમાં ગયો, અને આનું કારણ શું એનો બરાબર વિચાર કરવા લાગ્યો. ત્યારે પેટમાં માર પેડાનું તેણે જાણ્યું, અને તેણે મારને કહ્યું—હે પાપી માર, મારા પેટમાંથી તું બહાર નીકળ. તથાગતને અને તથાગતના આવકને તું દુઃખ ન દે; અને આ તારા દુઃખ અને અહિતનું કૃત્ય છોડી દે. તે સાંભળીને માર એમ સમજ્યો કે મને જાણ્યા વગર જ આ શ્રમણ આમ બોલે છે. આનો ગુરુ પણ મને જાણી શકે નહિ, તો પછી આ તેનો આવક મને કઈ રીતે જાણી શકે ? તેને મોગ્ધાને કહ્યું—અરે પાપી માર, હું તને સારી રીતે

આટલી બધી મહેનત કર્યા છતાં બિહુઓનું વર્મ પોતાના હાથમાં આવતું નથી એમ મારે જોઈયું; અને બાહ્ય ગૃહસ્થોના અંગમાં પ્રવેશ કરીને તેણે બિહુઓનો આદરસત્કાર કરવાનો વિચાર કર્યો. તેણે અંગમાં સંચાર કરવાથી બાહ્ય ગૃહસ્થો બિહુઓનો આદરસત્કાર કરવા લાગ્યા. તે વખતે ઘણાં લોકો સ્વર્ગલોકમાં ઉત્પન્ન થતાં.

“મારે શરીરમાં પ્રવેશ કરેવાથી બાહ્ય ગૃહસ્થો બિહુઓની પૂજા કરે છે એમ જાણીને કકુસંધ ‘જગવાન’ બોલ્યા—મારે શરીરમાં પ્રવેશ કરેવાથી આ બાહ્ય ગૃહસ્થો તમારો આદરસત્કાર કરે છે. માટે તમે શરીરમાંના અશુભ પદાર્થોની જાવના કરો; આદરમાંની પ્રતિકૂલતાની, સર્વ લોકમાં અનુભિરતસંગાની, અને સર્વ સંસ્કારોમાં અનિત્યતાની જાવના કરો. જગવાન કકુસંધના ઉપદેશ મુજબ તે બિહુઓ વર્તવા લાગ્યા.

“એક દિવસ કકુસંધ જગવાન આયુષ્માન વિધુરને સાથે લઈને ગામમાં બિહુ માટે જતા દત્તા ત્યારે દૂસી મારે એક બાળકના શરીરમાં પ્રવેશ કરીને વિધુરના માથામાં પથ્થર માર્યો. વિધુરના માથામાંથી લોહી વહેવા લાગ્યું. છતાં પણ તે શાંતિથી જગવાન કકુસંધની પાછળ પાછળ ચાલતો હતો. આ દૂસી મારે મર્યાદા જાણી નહિ, એવો વિચાર કરીને જગવાન કકુસંધ પાછા ફરીને જોયું. આથી તે દૂસી મારે તે રથાનેથી અધુન યથો અને મદાનરકમાં જઈ ગયો. માટે તે માર, તું શુદ્ધ અને બિહુને ન સનાંધ.” એમ બોલ્યા પછી બિહુ થયેલો તે માર ત્યાં જ અંતર્ધાન પામ્યો.

પેરિશિષ્ટ

૨૨. અલગદૂપમશુત (પા. ૧૩૭)

ટિપ્પણ

(નોંધ:—આ સૂત્રમાં આવતી વિધિઓની દૃશ કપમાઓની વ્યાખ્યા અત્રે આપવામાં આવે છે. તે દશમાંની પહેલી સાત મન્ત્રમનિકાયના ૫૪ માં સૂત્રમાંથી સંકલ્પ કરીને આપી છે.)

૧. કોરોં ઢાલકોં જેવા:—કોઈ જૂને મરતો સુકલકડી કૂતરો કસાઈવાટે નવ અને કોઈ કસાઈ તેને એક ઊતરડી ઊતરડીને. સાફ કરેલું તથા માંસ વિનાનું ઢાલકું નાખે. હવે તે કૂતરો તે કોરા ઢાલકા વડે પોતાની જૂખ મટાડવા ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તો પણ તેનાથી તેની જૂખ ન જ મટે. ફક્ત તે નાલકનો શ્રમ અને ઈન્ત વેડે એટલું જ. તે પ્રમાણે વિધિમાં સ્વાદ ધણો જોડા છે અને તેમનાથી કદી તૃપ્તિ થતી નથી. તેથી તેમને જોખવવા પ્રયત્ન કરનાર માત્ર શ્રમ અને ઈન્ત વેડે છે, તેની જૂખ સમતી નથી.

૨. મોંસના કંટકો જેવા:—કોઈ ગીધ, સમડી કે કંક પક્ષી માંસનેા દુકડો ચાંચમાં લઈ જાડવા માંડે છે કે તરત જ ખીજ સમડીઓ, ગીધો વગેરે તેની પાસેથી તે દુકડો પડાવી લેવા તેને વીંટળાઈ વળે છે અને તેને ચાંચના પ્રહાર કરવા માંડે છે. જો તે પક્ષી તે દુકડાને જલદી ચાંચમાંથી નથી છોડી દેતું તો તે તેમના

પરિશિષ્ટ

૨૨. અલગદૂપમસુત (પા. ૧૩૬)

ટિપ્પણ

(નોંધ:—આ સૂત્રમાં આવતી વિષયોની દૃશ્ય ક્રમમાંની વ્યાખ્યા અને આપવામાં આવે છે, તે દશમાંની પહેલી સાત મન્ત્રિઝમનિકાયના ૫૪ માં સૂત્રમાંથી સંગ્રેહ કરીને આપી છે.)

૧. દેરાં-હાડકાં જેવા:—કોઈ જૂને મરતો સૂકવકરી ફતરો કસાઈવાડે નય અને કોઈ કસાઈ તેને એક હિતરડી હિતરડીને સાફ કરેલું તથા માંસ વિનાનું હાડકું નાખે. હવે તે ફતરો તે દેરા હાડકા વડે પોતાની જૂખ મટાડવા ગમે તેટલો પ્રયત્ન કરે તો પણ તેનાથી તેની જૂખ ન જ મટે. ફક્ત તે નાહકનો શ્રમ અને ઈન્ત વેડે એટલું જ. તે પ્રમાણે વિષયોમાં સ્વાદ ધણો ઓછો છે અને તેમનાથી કદી વૃત્તિ થતી નથી. તેથી તેમને ભોગવવાં પ્રયત્ન કરનાર માત્ર શ્રમ અને ઈન્ત વેડે છે, તેની જૂખ સમતી નથી.

૨. માંસના કટકા જેવા:—કોઈ ગીધ, સમડી કે કંક પક્ષી માંસનો હુકરો ચાંચમાં લઈ લાડવા ગાંડે છે કે તરત જ ખીચી સમડીઓ, ગીધો વગેરે તેની પાસેથી તે હુકરો પડાવી લેવા તેને વીંટળાઈ વળે છે અને તેને ચાંચના પ્રહાર કરવા ગાંડે છે. જો તે પક્ષી તે હુકરાને જલદી ચાંચમાંથી નથી છોડી દેતું તો તે તેમના

તીફલુ અંતુપ્રહારોથી અવશ્ય મૃત્યુભાગી થાય છે. તે પ્રમાણે વિધિએ બધા લોકો ઇચ્છતા હોવાથી કોઈ માણસના હાથમાં ઉત્તમ ધનસંપત્તિ વગેરે જતાં ચોરો, રાત્રીઓ વગેરે તેને દાદમાં ધાલે છે. આ રીતે તેના ઉપદ્રવથી રક્ષણ કરતાં કરતાં તે અનેક પ્રકારનાં દુઃખ ભોગવે છે અથવા કોઈવાર મૃત્યુભાગી પણ થાય છે.

૩. ખડની મશાલ જેવા :—કોઈ માણસ હાથમાં ચૂકા પાસની મશાલ પકડીને સામે પવને જવા માંડે તો થોડી વારમાં જ તેની જોરથી પાછળ આવતી જ્વાળાઓથી તેનાં કાંડાં, હાડકાં વગેરે દાઝી જાય. અને જો તેને હાથમાંથી તરત ફેંકી ન દે તો તેનું મોત પણ નીપજે. તે પ્રમાણે વિધિ પણ તેમને ભોગવનારને જ બાળે છે. અને જો તેમનો તરત ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો તે ભોક્તાનો બિંહકુલ નાશ પણ કરે છે.

૪. સળગેલા કોલસાની ખાઈ જેવા :—કોઈ માણસ પૂર જાડો ખાડો હોય. તે સળગતા લાલચોળ અંગારાઓથી ભરેલો હોય. હવે જો બળવાન માણસો એક ત્રીજા માણસને જો હાથે પકડીને તે ખાડા તરફ ધસડીને લઈ જવા માંડે. હવે તે માણસ તે તરફ ન જવા માટે ખૂબ ખેંચાખેંચ કરે છે, તેમજ તરફડિયાં મારે છે. કારણ કે તે જાણે છે કે તેને તે અંગારાની ખાઈમાં નાખશે કે તરત તેનું ભયાનક વેદના સાથે મૃત્યુ નીપજશે. તે પ્રમાણે વિધિ પણ અંગારાની ખાઈ જેવા દુઃખદ છે. તેમનાથી દૂર ન રહેનારને તેઓ અવશ્ય બાળી નાખે છે.

૫. સ્વપ્ન જેવા :—કોઈ માણસ જીવમાં સ્વપ્ન જુએ છે. તે સ્વપ્નમાં તેને સુંદર બાગો, રમણીય વનો, અને મનોહર પુષ્કરણીઓ વગેરે દેખાય છે. પરંતુ ન્યારે તે જાગે છે ત્યારે તેમાંનું કશું રહેલું નથી. તે પ્રમાણે વિધિ પણ સ્વપ્ન જેવા ક્ષણભંગુર તથા મિથ્યા છે.

૬. ઉછીની લીધેલી વસ્તુ જેવા :—કોઈ માણસ બીજા માણસ પાસેથી વસ્તુઓ ઉછીની લે—સુંદર વાહન, ઉત્તમ રત્નો અને

મૂલ્યવાન કુંડળો. પણ તે એ બધાં ટાપટીપ અને બપકા સાથે બળરમાં ફરવા નીકળે—જેથી તેને જોઈને લોકો એમ કહે કે “આ માણસ બહુ સંપત્તિમાન હોવો જોઈએ.” પરંતુ થોડી જ વારમાં તે વસ્તુઓના મૂળ માલિકો આવીને તે ત્યાં મળે ત્યાં સેનો પાસેથી પોતપોતાની વસ્તુઓ કૂટવી લે છે. આ પ્રમાણે વિષયો-પણ કદી હંમેશાને માટે આપણા બની શકતા નથી. આપણા હોવામાંથી તે ક્યારે જતા રહેશે તે આપણાથી જાણી શકાતું નથી.

૭. જાડનાં ફળ જોવાઃ—કોઈ ગામ કે શહેરની નજીક એક વાડી હોય અને તેમાં એક જાડ ઉપર ખૂબ પાકેલાં સુંદર ફળ હોય. પરંતુ તેમાંથી એક પણ નીચે પડેલું ન હોય. હવે કોઈ ફળની ઇચ્છાવાળો, ફળની શોધ કરતો મણસ તે વાડીમાં આવે અને ફળોથી લઈ પડેલું તે જાડ જુએ પરંતુ એક પણ ફળ નીચે પડેલું ન જુએ. પણ તે વિચાર કરે કે અહીંયાં એક પણ ફળ નીચે પડેલું નથી. પરંતુ મને જાડ ઉપર ચડતાં તો આવડે છે માટે હું આ જાડ ઉપર ચડું અને ખવાય તેટલાં ફળ ખાઈ તથા બીજાં મારી જોળીમાં પણ ભરી લઉં. હવે તે એમ કરે એટલામાં એક બીજો માણસ ફળની ઇચ્છાથી ફળને શોધતો તે જાડ પાસે જ આવે અને એક પણ ફળ નીચે પડેલું ન જુએ. પણ તે વિચાર કરે કે મને જાડ ઉપર ચડતાં તો નથી આવડતું માટે લાવ આ જાડને મૂળમાંથી કાપી નાખું જેથી પણ નિરાંતે ખવાય તેટલાં ફળ ખાઈ તથા બીજાં મારી જોળીમાં પણ ભરી લઉં. પણ તે કુદાડી વડે જાડને જોરથી કાપવા માંડે. હવે જેલો પહેલાં ઉપર ચરેલો માણસ આ જોઈને જલદી જલદી જાડ ઉપરથી જીતરી ન પડે તો જાડ કપાઈ પડે ત્યારે જરૂર તેના હાથ, પગ કે બીજા અવયવો ભાગી નય અથવા તે તે મરણુતોલ ધાયલ થઈને મોતને વશ પણ થાય તે પ્રમાણે વિષયોના જે જલદી ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો અવશ્ય હાથપગ ભાગવાનો કે મરણુતોલ ધાયલ થઈને મોતને વશ થવાનો પણ સંભવ છે.

૮. તરવાર અને લાકડાના ફૂંઠા જેવા:—કસાઈ માંસ કાપણું હોય છે ત્યારે તેને એક મોટા લાકડાના ડીમચા ઉપર મૂકે છે, પછી તેના ઉપર તરવાર વડે જોરથી ધા કરે છે. તે વખતે માંસ જેમ તરવારના ધા નીચે છંદાય છે તથા કપાય છે તેમ કામોપભોગી મનુષ્ય પણ કામો વડે નિરંતર છંદાય છે, કપાય છે તથા અસીમ દુઃખ સહન કરે છે.

૯. જંખિયાના ધા જેવા:—જંખિયા જેમ શરીરની અંદર ધૂસી જઈ તેને પ્રાણરહિત કરે છે તેમ વિષયો પણ વિષયી માણસને નાશ કરે છે.

૧૦. સર્પના માથા જેવા:—સાપના માથાની પાસે જેમ યગ મૂકવો એ જોખમભરેલું છે, તેમ કામોપભોગીની સરસા જલુ એ જોખમકારક છે. આ ઉપમા માટે જુઓ સુતનિપાત, કામસુત, શ્લોક, ૭૬૮.

કોશ

નોંધ :— આ કોશમાં અધરા શબ્દોના અર્થ તથા તેમનાં સ્થળો હપરાંત જે શબ્દોની વ્યવખ્યા મૂળ પુસ્તકમાં કે ટીકામાં આપેલી છે તેવા શબ્દોનાં સ્થળ પણ બતાવવામાં આવ્યાં છે.

અકલમાષ (શીલ) : કાળરચીતરું નહિ તેવું; વચ્ચે વચ્ચે લાગ્યું ન હોય તેવું. (પા. ૨૯૧-લી. ૧૩)

અકાલિક : અમુક કાળે જ ફળનારો એવો નંદિ પણ હંમેશાં ફળનારો. (પા. ૨૪૭ લી. ૧૧)

અકુશલકર્મ : જુઓ પાન ૫૭ લી. ૪

અકુશલમૂળ : જુઓ પાન ૫૭ લી. ૫

અગ્રાસન : મુખ્ય આસન. (પા. ૩૨ લી. ૫)

અગ્રભિક્ષા : હતાગ ભિક્ષા; પહેલી ભિક્ષા (પા. ૩૨ લી. ૬)

અગ્રોદક : દાન દેતી વખતે સંકલ્પ કરીને પ્રથમ પાણી મૂક્યું તે. (પા. ૩૨ લી. ૬)

અચવનધર્મી : ચ્યુત ન થનારું. (પા. ૨૬૪ લી. ૮)

અજપદદંડ : બકરાની ખરી જેવી લાહી. (પા. ૧૩૬ લી. ૩)

અદત્તા : નહિ આપેલું. (પા. ૪૪ લી. ૧૦)

અદત્તાદાન : ચોરી.

અદુઃખમંજુષા વેદના : જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૨૩

અધાર્મિક અને અન્યાય અન્યરણ્ય (શરીરથી, વાચાથી અને મનથી) : જુઓ પા. ૨૫૮ લી. ૧

અધિ (અધિશીલ વગેરેમાં) : મુંદર.

અધિચિત્તશિક્ષા : સમ્યક્ વ્યાયામ, સ્મૃતિ અને સમાધિ વડે ચિત્તને સમાહિત કરવું તે. (પા. ૨૬૨ લી. ૨૨)

અધિભક્તશિક્ષા : સમ્યક્ દષ્ટિ અને સંકલ્પ વડે ચિત્તનું સંશોધન કરવું તે. (પા. ૨૬૨ લી. ૨૨)

અધિશીલશિક્ષા : સમ્યક્ વાચા, કર્માન્ત અને આશ્રય વડે શીલનું રક્ષણ કરવું તે (પા. ૨૬૨ લી. ૨૧)

અનભિરતસંજ્ઞા : જગતમાં બદ્ધ ન થવાની ઇચ્છા. (પા. ૩૦૨ લી. ૧૧)

અનંગણ (સુત પા. ૨૬) : નિષ્પાપ.

અનંતજિન : અનંત દેશોને જીતનાર. (પા. ૧૭૦ લી. ૨૦)

અનાગામી : સક્રાયદિદૃષ્ટિ (આત્મા એ ભિન્ન પદાર્થ હોઈને નિત્ય છે તેવી દષ્ટિ), વિચિકિચ્છા (બુદ્ધ, ધર્મ અને સંઘના સંબંધમાં શંકા), અને શીલખ્યતપરામાસ (સ્નાનાદિ વ્રતો વડે જ મુક્તિ મળશે એવો વિશ્વાસ), આ ત્રણુ સંયોજનો (બંધનો) નો જો યોગી નાશ કરી શકે તો તે સોતાપત્તિ માર્ગમાં આવે છે. તેને (૧) સોતાપત્તિમાર્ગસ્થ અને તે માર્ગમાં સ્થિર થયા બાદ (૨) સોતાપત્તિફલસ્થ કહેવામાં આવે છે તે પછી કામરાગ, દ્વેષ, અને મોહ દુર્બળ થાય એટલે તે સકદાગામિમાર્ગમાં આવે છે. તેને (૩) સકદાગામિ-માર્ગસ્થ અને તે માર્ગમાં સ્થિર થયા બાદ (૪) સકદાગામિ-ફલસ્થ કહે છે. ત્યાર બાદ કામરાગ (વાગવાસના), અને પટિધ (ક્રોધ), આ બે સંયોજનોનો સંપૂર્ણ રીતે છૂટેદ કરીને તે અનાગામિમાર્ગમાં આવે છે. તેને (૫) અનાગામિ-માર્ગસ્થ અને તેમાં સ્થિર થયા બાદ (૬) અનાગામિ-ફલસ્થ કહેવામાં આવે છે. તે પછી રૂપરાગ (બ્રહ્મલોકાદિ ની પ્રાપ્તિની ઇચ્છા), માન (અહંકાર), ઉદ્ધવ્ય (પ્રાંતચિત્તતા), અને અવિગ્ન (અવિદ્યા), આ બાકી રહેલાં પાંચ

સંધ્યાજનોનો સમૂળગો નાશ કરીને તે અર્ધનમાર્ગમાં આવે છે. તેને (૭) અર્ધનમાર્ગસ્થ અને તે માર્ગમાં સ્થિર થયા બાદ (૮) અર્ધનર્દકસ્થ કહે છે. (પા. ૩૭ લી. ૯)

અનાયઃ ધર્થેધણ્ણુઃ જુઓ પા. ૧૬૪ લી. ૫.

અનિદર્શનઃ સૂક્ષ્મ (પા. ૧૩૩ લી. ૨૧)

અનિમિત્ત ધાતુઃ નિર્વાણ (પા. ૨૬૬ લી. ૮)

અનિમિત્તસ્પર્શઃ રાગદ્વેષ ઉત્પન્ન કરનાર નિમિત્ત જેમાં નથી એવી વૃત્તિ (જુઓ ચિત્તસ્પર્શ)

અનિમિત્ત એતોવિમુક્તિઃ જુઓ પા. ૨૬૭ લી. ૭

અનુત્તરઃ અનુ+ઉત્તર-જેનાથી ઉત્તમ બીજું ન હોય તેવું. (પા. ૧૧૩ લી. ૧૦)

અનુત્તરીય (ત્રણ)ઃ (જુઓ પા. ૨૨૩ લી. ૨૦) જેનાથી ઉત્તમ કોઈ નથી તે અનુત્તર-નિર્વાણ, તેને પ્રાપ્ત કરાવનાર.

અનુમાનમુત્તઃ પા. ૧૦૭

અનુશય (સાત)ઃ (જુઓ પા. ૧૧૬ લી. ૬) દબાર્ધ રહેનારા પાપ સંસ્કાર-વાસના

અનુસ્સતિ (જુહ્, ધર્મ અને સંધની, ત્રણ)ઃ જુઓ પા. ૪૨ તથા દીકા પા. ૪૫

અપરામૃદ્ધ (શીલ)ઃ તૃણના કે મિથ્યાદષ્ટિ વડે અપચિત્ર નહિ થયેલું. (પા. ૨૬૧ લી. ૧૪)

અપાયકારકઃ તુક્કસાનકારક. (પા. ૧૩૭ લી. ૧૦)

અપ્રણિહત સ્પર્શઃ આદાનવિરહિત વૃત્તિ (જુઓ ચિત્તસ્પર્શ)

અપ્રતિહતઃ અટકાયત વિનાનો. (પા. ૩૭ લી. ૧૨)

અપ્રમાણુઃ અપરિમિત (પા. ૧૩૩ લી. ૧૦)

અપ્રમાણુ એતોવિમુક્તિઃ જુઓ પા. ૨૬૭ લી. ૧૦

અબુતધર્મઃ (પા. ૧૩૮ લી. ૭) અદ્ભુત ચમત્કાર. જુહ્ બગવાન કે તેમના સંવકોએ કરેલા ચમત્કારો જેમાં વર્ણવ્યા હોય તે અંથ.

અભિજ્ઞા (૭) : જુઓ ટીકા પા. ૪૦ લી. ૭ (૨) યથાર્થતા
લક્ષણ વડે પદાર્થોને જાણવા તે (જુઓ પરિજ્ઞા)

અભિધર્મ : સારસ્વ ધર્મ-તત્ત્વજ્ઞાન. (પા. ૨૦૬ લી. ૨૦)

અભિધ્યા : પરદ્રવ્યાસક્તિ. (પા. ૪૧ લી. ૧૬)

અભિભૂ : એક પ્રકારના જીહ્વા. (પા. ૨ લી. ૨)

અભિસંસ્કાર : સંસ્કાર (પા. ૨૬૬ લી. ૧૩)

અમતાપ : મનને આનંદ ન આપનાર. (પા. ૨૮૧ લી. ૭)

અરહા : અરિહંત-પૂજ્ય. (પા. ૮૧ લી. ૪)

અરિયપરિચેસન (સુત પા. ૧૬૨) : આર્યપર્યેષણ (જુઓ પા.
૧૬૪ લી. ૮)

અરૂપલાવ : જુઓ ટીકા પા. ૬૫ લી. ૫

અરૂપાવચર સમાધિ : જુઓ ટીકા પા. ૫૩ લી. ૩

અરેણુકા : એક પ્રકારનું ધાન્ય-કઠોળ (પા. ૨૩૩ લી. ૨)

અલગદૂપમસુત (પા. ૧૩૬) : સાપની જીપમાનું સૂત.

અલ્પેચ્છતા : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૫ લી. ૧૦

અવકાન્તિ : દાખલ થવું તે-પ્રવેશ (પા. ૨૪૭ લી. ૧૭)

અવત્રચય : લોકાપવાદની ખીક (જુઓ દૂરી) પા. ૨૫૦ લી. ૧૪

અવિજ્ઞા : અવિદ્યા. (પા. ૭ લી. ૧૦)

અવિદ્યા : જુઓ પાન ૬૩ લી. ૧૩

અવિહિંસા : ત્રાસ ન આપવાની બુદ્ધિ. (પા. ૧૨૦ લી. ૧૩)

અવ્યાહત : અપ્રતિહત (પા. ૩૭ લી. ૧૬)

અશબલ (શીલ) : ડાઘ વગરનું; કોઈ શીલનું બરાબર ખાલન ન
યવાથી ખડેલા ડાઘ વિનાનું. (પા. ૨૬૧ લી. ૧૩)

અસમયવિમુક્તિ : કાયમની વિમુક્તિ (પા. ૧૯૨ લી. ૧૮)

અસમાધાન : અસંતોષ (પા. ૩૬ લી. ૧૬)

અસંસંગ : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૫

અસંસૃષ્ટ : અમદ્ધ (પા. ૨૦૬ લી. ૧૧)

- અસ્તંગમ : નારા (પા. ૭૭ લી. ૪)
 અસ્તિમમાન : અર્ધલાવ (પા. ૧૪૪ લી. ૮)
 અંગણુ : પાપ (પા. ૨૬ લી. ૬; પા. ૩૧ લી. ૮)
 અરકંજેરય (સુત પા. ૩૬) : આકાંક્ષા કરવા ચોગ્ય
 આકાશાનંદઆયતન : જુઓ દીકા પા. ૫૩ લી. ૩
 આકિંચનઆયતન : જુઓ દીકા પા. ૫૩ લી. ૬
 આકિંચન્ય ચેતોવિમુક્તિ : જુઓ પા. ૨૬૭ લી. ૧૫
 આકોશ : ગુરુઓ (પા. ૨૨૮ લી. ૩)
 આચાર અને ગોચર : જુઓ દીકા પા. ૩૮ લી. ૧૭
 આજીવ : ઉપજીવિકા (પા. ૧૭ લી. ૧૭)
 આજીવકં : આજીવક પંચનો અમણ (પા. ૩૪ લી. ૧૪)
 આજીવી : ઉપજીવિકા કરનાર (પા. ૨૧ લી. ૧૪)
 આકેતુદ્ગલ (બ્યક્તિઓ) : જુઓ અનાયામી (પા. ૪૨ લી. ૧૬)
 આદાન : લેવું તે (પા. ૪૪ લી. ૧૦)
 આદીનવ (વિષયોને) : દોષ (જુઓ પા. ૬૫ લી. ૧૬) (૨)
 હાનિ (પા. ૭૬ લી. ૨૧)
 આનંદપાતકમૃતિ : જ્ઞાન-એટલે આશ્વાસ અને અપાન-એટલે
 પ્રશ્નાસ, અપ્રશ્નાસપ્રશ્નાસ ઉપર ચિંતના એકાગ્રતા. (જુઓ
 સમાધિમાર્ગ પાન ૪૮)
 આપ : પાણી
 આપોધાતુ : જુઓ પા. ૧૮૫ લી. ૨૦
 આલો : પ્રકાશ (પા. ૨૬૫ લી. ૩)
 આયતન : હ ઇંદ્રિયા તેમજ તેમના વિષયોને આયતન કહે છે
 અણુ, શોષ, પ્રણ, નિદ્રા, કાચ અને મત એ હ
 અભ્યંતર આયતન છે. અને ઉપ, રાખ્દ, મન્દ, રસ, રપસં
 અને ધર્મ એ હ બાહ્ય આયતન છે. જુઓ પા. ૭૧ લી. ૧૨
 આરુઘવીર્ય : હસ્તાદ્ધવાળો (પા. ૧૫૦ લી. ૧૨)
 આરમ્ભ : વિદ્યુઓનો મઠ, વિદ્યાર (પા. ૩૨ લી. ૧૬)

આય અષ્ટાંગિક માર્ગ : જુઓ પા. ૫૮ લી. ૨ (વિશેષ ગાદિ
જુઓ સમ્યક્ દષ્ટિ વગેરે શબ્દ)

આયધર્મ : જુઓ અને અહીંનો ધર્મ. (પા. ૧ લી. ૮)

આયપદ્યેષણ : (જુઓ પા. ૧૬૪ લી. ૮)

આયસત્ય : (જુઓ પા. ૭૨ લી. ૫) જુધ્ધર્મના પાયારૂપ આ
ચાર સત્ય છે. (૧) દુઃખ-અર્થાત્ જીવમાત્ર દુઃખી છે. (૨)
દુઃખસમુદય-અર્થાત્ વૃક્ષના એ દુઃખનું કારણ છે. (૩)
દુઃખનિરોધ-અર્થાત્ વૃક્ષના નિરોધથી દુઃખનો નાશ થાય
છે, નિર્વાણ પ્રાપ્ત થાય છે. (૪) દુઃખનિરોધગામિની
પ્રતિપદા-અર્થાત્ આય અષ્ટાંગિક માર્ગ-એનાથી વૃક્ષનો
નિરોધ કરી રાકાય છે.

આવરણ (ચિત્તનાં, પાંચ) : જુઓ પા. ૭૧ લી. ૩

આસવ : (જુઓ પા. ૧૩ લી. ૨૧; જુઓ ટીકા પા. ૧૨ લી. ૧૬)

આરુવાદ (વિપયોનો) : જુઓ પા. ૯૫ લી. ૧૧

આહાર : જુઓ પા. ૫૭ લી. ૨૩; જુઓ ટીકા પા. ૬૪ લી. ૧૬

ઇતિવૃત્તક : 'જુદ્ધે આમ કહ્યું છે' એ રીતે જેમાં દરેક સૂત્ર શરૂ
થાય છે તેનું જુધ્ધના વચનના ઉત્તરારોવાણું જુદ્ધનિકાયનું
ચોથું પ્રકરણ. પા. ૧૩૮ લી. ૭

ઇહલોક : આ દુનિયા (પા. ૯ લી. ૧૧)

ઉકઠ્ઠા : જુઓ ટીકા પા. ૩ લી. ૨૦

ઉચ્છેદદષ્ટિ : જુઓ ટીકા પા. ૭૬ લી. ૮

ઉદાન : જુધ્ધ ભગવાને અને મહાશાવકોએ જુદેજુદે પ્રસંગે કહેલ
ઉદ્ગાર (પા. ૧૩૮ લી. ૭)

ઉદ્ધર્યકુલ્લર્ય : ભ્રાંતચિત્તતા (પા. ૧૪૬ લી. ૧)

ઉપકલેશ (ચિત્તના) : જુઓ પા. ૪૨ લી. ૨

ઉપનાહ : વેર વાળવાની વૃત્તિ (પા. ૧૭ લી. ૮)

ઉપસંપદા : જોધસંધર્મા પ્રવેશ કરવાનો નિધિ [પા. ૪૪ લી. ૨૧]
(જુઓ જોધ સંધનો પરિચય પૃ. ૧૦)

ઉપસ્થાન : ઉપાય (પા. ૬૬ લી. ૮)

ઉપાદાન (ચાર) : (જુઓ ટીકા પા. ૬૫ લી. ૬; જુઓ પા. ૬૦ લી. ૧૦) દેહ થયેલી તૃષ્ણા.

ઉપાદાનસ્કંધ (પાંચ) : વાસનામયસ્કંધ (જુઓ પા. ૧૪૬ લી. ૪)

ઉપાયાસ : શ્રમું તે. (પા. ૫૮ લી. ૧૨)

ઉપેક્ષા : આસક્તિરહિત ઘર્ષને મધ્યસ્થ થવું તે. (પા. ૪૩ લી. ૮)

ઉપોપણ્યુ : ઉપવાસ; ભાંધણ. (પા. ૬૦ લી. ૧)

ઉપોન્નય : અપવાસનો દિવસ (જેવો કે વદ ૧૪, પૂર્ણિમા અને જાને આઠમ). ઉપાસકઉપાસિકાને તે દિવસે આ આઠ નિયમો પાળવાના હોય છે. (૧) હિંસા ન કરવી. (૨) ચોરી ન કરવી. (૩) શ્વસચારી રહેવું. (૪) ખોદું ન ખોલવું. (૫) દારૂ વગેરે માદક પદાર્થોનું સેવન ન કરવું. (૬) મધ્યાહ્ન પછી જમવું નહિ. (૭) નૃત્ય, ગીત વગેરે કામોત્તેજક વસ્તુઓ ન સેવવી અને માદ્ય, ગંધ વગેરે વિલાસના પદાર્થો ધારણ ન કરવા. (૮) જીંચી તથા સુંદર શય્યાપર સૂવું નહિ. (પા. ૪૪ લી. ૭)

ઋદ્ધિપાદ (ચાર) : જુઓ ટીકા પા. ૧૧૨ લી. ૨

એકાન્તવાસ : જુઓ ટીકા પા. ૧૮ લી. ૧૩

એકાન્ત : (અનનું) પુષ્ટિ કરનાર તત્ત્વ

એકચર : જુઓ ટીકા પા. ૧૨૪ લી. ૧૫

એકચારિકા : જુઓ ટીકા પા. ૧૨૪ લી. ૧૫

એરંભાગીય : અવરભાગી—દશ સંયોજનોમાંથી પહેલાં પાંચ (પા. ૧૪૪ લી. ૭)

ઓપપાતિક : માતાપિતાના સંયોગ વિના થનારું (પા. ૮૩ લી. ૧૦)

કકચૂપમચુત્ત (પા. ૧૨૯) : કકચ—કરવતની ઉપમાનું સૂત્ર

કર્મણ્ય : કાર્યક્ષમ (પા. ૨૪ લી. ૬)

કર્માન્ત : કર્મ (પા. ૧૭ લી. ૧૬)

કપાય : રાગ, દ્વેષ અને મોહ એ ત્રણ મૂળભૂત દોષોને કપાયો કહે છે

કાન્તાર : વન; જંગલ (પા. ૮ લી. ૭)

કામતૃણા : સુખવિલાસ તથા તેમના સાધનોની વૃક્ષા

કામભવ : જુઓ દીકા પા. ૬૫ લી. ૨

કામમિથ્યાચાર : વ્યભિચાર

કામરાગ : કામવાસના

કામવિતર્ક : વિષયવિતર્ક (પા. ૧૨૦ લી. ૮)

કામાનુશય : જુઓ અનુશય (પા. ૫૭ લી. ૧૧)

કાયજતાસ્મૃતિ : પોતાના શરીરના દેશલોભાદિ બાજુ તથા માંસ લોહી વગેરે આલેખાંતર પદાર્થો ઉપર અશુભ ભાવનાં (જુઓ સમાધિમાર્ગ પા. ૫૬)

કાયભંસ્કાર : દેહના વિકાર. (પા. ૬૭ લી. ૬) (૨) જુઓ- પા. ૨૭૧ લી. ૬

કાંક્ષાવિતરજુવિશુદ્ધિ : જુઓ દીકા પા. ૧૫૬ લી. ૧૮

કિલ્બિષ : પાપ (પા. ૪૨ લી. ૨૦)

કુશલ કર્મ : જુઓ પા. ૫૭ લી. ૯; જુઓ દીકા પા. ૬૪ લી. ૫

કુલપુત્ર : કુલીન (પા. ૨૦ લી. ૭)

કુશલમૂળ : જુઓ પા. ૫૭ લી. ૧૦

કૌસ્તંભિયમુક્ત (પા. ૨૯૦) : કૌસાંબીના ત્રિશુભોને આપેલા ઉપદેશનું સૂત્ર

કૌસિય : શક

ગતિ (પાંચ) : જુઓ પા. ૮૩

ગતિ : (પા. ૬૧ લી. ૧) યાદ કરેલું ભૂલો ન જવાની શક્તિ (અર્ધકયાકાર તેને એવો અર્થ આપે છે) (૨) [પા. ૧ લી. ૮] મવેશ, શમન

ગુણ (ત્રણ) : જુઓ પા. ૮૨ લી. ૧૩

ગૂથકૃપ : શીથકૃપ (પા. ૮૪ લી. ૧૧)

ગોમય : ગદ્યપદમિશ્રિત ધૂમ્રોપદેરા; ગામાયુક્ત સૂત્રમંથ.
(પા. ૧૩૮ લી. ૬)

ગોમય : છાણ (પા. ૮૭ લી. ૨)
ચાતુર્મંડારાનિકપરિપદ : ચાર દિશાઓની પરિપદ. પા. ૮૩
લી. ૪ (જુઓ પરિપદ)

ચિત્તકલ્પિપદ : જુઓ દીકા પા. ૧૧૨ લી. ૫.
ચિત્તવિમુક્તિ : ચતુર્થધ્યાન (જુઓ પા. ૨૬૫ લી. ૩૩)
ચિત્તવિશુદ્ધિ : જુઓ દીકા પા. ૧૫૬ લી. ૧૫.
ચિત્તસંસ્કાર : જુઓ પા. ૨૭૧ લી. ૭.
ચિત્તરૂપશી (વણ) : (જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૧૧) નિર્વાણ પ્રાપ્ત
કરાવનાર વણ વૃત્તિ-તેમની સાથે ચિત્તનો સૂળંધ (વિશેષ
માટે શન્યતારૂપશી વગેરે શબ્દ જુઓ)

ચીવર : કિશુવસ્ત્ર (પા. ૬ લી. ૩)
ચૂળઅરસપુરમુત્ત (પા. ૨૫૫) : અરસપુરમાં આપેલા ઉપદેશનું
નાનું સૂત્ર.
ચૂળગોપાલકમુત્ત (પા. ૨૧૩) : ગોવાળની ઉપમાવાળું નાનું સૂત્ર.
ચૂળગોસિંગમુત્ત (પા. ૧૯૭) : ગોસિંગવતમાં આપેલા ઉપદેશનું
નાનું સૂત્ર.
ચૂળતણ્ડામંથનમુત્ત (પા. ૨૩૮) : તણ્ડામંથનનું નાનું સૂત્ર.
ચૂળદુકખંધમુત્ત (પા. ૧૦૧) : દુઃખરૂઢિ-ખંધ-ખરાસિ વિષે
નાનું સૂત્ર.
ચૂળધમ્મસમાદાનમુત્ત (પા. ૨૭૭) : ધર્મસંપ્રદાન વિષે
નાનું સૂત્ર.
ચૂળવેદલ્લિમુત્ત (પા. ૨૬૮) : સંભાષણનું નાનું સૂત્ર.
ચૂળસમ્યક્મુત્ત (પા. ૨૧૬) : સમ્યક્ નિગ્રહપુત્ત વિષે નાનું સૂત્ર.
ચૂળસારોપમમુત્ત (પા. ૧૬૪) : (વૃક્ષના) સારની ઉપમાનું
નાનું સૂત્ર.

ચૂળસીદનાંદયુત (પા. ૭૫) : સિંહની ચેટે મર્જના કરવી—
પડકાર કરવો તે-તેનું નાનું સૂત.

ચૂળહસ્થિપદોપમયુત (પા. ૧૭૪) : હાથીના પમલાની ઉપમા-
વાળું નાનું સૂત.

ચેતોખિલ (પાંચ) : (જુઓ પા. ૧૧૦ લી. ૬) બિખર જમીનને
ખિલ કહે છે. એ ભતના ચિતના કાઠિન્યને ચેતોખિલ
કહે છે.

ચેતોખિલયુત (પા. ૧૧૦) : ચેતોખિલ વિષેનું સૂત.

ચેતોવિમુક્તિ : જુઓ ચિત્તવિમુક્તિ.

છંદસ્થિપાદ : જુઓ દીકા પા. ૧૧૨ લી. ૩

જનપદ : પ્રદેશ (પા. ૧૮૬ લી. ૩)

જરા : જુઓ પા. ૫૬ લી. ૬.

જંખિયો : જમૈયો (પા. ૧૩૭ લી. ૫)

જાતક : પુષ્કતા પૂર્વજન્મની કથાઓ સંબંધી ગાથાઓનો સંગ્રહ
(પા. ૧૩૮ લી. ૭)

જાતિ : જન્મ (જુઓ પા. ૫૬ લી. ૧૮)

જાતિભૂમિ : પુષ્કની જન્મભૂમિ (પા. ૧૫૦ લી. ૮)

જાનુસ્સોણી : જુઓ દીકા પા. ૨૬ લી. ૧૧

જુગુપ્સા : ધૃષ્ટા.

જુગુપ્સી : (જુઓ પા. ૮૭ લી. ૨૧) પાપ ઉપર જુગુપ્સા
કરનારો.

જ્ઞાન (સાત) : જુઓ પાન. ૨૬૨-૨૭૩.

જ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ : જુઓ દીકા પા. ૧૫૬ લી. ૨૩.

તત્ત્વ (દેહનાં ચાર) : ધાતુ. જુઓ પા. ૬૮ લી. ૧૬

તથાગત : (જુઓ દીકા પા. ૪ લી. ૨૭) બુદ્ધ

તપ (ચાર ભવનું) : જુઓ પા. ૮૬ લી. ૨.

તાવત્ત્રિંશતપરિપદ : ઉદાહિ દેવોન. પરિપદ (જુઓ પરિપદ
પા. ૮૩ લી. ૫)

- તિરસ્કાનયોનિ : તિર્યગ્-પશુપંખીની યોનિ (પા. ૮૩ લી. ૧૭)
- તૃષ્ણા (ત્રણ) : જુઓ પા. ૫૮ લી. ૧૬ (તે ત્રણના અર્થ માટે તે તે સબ્દ જુઓ)
- તૃષ્ણા (૭) : જુઓ પા. ૬૦ લી. ૧૬
- તેજોધાતુ : જુઓ પા. ૧૮૬ લી. ૮
- ત્રૈશીવરિક : ત્રણ ચીરર ધારણ કરનાર (પા. ૨૦૬ લી. ૭)
- ધીનમિદ્ધ : આગસ (પા. ૧૪૬ લી. ૧)
- ધાત્રીપાક : એક પ્રકારનું પક્વાત્ર (પા. ૨૨૪ લી. ૧૪)
- દક્ષ : ચતુર (પા. ૮૮ લી. ૨૫)
- દમ્ય : કેળવવાને યોગ્ય; અણપણાટ (પા. ૨૧૪ લી. ૬)
- દસકથાવત્થુ : (જુઓ દીકા પા. ૧૫૪ લી. ૨૩)
- દાન્ત : ઇદ્રિયોનું દમન કરનાર (પા. ૫૨ લી. ૭)
- દાયાદ : વારસ (પા. ૧૪ લી. ૬)
- દુષ્પ્રજ્ઞ : જુઓ પા. ૨૬૧ લી. ૭
- દુઃખ : જુઓ પા. ૫૮ લી. ૧૫
- દુઃખા વેદના : જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૨૧
- દષ્ટિ : સાંપ્રદાયિક અસ્મિતા (જુઓ પા. ૭ લી. ૨૨) (૨) સાંપ્રદાયિક સિદ્ધાંત-મત (પા. ૫૬ લી. ૭)
- દષ્ટિવિશુદ્ધિ : જુઓ દીકા (પા. ૧૫૬ લી. ૧૬)
- દષ્ટિસ્થાન (૭) : જુઓ પા. ૧૪૦ લી. ૧૨
- દેશના : કબજાત (પા. ૨૬૨ લી. ૧૨) (૨) ઉપદેશ
- દેહાત્મદષ્ટિ : દેહમાં આત્મા છે એવી શુદ્ધિ (પા. ૮ લી. ૧૭)
- દૌર્ભાગ્ય : માનસિક દુઃખ
- દ્વેધાવિતલ્લ (સુત પા. ૧૨૦) : એ પ્રકારનો વિતલ્લ
- ધર્મતૃષ્ણા : વિચારતૃષ્ણા (પા. ૬૦ લી. ૨૦)
- ધર્મદાયાદ (સુત પા. ૧૪) : ધર્મનો વારસ
- ધર્મહિન્ના : જુઓ દીકા પા. ૨૭૫ લી. ૨૧
- ધર્માનુરક્તિ : જુઓ દીકા પા. ૪૫ લી. ૧૬

ધર્મ (નવાંગ) : જુઓ પા. ૧૩૮ લી. ૮

ધર્મપ્રવિચય : (પા. ૧૧ લી. ૯) મનોરત્તિઓનું પૃથક્કરણ કરવાનું.

જ્ઞાન (જુઓ પુણ્નલીલાસારસંગ્રહ ભા. ૩ પ્રકરણ ૧૧)

ધર્મવિનય : ધર્મ એટલે પુણ્નનો સામાન્ય ઉપદેશ અને વિનય

એટલે બિહુચ્છાને આપેલો ઉપદેશ (પા. ૧૧૦ લી. ૮)

ધર્મસમાદાન (ચાર) : કોઈ પ્રકારનું આચરણ સ્વીકારવું તે

(જુઓ પા. ૨૭૭ લી. ૬)

ધાતુ (દેહની, ચાર) : જુઓ તત્ત્વ

ધાર્મિક અને ન્યાય અભિચારણ (ત્રણ) : જુઓ પા. ૨૫૮

ધૃતિ (પા. ૯૧ લી. ૧) : યાદ કરેલાનો વારંવાર પાઠ

કરવાની શક્તિ.

દયાન (ચાર) : જુઓ ટીકા પા. ૨૮ લી. ૩

નરકપ્રપાત : જ્યાંથી નરકમાં પડાય છે તે લોખંડ (પા. ૨૬૫ લી. ૧૨)

નામ : નિધાપ (પા. ૧૪૯ લી. ૨૩) (૨) સાપ (૩) હાથી.

નામકૃષ્ણ : જુઓ પા. ૬૨ લી. ૭

નાસ્તિકતા : સારાં નરસાં કર્મોનું, દાનધર્મનું, માળાપની અને

સાધુસતોની રોવાનું હજી કંઈ નથી એમ માનવું તે.

નિગમ : નાનું શહેર (પા. ૧૮૬ લી. ૩)

નિગંઠ : નિર્મથ-ઝૂન (પા. ૧૦૨ લી. ૧૪)

નિદ્રાહરિત્રી : નિદ્રાવિનાનો જ

નિમિત્ત (પાંચ) : જુઓ પા. ૧૨૫ લી. ૭

નિરય : નરક (પા. ૬૫ લી. ૧)

નિરોધ સમાપ્તિ : મનોચ્છત્તિઓનો આત્મતિક નિરોધ

(પા. ૧૪ લી. ૭)

નિર્ચાનિક : ધ્યેય ઉપર પડેલાંચારનાર (પા. ૨૬૧ લી. ૧૭)

નિવાપ (ચુત્ત પા. ૧૫૬) : બીડ

નિરસરણ (વિષયોનું) : મુક્તિ (જુઓ પા. ૯૭ લી. ૧૦)

નીષરણ (પાંચ) : જુઓ પા. ૧૪૬ લી. ૩; જુઓ ટીકા લી. ૧૧

નીવાર : નવાર; ખેડયા વિના ચંતાનું ગણી એખા. (પા. ૮૬ લી. ૨૪)

નેમિ : પેડાનો પરિધ (પા. ૩૪ લી. ૨૧)

નેવગ્નજ્ઞાનારાજાચતન : જુઓ દીકા પા. ૫૩ લી. ૧૧

પટિધ : કોધ. (પા. ૪૦ લી. ૩)

પરિજ્ઞા : પદાર્થોને કાર્યકારણભાવ સંબંધથી જાણવા તે (પા. ૨૬૩ લી. ૬)

પરિદેવ : વિલાપ (પા. ૮ લી. ૯)

પરિવર્જન : ત્યાગ (પા. ૭ લી. ૧)

પરિશુદ્ધ આશ્રવ : જુઓ દીકા પા. ૨૭ લી. ૪

પરિશુદ્ધ કાયકર્મ : જુઓ દીકા પા. ૨૬ લી. ૨૨.

પરિશુદ્ધ મનઃકર્મ : જુઓ દીકા પા. ૨૭ લી. ૧.

પરિશુદ્ધ વાકુકર્મ : જુઓ દીકા પા. ૨૬ લી. ૨૩

પરિપદ (આઠ) : જુઓ પા. ૮૩ લી. ૩

પરુષવાચા : ગાળો. (પા. ૫૭ લી. ૨)

પર્યવસાન : અંત (પા. ૪૫ લી. ૧)

પર્યાય : પ્રકાર (પા. ૫૭ લી. ૧૭)

પર્યેષણુ : શોધ (પા. ૧૬૩ લી. ૨૨)

પર્યુત્યાન : મનઃકલેશનું પ્રાણક્રય (પા. ૨૬૧ લી. ૨૧)

પવિવેક : જુઓ દીકા (પા. ૧૮ લી. ૧૪)

પળાસઃ (પ્રદાસ) અયોગ્ય સ્વર્ધા (પા. ૧૭ લી. ૧૦)

પંચવર્ગીય લિષ્ઠુ : કીડિત્ય, વપ્ર, મહાનામ, ભદ્રિય અને
અશ્વજિત એ પાંચ (લિષ્ઠુઓ) [જુઓ પુષ્કલીવાસારસમંદ
લા. ૨. પ્રકરણ ૩] (પા. ૧૭૧ લી. ૧)

પાંસુક્લિક : ઉકરડા અથવા રરતા, રમશાન વગેરેમાંથી બીજીલાં
ચીંથરાંની કંથા પહેરનારો (પા. ૨૦૬ લી. ૬)

પિશુનવાચા :. આડી (પા. ૧૭૮ લી. ૭)

પિંડપાત : અત્ત (પા. ૩૨ લી. ૨૩)

પુરુષદ્વયોનો સારથિ : પુરુષોમાં જે દમનીય છે, કેળવવા યોગ્ય છે તેમનો સારથિ (પા. ૮૧ લી. ૫)

પૃથગ્જન : આયધર્મનો અભ્યાસ નેણે નથી કર્યો એવો સામાન્ય મનુષ્ય (પા. ૭ લી. ૫)

પૃથ્વીધાતુ : જુઓ પા. ૧૮૪ લી. ૩

પેત્તિવિસય : પ્રેતયોનિ (પા. ૮૩ લી. ૧૮)

પેરયાલ : જુઓ ટિપ્પણ પા. ૧૧૩

મન્નાવાન : જુઓ પા. ૨૬૨ લી. ૪

મણીત : હત્તમ (પા. ૨૪ લી. ૨૦)

મતિધ : ક્રોધ (પા. ૧૧૬ લી. ૪)

મતિયાનુસય : દ્વેષની વાસના. (પા. ૫૭ લી. ૧૨)

મતિપદા : માર્ગ (પા. ૭૨ લી. ૫)

મતિપદાજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ : જુઓ લીકા પા. ૧૫૬ લી. ૨૨.

મતિભાગ : સમાન પ્રતિસ્પર્ધી. (પા. ૨૭૪ લી. ૧૩)

મતીત્યરસમુત્પાદ : કાર્યકારણપરંપરા. તે આ પ્રમાણે :—જરા-મરણનું કારણ જન્મ છે; જન્મનું કારણ ભવ એટલે કે કર્મ છે; કર્મનું કારણ ઉપાદાન-લોભ છે; લોભનું કારણ તૃષ્ણા છે; તૃષ્ણાનું કારણ વેદના એટલે કે—સુખ, દુઃખ, જ્ઞેષ્ઠા એ ત્રણ અવસ્થા છે; વેદનાનું કારણ સ્પર્શ એટલે કે ઈન્દ્રિય-વિષયસંયોગ છે; સ્પર્શનું કારણ યદાયતન એટલે કે મન અને પાંચ જ્ઞાનેન્દ્રિય છે; યદાયતનનું કારણ નામરૂપ છે; નામરૂપનું કારણ વિજ્ઞાન છે; વિજ્ઞાનનું કારણ સંસ્કાર એટલે કે પ્રવૃત્તિ છે; સંસ્કારનું કારણ અવિદ્યા છે. (પા. ૧૬૭ લી. ૧૭)

મત્યવેદાણુ : આત્મપરીક્ષણ (પા. ૧૦૬ લી. ૪)

મયમધ્યાન : જુઓ પા. ૨૬૩-૧૪.

મયંચ : જુઓ ટિપ્પણ પા. ૭૧.

મયંચસંજ્ઞા : મયંચ વધારનાર વૃત્તિ. (પા. ૧૧૬ લી. ૩)

મસાપ : જ્યાં બળાટ (પા. ૧૭૮ લી. ૧૭)

અમન્યા : સંન્યાસ (પા. ૪૪ લી. ૨૦)

અશસ્ત્ર : પ્રશંસા કરવાયોગ્ય. (પા. ૧૫ લી. ૧૮)

અસંધિ : શાંતિસુખ. (પા. ૧૧ લી. ૧૦)

અહાણુ : (આસવોનો) નારા (પા. ૨૬૩ લી. ૬)

આજ્ઞાતિપાત : જીવની હિંસા (પા. ૧૭૭ લી. ૨૨)

આતિમોક્ષ : જીઓ દીકા પા. ૩૮ લી. ૧૫.

૧લીહા : બરોળ (પા. ૬૮ લી. ૯)

બળ (દસ, તથાગતનાં) : જીઓ પા. ૮૧ લી. ૧૮

બુદ્ધાનુસ્સતિ : જીઓ દીકા પા. ૪૫ લી. ૧૩

બોધિ : જીઓ દીકા પા. ૫ લી. ૨

બ્રહ્મચક્ર : ધર્મચક્ર (પા. ૮૧ લી. ૨૦)

બ્રહ્મનિમન્તણિકસુત (પા. ૨૬૪) : જીઓ પા. ૨૬૮ લી. ૧૭

બ્રહ્મવિહાર : જીઓ દીકા પા. ૪૬ લી. ૨

ભદ્રન્ત : સંઘનાં પૂન્ય માણસોનું સંબોધન (પા. ૪૭ લી. ૭)

ભયભેરવ (સુત પા. ૨૦) : મોટો ભય

ભવ (તણ) : જીઓ દીકા પા. ૬૫

ભવતૃષ્ણા : જીવિતની તૃષ્ણા. મર્યા પછી પણ સુખ મળે, આત્મા અમર થાય એવી તૃષ્ણા. (પા. ૫૮ લી. ૧૬)

ભવદષ્ટિ : જીઓ દીકા પા. ૭૬ લી. ૪

ભવાભવ : શાશ્વતવાદ અને હચ્છેદવાદ (જીઓ દીકા પા. ૭૬)

ભાવના : અમુક વસ્તુના ચિંતનનો અભ્યાસ.

ભાવનાહર : ભાવનાથી ખીણવી શકાય તેવું (પા. ૨૬૨ લી. ૧૩)

ભાવિત : ભાવના કરેલું—વાળું. (પા. ૨૨૭ લી. ૯)

ભાષ્યપ્રવાદક વાદવિવાદનાં કુશળ (પા. ૨૧૬ લી. ૫)

ભુજિષ્ય (શીલ) : સ્વતંત્ર શીલ—એટલે કે જે શીલના ધોરણ માણસ હલલોક કે પરલોકના ભોગોની ઇચ્છા કરતો નથી. (પા. ૨૬૧ લી. ૧૪)

કોસનન : ઔપધ (પા. ૬ લી. ૨૫)

ભોજનોત્તર : ભોજન બાદ (પા. ૩૨ લી. ૯)

મકખ : મક્ષ, અનાદર ખુદ્ધિ (પા. ૧૭ લી. ૮)

મધુપિડિક (સુત પા. ૧૧૫) : મધનો માલપૂઓ

મધ્યમાપ્રતિપદા : (જુઓ ટીકા પા. ૧૬ લી. ૧૪) આયં
અષ્ટાંગિક માર્ગને મધ્યમમાર્ગ કહે છે. કારણકે તેનું દરેક
અંગ બે છેડાની વચ્ચેમાં છે. જેમકે વિલાસી લોકો કહે
છે કે ખાતું પીતું અને મળ મારવી, તે એક છેડો, અને
તાપસી લોકો કહે છે કે દેહને પ્રત, ઉપવાસ અને તપો વડે
દંડ્યા બ કરવો, એ બીજો છેડો. આ બંને દેહિઓની
વચલી દષ્ટિ તે આયંસત્યોનું યથાર્થ જ્ઞાન છે.

મનસિકાર : ધ્યાન, લક્ષ (પા. ૬૨ લી. ૧૦)

મરણુ : જુઓ પા. ૫૬

મહાઅસ્તપુરસુત (પા. ૨૫૦) : અસ્તપુરમાં આપેલા ઉપદેશનું
મોહું સૂત્ર

મહાગોપાલકસુત (પા. ૨૧૦) : ગોવાળની ઉપમાનું મોહું સૂત્ર.

મહાગોસ્તિંગસુત (પા. ૨૦૪) : ગોસ્તિંગવન વિષે મોહું સૂત્ર

મહાતણ્ડાસંખ્યસુત (પા. ૨૪૨) : તુળ્યાસંખ્ય વિષે મોહું
સૂત્ર.

મહાદુકખગ્ધસુત (પા. ૯૪) : દુઃખસ્કંધનું મોહું સૂત્ર

મહાધર્મસમાદાનસુત (પા. ૨૮૧) : ધર્મસમાદાન વિષે
મોહું સૂત્ર.

મહાવેદલસુત (પા. ૨૬૧) : સંભાષણનું મોહું સૂત્ર

મહાસમ્યક્સુત (પા. ૨૨૫) : સમ્યક્ નિર્ગંઠપુત્ર વિષે મોહું
સૂત્ર.

મહાસારોપમસુત (પા. ૧૮૯) : (વૃક્ષના) સારની ઉપમાનું
મોહું સૂત્ર,

મહાસીહનાદસુત (પા. ૮૦) : સિંહનાદનું મોહું સૂત્ર (જુઓ
ચૂળસીહનાદસુત)

મહાસ્થવિરઃ જુઓ ટીકા પા. ૧૬ લી. ૬

મહાહૃદયપદોપમચુત્ત (પા. ૧૮૩): જુઓ ટીકા પા. ૧૮૮ લી. ૧૯

મંજુષ્ઠ: મંજુ (પા. ૧૩૩ લી. ૧૭)

માર: કુશળ વૃત્તિઓને મારનાર. તેને કોઈ ઠેકાણે મૃત્યુ પણ કહેલો છે માણસનો અધઃપાત કરનારી વૃત્તિઓનું દેવતાસ્વરૂપ. તે પૌરાણિક કામદેવને મળતું છે.

મારતબ્જનિયચુત્ત (પા. ૨૬૬): મારની તર્જનાનું સૂત્ર.

મારધેય: માર (પા. ૨૧૩ લી. ૧૨)

માર્ગામાર્ગજ્ઞાનદર્શનવિશુદ્ધિ: જુઓ ટીકા પા. ૧૫૬ લી. ૨૧

મિથ્યાજીવ: અપ્રામાણિકપણે હપજીવિકા ચત્રાવધી તે (પા. ૪૬ લી. ૨૨)

મિથ્યાબ્યાયામ: અનુગિત હત્સાહ (પા. ૪૬ લી. ૨૩)

મીમાંસાત્ત્વદ્વિપાદ: જુઓ ટીકા પા. ૧૧૨ લી. ૬

મુખર: વાચાળ (પા. ૩૪ લી. ૨૩)

મુદિતા: સર્વનું લહું જોઈ હર્ષિત થતું તે (પા. ૪૩ લી. ૮)

મૂલપરિચાયચુત્ત (પા. ૧): જુઓ ટીકા પા. ૩ લી. ૧૮

મૃત જ્ઞાતક: જુઓ ટીકા પા. ૩૬ લી. ૨૨

મૃત્યુધેય: મૃત્યુ (પા. ૨૧૩ લી. ૧૨)

મૃવાવાદ: અસત્ય જોશનું તે (પા. ૧૭૮ લી. ૫)

મૈત્રીભાવના: સર્વ પ્રાણીઓ માટે મનમાં આત્મતિક અને નિઃસીમ પ્રેમ (પા. ૪૩ લી. ૭)

મોઘ: નિરુપયોગી (પા. ૧૩૬ લી. ૧૭) (૨) નિષ્ફળ

મૌલિજલ્દ: માથાના મધ્ય ભાગમાં અંજોડો બાંધેલો હોય એવી. (પા. ૨૬૮ લી. ૨)

મ્રુજ: જુઓ મક્રમ

ચક્રત: કાળનું (પા. ૬૮ લી. ૮)

ચાનકાર: રથ બનાવનારો (પા. ૩૪ લી. ૧૩)

ચામ: પહોર (પા. ૨૫૧ લી. ૧૮)

ચોનિ (ચાર) : જુઓ પા. ૮૩ લી. ૧૦.

રથવિનીતસુતા [પા. ૧૫૦] : કેળવેલા થોડા જોડેલા રથોની
ઉપમાનું સૂત્ર.

રુક્ષ : (જુઓ પા. ૮૭ લી. ૧૪) શરીર ઉપર જરા પણ પ્રેમ રાખ્યા
પિતા કઠોર તપ કરનાર.

રૂપભવ : જુઓ ટીકા પા. ૬૫ લી. ૩.

રૂપસંજ્ઞા : જડસૂત્રિ સંબંધીના વિચાર (પા. ૪૮ લી. ૧૪)

લોકામિય : બૌદ્ધિકપદાર્થો (પા. ૧૫૬ લી. ૨૨)

લોકોત્તર : અકૌટ્તિક (પા. ૮૦ લી. ૭)

લોભકૃષ્ણ : કંવાડાનાં કાણાં (પા. ૨૩૨ લી. ૨૩)

લોભહર્ષપર્યાય : જે સાંભળવાથી સોમાંચ થઈ નય તે પ્રકાર
(પા. ૯૧ લી. ૧૭)

લોભપ્રહાર : દેહી, પૃથ્વરથી પ્રહાર કરવો તે (પા. ૧૮૫ લી. ૮)

વક્ષ : મૂત્રાશય (પા. ૬૮ લી. ૮)

વત્યૂપમસુત્ર (પા. ૪૧) : વસની ઉપમા જેમાં છે તેનું સૂત્ર

વનપત્ર (સુત્ર પા. ૧૧૩) : વનપ્રસ્થ—વનમુનિ

વગ્મીક (સુત્ર પા. ૧૪૭) : રાફડો

વર્મ (પા. ૩૦૨ લી. ૧) : (કોઈ માણસનું) છિદ્ર—(દોષ)

વસા : ગરબી (પા. ૬૮ લી. ૧૧)

વાચાસપેદ્યાર : જુઓ પા. ૨૭૧ લી. ૭.

વાયુધાતુ : જુઓ પા. ૧૮૬ લી. ૨૪.

વિચાર : જુઓ પા. ૨૮ લી. ૭

વિચિકિત્ષા : કુશંકા (પા. ૧૧૬ લી. ૫)

વિજ્ઞાન (છ) : જુઓ પા. ૬૨ લી. ૧૬

વિજ્ઞાન : જુઓ પા. ૨૬૨ લી. ૭

વિજ્ઞાનજ્ઞાનયતન : જુઓ ટીકા પા. ૫૩ લી. ૮

વિતલ્લસંક્રાન્તસુતા (પા. ૧૨૫) : વિતર્કની ઉત્પત્તિના વિચાર
સંબંધી સૂત્ર.

- વિતરક : જુઓ ટીકા પા. ૨૮ લી. ૬; જુઓ પા. ૧૨૦ લી. ૬
- વિનીત : આત્મદમનમાં કેળવાયેલો (પા. ૫૨ લી. ૭)
- વિનિબંધ (પાંચ) : બંધન (જુઓ પા. ૧૧૦ લી. ૧૭)
- વિનોદન : દ્વર કરતું તે, હાંપી કાઢતું તે (પા. ૧૧ લી. ૧)
- વિપરિજ્ઞામધર્મી : વિકાર—ફેરફાર થવાના ગુણવાળું (પા. ૧૮૪ લી. ૧૩)
- વિભવતૃષ્ણા : વિનાશતૃષ્ણા, મરી જવાની તૃષ્ણા (પા. ૫૮ લી. ૧૭)
- વિભવદષ્ટિ : જુઓ ટીકા પા. ૭૬ લી. ૪
- વિમુક્તિજ્ઞાનદર્શન : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૬ લી. ૮
- વિરિચારણ : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૫ લી. ૨૮
- વિવેક : જુઓ ટીકા પા. ૧૮ લી. ૧૬
- વિહિંસાવિતરક : ખીજને કે પોતાને નકામો ગ્રાસ દેવાનો વિચાર (પા. ૧૨૦ લી. ૧૦)
- વિહાર : જુઓ ટીકા પા. ૧૮ લી. ૯
- વિશુદ્ધિ (સાત) : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૬ લી. ૧૪
- વીતરાગ : તૃષ્ણાથી મુક્ત થયેલ
- વીર્યમકસુપ (પા. ૨૮૭) : તમાગતની પરીક્ષાનું સૂત્ર
- વીર્યમકલ્પિપાદ : જુઓ ટીકા પા. ૧૧૨ લી. ૪
- વીર્યારણ : જુઓ વિરિચારણ
- વૃક : જુઓ વૃક્ષ
- વેદના : (જુઓ પા. ૬૧ લી. ૩; જુઓ ટીકા પા. ૬૫ લી. ૧૪; જુઓ પા. ૨૬૨ લી. ૧૫; જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૧૭)
- વેદલ : ધાર્મિક સંવાદ
- વેદ્યાકરણ : વિચરણ; મૂળચૂરની ંગાખ્યા (પા. ૧૩૮ લી. ૭)
- વેરંજકસુપ (પા. ૨૬૦) : વેરંજક પ્રાણજ્ઞાને આપેલા ઉપદેશનું સૂત્ર
- વેશાર્ધ (આર) : નિર્મલતા (જુઓ પા. ૮૨ લી. ૧૬)
- વેશાલી : જુઓ ટીકા પા. ૬૨ લી. ૧

વ્યયધર્મતા : વિનાશધર્મતા (પા. ૧૮૪ લી. ૧૩)

વ્યાપાદ : દ્વેષ (પા. ૫૭ લી. ૩)

વ્યાપાદવિતર્ક : દ્વેષવિતર્ક (પા. ૧૨૦ લી. ૯)

વ્યાયામ : હલસાહ (પા. ૧૭ લી. ૧૭)

શક : ઇન્દ્ર

શક્ય લોકો : જુઓ ટીકા પા. ૧૦૪ લી. ૧૮

શામાક : સામો (પા. ૮૬ લી. ૧૪)

શાશ્વતદષ્ટિ : જુઓ ટીકા પા. ૭૯ લી. ૬

શાસ્ત્ર : શુક્ર (પા. ૧૫ લી. ૨૫)

શાંતવિહાર : જુઓ ટીકા પા. ૫૪ લી. ૧૩; પા. ૪૬ લી. ૨

શિક્ષા : પ્રાતિભેદના નિયમ (પા. ૧૧૦ લી. ૧૨)

શિક્ષા (વજુ) : જુઓ પા. ૨૪૨ લી. ૨૨ (વિશેષ માટે અધિશીક્ષ-
શિક્ષા વગેરે શબ્દો જુઓ)

શિક્ષાપદો : જુઓ ટીકા પા. ૩૬ લી. ૧૦

શીલવિશુદ્ધિ : જુઓ ટીકા પા. ૧૫૬ લી. ૧૫

શૂન્યતા એતોવિશુદ્ધિ : જુઓ પા. ૨૬૭ લી. ૧૩

શૂન્યતાસ્પર્શ : અનાત્મવૃત્તિ (જુઓ ગિતસ્પર્શ)

આવક : અવજી કરનાર શિષ્ય (જુઓ ટીકા પા. ૫ લી. ૧૦)

આવકબોધિ : જુઓ ટીકા પા. ૫ લી. ૧૩

શુભધર : શાસ્ત્રો યાદ હોય તેવો પંડિત (પા. ૨૭૭ લી. ૧૫)

સ્લેષ્મ : કંઈ (પા. ૬૮ લી. ૧૦)

પડાયતન : જુઓ (પા. ૬૧ લી. ૧૭)

સકંઠાગામી : સદૃઢાગામી; ફેરી-એક વાર જન્ય લેનાર જુઓ
અનાગામી (પા. ૩૭ લી. ૬)

સક્કાયદિદ્ધિ : જુઓ સક્કાયદષ્ટિ :

સંજ્ઞાવેદયિતનિરોધ : જુઓ સંજ્ઞાવિનયિતનિરોધ

સત્તિપઠ્ઠાન (મુત્ત પા. ૬૬) : (જુઓ) સમુત્પત્તિસ્થાન

સક્કાય : જુઓ પા. ૨૬૮-૬૯

સતકાયજ્યુષ્ઠિઃ દેહમાં આત્મા છે એવી જ્યુષ્ઠિ
 સતપુરુષધર્મઃ જુઓ આર્યધર્મ (પા. ૧ લી. ૧૦)
 સમજામુવમુત્ત (પા. ૬) : સર્વપ્રકારના આસનોનું સૂત્ર
 સમ્પ્રદાયારી : સદાચારી (પા. ૩૩ લી. ૭)
 સમતિક્રમઃ (કોઈ રિયનિને) વટાવી નથી તે (પા. ૪૮ લી. ૧૮)
 સમયવિમોક્ષઃ તાત્કાલિકવિમુક્તિ (જુઓ અસમયવિમુક્તિ)
 સમાધિઃ જુઓ પા. ૨૭૦ લી. ૨૨
 સમાધિનાં નિમિત્તઃ જુઓ પા. ૨૭૦ લી. ૨૩.
 સમાધિપરિચ્છારઃ જુઓ પા. ૨૭૦ લી. ૨૪
 સમાધિભાવનાઃ જુઓ. પા. ૨૭૦ લી. ૨૫
 સમાપત્તિઃ જુઓ ટીકા પા. ૫૪ લી. ૧૦
 સમાહિતઃ શાન્તિવાણું; સમાધિ પામેલું.
 સમીચીનઃ યમાર્ગ; યોગ્ય (પા. ૪૨ લી. ૧૫)
 સમુદયઃ ઉત્પત્તિ (પા. ૫૮ લી. ૬)
 સમ્માદિદ્વિ (સુત પા. ૫૬) : સમ્યગદષ્ટિ
 સમ્યક્ : સાચું; હકીકત.

સમ્યક્ દષ્ટિઃ દુઃખ, દુઃખસમુદય, દુઃખનિરોધ અને
 દુઃખનિરોધમગ્ની માર્ગ એ ચાર આર્યસત્યો, તથા જગત
 અનિત્ય છે, પ્રાપ્ત્ય દુઃખમય છે અને આત્મા નામે અવિનાશી
 તથા અનિકારી પદાર્થ નથી પણ તે કર્માનુસાર બદલાતો
 છે આવા મધ્યાર્થજ્ઞાનને સમ્યક્ દષ્ટિ કહે છે.

સમ્યક્ સંકલ્પઃ નીચેના ત્રણ સંકલ્પોને સમ્યક્ સંકલ્પ કહે
 છે. (૧) નૈષ્કલ્મ્ય સંકલ્પ એટલે કે એકાંતવાસસુખની
 આવડ (૨) અંગાપાદ સંકલ્પ એટલે પ્રાણીમાન વપર
 શુદ્ધ પ્રેમ, અને અચિદ્વિંસા સંકલ્પ એટલે જીવને કે
 પોતાને ત્રાસ ન થાય એવી ઇચ્છા.

સમ્યક્ વાચાઃ જુદું ન મોત્તવું, ચાલી ન આવડી, જોર મળે ન
 બોલવા અને રૂઠા બોલવું ન કરવું તે.

સમ્યક્ કર્મોન્તા (કર્મ) : હિંસા ન કરવી, ચોરી ન કરવી અને
પરદાસાગમન ન કરવું તે.

સમ્યક્ આજીવ : ઘોષ્ટ રસ્તે આજીવિકા ન કરતાં સન્માર્ગે
કરવી તે.

સમ્યક્ વ્યાયામ : ખરાબ વિચાર મનમાં ન આવે તથા તેમને
હત્યન્ત થવાની સગવડ ન મળે તે માટેનો પ્રયત્ન, મનમાં
હત્યન્ત થયેલ ખરાબ વિચારોનો નાશ કરવાનો પ્રયત્ન,
જે સુવિચાર મનમાં હત્યન્ત થયેલો નથી તે હત્યન્ત
કરવાનો પ્રયત્ન, અને જે સુવિચાર મનમાં હત્યન્ત થયેલો છે
તેને વધારવાનો પ્રયત્ન—તે.

સમ્યક્ સ્મૃતિ : શરીર અપવિત્ર વસ્તુઓનું બનેલું છે એ વિવેક
બચત રાખવો, શરીરની સુખદુઃખાદિ વેદનાઓનું વારંવાર
અવલોકન કરવું, સ્વચિત્તનું અવલોકન કરવું અને પ્રતીત્ય-
સમુત્પાદ વગેરે તાત્ત્વિક વસ્તુઓનું ચિંતન કરવું તે.

સમ્યક્ સમાધિ : સકળ કામવાસનાઓ અને ઇતર દુષ્ટ વૃત્તિઓનો
નિરોધ કરી ચાર ધ્યાન પ્રાપ્ત કરવાં તે.

સર્વવસ્તુજાત : સર્વવસ્તુઓનો સમૂહ (પા. ૨ લી. ૫)

સહજેષ (સુત્ર પા. ૪૭) : ઘસીને સાફ કરવું તે (જુઓ ટીકા
પા. ૫૪ લી. ૧૫) (૨) સાધુવૃત્તિ (પા. ૪૭ લી. ૧૬)

સંધારિ : ચીવર (પા. ૨૫૫ લી. ૧૮)

સંધાતુરસતિ : જુઓ ટીકા પા. ૪૫ લી. ૧૨

સંજ્ઞા : જુઓ પા. ૨૬૨ લી. ૧૬

સંજ્ઞાવેદયિતનિરોધસમાપન્તિ : જુઓ પા. ૨૭૧ લી. ૧૬.

સંસૃક્ટિ : જુઓ ટીકા પા. ૧૪૫ લી. ૧૬.

સંથામાર : સભાગૃહ (પા. ૨૧૭ લી. ૧૬)

સંદષ્ટિક : સમ્યક્ દર્શન જોઈ છે તેવું. (પા. ૨૪૭ લી. ૧૧)

સંઘોધિ : જુઓ ટીકા પા. ૫ લી. ૭

સંઘોદ્યંબ (સાત) : જુઓ પા. ૭ લી. ૨૪, લી. ૧૨

સંલિપિ પ્રલાપ : વૃથા બબડાટ,

સંયોગન : બંધન (જુઓ દીકા પા. ૩૬-૪૦) (જુઓ અનાગામી)

સંવર : વેધ; સંવમ (પા. ૧૭૨ લી. ૨૫)

સંવાહન : મસળવું-દાબવું તે (પા. ૧૪૮ લી. ૧૭)

સંવૃત : ઢાંકેલું; રોકેલું.

સંસ્કાર : જુઓ પા. ૬૩ લી. ૩; જુઓ પા. ૨૭૧ લી. ૨

સંસ્કૃત : જુઓ દીકા પા. ૨૭૬ લી. ૧

સારંગ : અદેખાઈ (પા. ૧૭ લી. ૧૧)

સાલેચકસુખ (પા. ૨૫૭) : શાલા મામતા બ્રાહ્મણોને આપેલા
ઉપદેશનું સૂત્ર

સાવત્રી : જુઓ દીકા પા. ૧૨ લી. ૭

સીલગળતપરામાસો : મત, ઉપવાસ વગેરે પર વિચાર

સુખજીવન : જુઓ દીકા પા. ૫૪ લી. ૧૨

સુખા વેદના : જુઓ પા. ૨૭૨ લી. ૨૦

સુગત : મરણ પછી સારી ગતિ પામનારો (પા. ૪૨ લી. ૫)

સુધારા (અન્ન) : મિદાન્ન (પા. ૪૩ લી. ૧)

સુત : સૂત્ર, સંક્ષિપ્ત વાક્ય [૨] (સામાન્ય રીતે) જુઓ ઉપદેશ
(પા. ૧૩૮ લી. ૬)

સૈખ : જુઓ દીકા પા. ૪ લી. ૬

સૈનાસન : રહેવાની જગા (પા. ૬ લી. ૨૫)

સૈતાપન્ન : જુઓ દીકા પા. ૩૬ લી. ૨૪ (જુઓ અનાગામી)

સૌમનસ્ય : માનસિક સુખ (પા. ૨૪ લી. ૫)

સ્કંધ (પાંચ) : જુઓ પા. ૭૧ લી. ૬ (૧) સ્પર્શકંધ (પૃથ્વી, અપ્, તેજ અને વાયુ એ ચાર મહાભૂત) (૨) વેદના (સુખકારક, દુઃખકારક અને ઉપેક્ષાવેદના) (૩) સંજ્ઞા (ધર, જાડ વગેરે મૂર્ત કે અમૂર્ત પદાર્થોને એક બીજાથી જિનત નામે આપનારી શક્તિ.) (૪) સંસ્કાર. તે ત્રણ છે. કુરાલ સંસ્કાર (જેવા કે પ્રેમ છ.) અકુરાલસંસ્કાર. (જેવા કે દોષ, દેવ વગેરે)

અન્યકૃતસંસ્કાર (જેવા કે અમુક પદાર્થની અભિરુચિ અથવા અમુક કાર્ય કરવાની આવડત) (૫) વિજ્ઞાન (ચક્ષુ, શ્રોત્ર, પ્રાણ, જિહ્વા, કાંથ અને મન એ ૭ વિજ્ઞાનને વિજ્ઞાનસ્કથ કહે છે)

સ્કંધ (ત્રણ) : જુઓ પા. ૨૭૦ લી. ૧૪

સ્થવિર : જુઓ દીકા પા ૧૯ લી. ૬

સ્થૂલ : કઠોરતા (પા. ૧૭ લી. ૧૧)

સ્તાનીય ચૂર્ણ : નાહવા માટેનું ચૂર્ણ (પા. ૨૫૨ લી. ૨૩)

સ્પર્શ : (જુઓ પા. ૬૧ લી. ૧૫) ઇન્દ્રિયનો વિષય સાથે સંપર્ક

સ્પંદન (દ્રષ્ટિનું) : ચંચળતા, અનિશ્ચિતતા

સ્મૃતિ : ભૂતિ (૨) ચાદૃશક્તિ (પા ૬૧ લી. ૧)

સ્મૃતિસંગ્રહન્ય : સ્વરચતા; એકાગ્રતા (પા ૧૮૦ લી. ૯)

સ્મૃત્યુપસ્થાન (ચાર) : (જુઓ પા. ૬૬) બ્રહ્મસ્થાન, આત્મન, જીવન, મુક્તિ

જુહવીલાસારસચંદ્ર ભા. ૩ પ્રકરણ ૨૩]

સ્વેદ : પરસેવો (પા. ૬૮ લી. ૧૦)

હ્રી : પોતાને જ પરાય કામ કરતાં શરમ લાગે છે તે. બીજાની શરમ લાગે તેને અવનપા કહે છે. [પા. ૨૫૦ લી. ૧૪]

શુદ્ધિપત્ર

પાન	લીટી	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨	૩	આકિંચંઆયતન	આકિંચંઆયતન
૧૫	૭	પાણી	પ્રાણી
૧૯	૨	અનુવત્તે વિ	અનુવત્તેતિ
૩૨	૯	ભોજનોત્તરદાયકાએ	ભોજનોત્તર દાયકાએ
૪૧	મયાણું	વત્થૂપમસુત	વત્થૂપમસુત
૬૨	૧	કામ આયતન	કાય આયતન
૬૪	૯	અલોભનો એટલે	અલોભ એટલે
૭૨	૧૬	અહર્ત્વ અનાગામિત્વ	અહર્ત્વ અથવા અનાગામિત્વ
૮૩	૧૫	કેટલાંક	કેટલાંક
„	૧૬	એટલા	એટલાં
„	૨૫-૨૬	આંતરજ્ઞાન	આંતરજ્ઞાન
૮૫	૧૪	બાકુળ	બાકુળ
૯૪	મયાણું	મહાદુઃખકઅધસુત	મહાદુઃખકઅધસુત
૯૫	„	„	„
૯૭	„	„	„
૯૯	„	„	„

૧૦૫	૧૧	અનુકર્ધ	અનુકર્ધ
૧૧૧	૨	માણે છે	માને છે
૧૧૩	ટિપ્પણ	વેચ્યાલં	વેચ્યાલં
૧૩૬	૪	અરિદ્ધ	અરિદ્ધ
૧૩૭	૩	બળી ગયેલા	સળગેલા
૧૪૯	૨	(બ્રાન્ત ચત્તતા)	(બ્રાન્તચિત્તતા)
૧૫૦	૧૦	અસંતુષ્ટ	અસંસુષ્ટ
૧૫૫	૨	સીલસંપદીકથા	સીલસંપદાકથા
૧૬૦	૧૦	વિઝાહાંચ આયતન	વિઝાહાંચઆયતન
૧૬૩	૫	દીલને	દિલને
૧૭૩	૧૬	સંજ્ઞાવેદયિત નિરોધ	સંજ્ઞાવેદયિતનિરોધ
૧૭૭	૧૩	હલકા કુળમાં	હલકા કુળમાં
૧૮૦	૮	ઇદ્રિયવસંવર	ઇદ્રિયસંવર
૧૮૫	૨૦	બાહ્ય એવા એવા	બાહ્ય એવા
૧૯૪	૬	પૂણ કરસપ	પૂરણ કરસપ
"	૭	વેલકુંપુત	વેલકુંપુત
૨૦૭	૩	સારિપુત-જેમ	સારિપુત :- "જેમ
૨૩૩	૨	કડછી મગ, કડછી વટાણા	કડછી મગ, કડછી કળથી,
૨૩૮	મયાળું	ચૂળતણહાસ'ખમસુત	કડછી વટાણા
"	૬	વિમુક્ત	ચૂળતણહાસ'ખમસુત
૨૩૯	મયાળું	ચૂળતણહાસ'ખમસુત	વિમુક્ત
૨૪૩	૩	ઉત્પન્ન થનાર	ચૂળતણહાસ'ખમસુત
૨૪૫	૧૪	ઉત્પન્ન થયેલ	ઉત્પન્ન ન થનાર
"	૧૬	સ્પૃશ્ય	ઉત્પન્ન થનારા
"	૧૭	સ્પૃશ્યોનો	સ્પૃશ્ય
૨૫૨	૨૩	સ્નાનીય	સ્પૃશ્યોનો
૨૫૫	૧૩	વગેરે	સ્નાનીય
			વગેરે

૨૬૩	૬	પ્રદાણ	પ્રદાણ
૨૬૫	૧૭	ચિત્તસંસ્કાર	ચિત્તસંસ્કાર
"	૨૩	ચિત્તવિમુક્તિ	ચિત્તવિમુક્તિ
૨૬૬	૮	" વિસાખ-	વિસાખ-
"	૨૨	સંસ્કાર આત્મા	સંસ્કારમાં આત્મા
૨૭૧	૨	કામસંસ્કાર	કામસંસ્કાર
૨૭૨	૧	ધ૦-" ને સમાપત્તિમાં	ધ૦-" તે સમાપત્તિમાં
૨૮૧	૧૪	સમાજ-	સમાધિ-
૨૮૩	૪	ધ્યાન	જ્ઞાન
૨૮૮	૧૭	કામ	નામ
૩૦૧	૨૦	કરી દે	કરી દો
૩૦૨	૧૧	આહારમાંની	આહાર